

УКРАЇНА – БЕЛЬГІЯ: СПІВПРАЦЯ ВІЙСЬКОВИХ МУЗЕЇВ

Дедалі активнішими стають міжнародні контакти Центрального музею Збройних Сил України. Сталого характеру набрали останнім часом зв'язки з військовими музеями Росії та Польщі. Цього року зроблено перший крок у налагодженні співпраці з аналогічним музейним закладом Бельгії – в Брюсселі укладено угоду з Королівським музеєм армії та військової історії. Його генеральний директор Патрик Лефевр під час підписання угоди відзначив важливість для бельгійської сторони співробітництва з українським музеєм. Угода відкриває перспективи для конкретних справ. Серед іншого йдеться про допомогу в комплектуванні фондів, надання наукової інформації про однострої та побутові речі українських вояків часів Визвольних змагань 1917 – 1921 рр., що зберігаються в бельгійському військовому музеї. Передбачається також обмін виставками. Патрик Лефевр запропонував своє сприяння в організації виставки, яка представила б бельгійському глядачеві Україну та її Збройні Сили. Своєю чергою українська сторона висловила пропозицію щодо влаштування в Києві виставки з військової історії Бельгії.

Брюссельський музей – заклад з майже столітньою історією, він має дуже багаті фонди. За рік цей музей відвідують 250 тисяч екскурсантів. На його потреби з військового бюджету Бельгії виділяється щороку 2,5 млн. євро. Це дає змогу не тільки утримувати музей, а й вести нині його великомасштабну реконструкцію. Ознайомившись з діяльністю бельгійського музею, працівники Центрального музею Збройних Сил України, для якого теж актуальною є проблема приміщень, пересвідчилися у правильності обраного ними шляху – опрацюванні ескізного проекту нової музейної будівлі з урахуванням найновітніших підходів до проектування, використання сучасних матеріалів і технологій.

В. К.

Генеральний директор Королівського музею армії та військової історії Патрик Лефевр і начальник Центрального музею Збройних Сил України Віктор Карпов під час підписання угоди. Брюссель. Липень 2002 р.

Експозиція військової авіаційної техніки Королівського музею армії та військової історії

військово-історичний АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральный музей Збройних Сил України

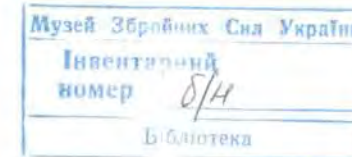
Річник III

Число 2(5)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр АРТЕМОВ, Віктор КАРПОВ (*головний редактор*),
Ніна КОВТАНЮК, Денис КОЗАК, Сергій ЛИТВИН, Дмитро МАЛАКОВ,
Сергій ПОСТНІКОВ, Олексій ПРОЦЕПКО, Олександр РИБАЛКО,
Олександр СОКОЛЬЧУК, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ,
Ігор ЧИЧКАНЬ (*відповідальний секретар*)

Київ

2002 р.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Олег БОЖКО

Військова історія України:
предмет, завдання, значення 4

Михайло БОЙЧАК, Римма ЛЯКІНА

Київський військовий шпиталь
у першій половині XIX ст.:
Територія і будівельні роботи 13

Лев ШАНКОВСЬКИЙ

Нарис історії українського військового
летунства (1917 – 1920) 24

Вальтер ПАТЕР, Веслав ТОПОЛЬСЬКИЙ

Під українським і польським прапорами.
Вице-адмірал Єжи Свірський 44

Андрій РУККАС

Вояки-українці в польській армії
(1921 – 1939 рр.) (закінчення) 54

Анатолій ЛОПАТА

Одинадцять років Збройних Сил України.
Думки про сучасне з огляду на минуле 66

ФОРТИФІКАЦІЇ

*Микола БАНДРІВСЬКИЙ, Орест КОРЧИНСЬКИЙ,
Лариса КРУШЕЛЬНИЦЬКА*

Оборонні укріплення доби раннього заліза у
Верхній Наддністрянщині 90

Ольга ПЛАМЕНИЦЬКА

Барський замок 100

УНІФОРМІСТИКА. ВЕКСИЛОЛОГІЯ

Олексій СОКИРКО

Наймане військо лівобережних гетьманів
кінця XVII – XVIII ст.:
„барва”, прапори, зброя 108

Олександр МУРАВЬОВ

Штандарти Міністра оборони України
й начальника Генерального штабу
Збройних Сил України 129

МУЗЕЙ

Дмитро МАЛАКОВ

У військових музеях США 132

Віктор КАРПОВ

Історична подія – у музеї 140

АРХІВ

о. Юрій МИЦИК

З джерел до історії оборони Чигирин
1677 р. 148

Олександр КУЧЕРУК

Нововиявлені документи до історії
нагород УПА 155

Олег БОЖКО

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ, ЗНАЧЕННЯ

Розвиток військової справи з найдавніших часів до наших днів, тобто усього, пов'язаного з військовою теорією і практикою, будівництвом, вишколом та діяльністю збройних сил у мирний і воєнний час, а також з підготовкою захисту населення на випадок війни, – це все є об'єктом військової історії.

За предметом дослідження й за своїм змістом військова історія належить до всесвітньої історії й водночас безпосередньо пов'язана з військовою наукою, для якої є базою розвитку. Своєю чергою військова історія спирається на поняття й категорії військової науки, використовує її методики. Незаперечно, що військова історія має міждисциплінарний характер. Відповідно військовий історик повинен бути фахівцем як з історичних наук, так і мати щонайменше вищу військову освіту, яку звичайно дають військові академії та академії генерального штабу¹.

За новітніх часів Україна не мала ні власних збройних сил, ні академії. Науковці – фахівці з історії України здебільшого не були пов'язані з військовою службою і військовою наукою, військовики з оперативної-тактичною і стратегічною підготовкою після багаторічної служби в Радянській армії історію України звичайно не опрацьовували, і тим більше фахово. Офіційна наука (а іншої в УРСР не існувало) військовим минулим України займалася лише в межах політичної історії, без застосування

спеціальних методик і широких узагальнень.

Військова історія – це комплексна наука. Складовими частинами її виступають історія воєн, історія військового будівництва (інакше – історія родів військ), історія воєнного мистецтва. Найрозробленіші з-поміж допоміжних військово-історичних дисциплін – військова історіографія та військово-історичне джерелознавство.

Завданням військово-історичної науки є вивчення й узагальнення історичного і, певною мірою, сучасного бойового досвіду й досвіду будівництва збройних сил.

Застосовне значення науки історії загалом, а в нашому разі – військово-історичної науки полягає в тому, щоб допомогти пояснити явища й процеси сучасності з урахуванням їхніх глибинних, прихованих у минулому причин, виявити під новими формами сталі тенденції. М. Драгоманов зазначав, що „для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія”². Військово-історична наука ще ближча до загальних життєвих проблем. Насамперед без неї неможливе вироблення і своєчасне коригування військової доктрини держави, основу якої мають становити корінні, історично стійкі національно-державні цілі.

Вивчення всесвітньої військової історії, класичних зразків воєнного мистецтва мають першорядне значення в підготовці командних кадрів

найвищої ланки, передусім з метою розвитку в них оперативної-тактичного мислення й формування навичок організації операції (бою). Щодо цього досвід військового минулого України являє практичний інтерес в основному стосовно останніх десятиріч, на які припадає машинний період війни на її території (з кінця 1920 – початку 1930-х рр.).

Не менше значення має врахування військово-історичного досвіду в плануванні війни як сукупності специфічних сфер діяльності, зокрема боротьби невійськовими засобами в інтересах збройних сил. Адже такі засоби (психологічні, пропагандистські, дипломатичні, економічні тощо) значно глибше закоринені в минулому, не так динамічно змінюються, як суто військово-технічні засоби ведення війни.

Наукові військово-історичні розробки можуть і повинні безпосередньо використовуватися в морально-психологічній підготовці особового складу збройних сил і військово-патріотичному вихованні допризовної і призовної молоді, здійсненні відповідного ідеологічного впливу на все населення країни.

Військова історія належить до найважливіших складників державної (державницької) ідеології³.

Військова історія українського народу ніколи не була досліджена в більш-менш повному обсязі. Немає жодної узагальнювальної праці про його збройні сили і війни – ані наукової, ані популярної. Нині не існує й самої української військово-історичної науки як сформованої цілості, вона перебуває на стадії кволого відродження. Донедавна за умов ущербної державності й відсутності українських збройних сил неможливо було готувати фахівців зі всебічною історичною і військовою освітою – зі знанням усього комплексу історичних дисциплін, а також стратегії, оперативного мистецтва, так-

тики, управління військами, оперативного, бойового, спеціального й тилового забезпечення бойових дій, військового будівництва, навчання і виховання особового складу, військової економіки і тилу, військової техніки, озброєння, інших складників військової науки.

Армія – гарант і доконечний атрибут незалежної держави, тому імперська пропаганда, всіляко сприяючи утвердженню тези про бездержавність українського народу, відбирала в нього високі здобутки не тільки в економіці, культурі, політиці, а й у військовій справі, привласнювала імена видатних синів України. Якщо для повернення культурної, духовної спадщини України, вичленування її з російського контексту зроблено вже чимало, то військова спадщина нових і новітніх часів з цього погляду і досі цілком занедбана.

Тим часом потуга армії Російської імперії і Радянської армії великою мірою спиралася на людські, матеріальні, інтелектуальні сили українського народу, однак усі досягнення в цій дуже важливій сфері людської діяльності цілком і повністю узурпувала Росія. Україна тривалий час була позбавлена армії, військових архівів і бібліотек, військових видавництв і періодичних видань, військово-історичних науково-дослідних закладів⁴. За радянських часів зокрема цілковитого зросійщення зазнала українська військова термінологія, питоми, традиційні українські терміни були заборонені.

Російська військово-історична наука не розглядала проблем української військової історії. Дослідники зверталися до української тематики лише вряди-годи. Добір матеріалу і його тлумачення підпорядковувалися їхнім власним концепціям і практичним завданням, на які великий вплив мав імперіалістичний, експансіоністський, великодержавницький характер російської дер-

жави й армії. Це стосується і російської радянської історіографії⁵.

У 1920-х рр. в УСРР розпочалося становлення військово-історичної науки, що спиралася на апарат Української військової округи й командувача Збройних Сил України та Криму. Всі зусилля були зосереджені на періоді революції і громадянської війни. Щоправда, це почасти пояснюється заборонаю досліджувати історію збройних сил Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського й Директорії УНР, а також браком джерел, адже відповідні архіви зберігалися поза УСРР.

У той час видано чимало полкових і дивізійних історій, спогадів і документів, кваліфіковано опрацьовано низку військово-теоретичних питань⁶. Однак уже на початку 1930-х рр. припинилося, за незначними винятками, дослідження історії українських радянських частин і з'єднань, відомості з історії громадянської війни подавалися лише в загальних працях, до того ж однобічно й обмежено. Досі немає повноцінних історій навіть Українського фронту 1919 р. і Народного комісаріату з військових справ УСРР.

З-поміж праць, написаних і виданих в Україні у повоєнні роки, характер військово-історичного дослідження мають історії військових округів⁷, статті й монографії В. Петрова, О. Шусь, А. Буравченкова⁸, численні публікації з історії військових училищ⁹ та деякі інші.

Суто військово-історичними є розділи, присвячені військовому будівництву та бойовим діям у тритомних колективних монографіях з історії громадянської і Великої Вітчизняної воєн¹⁰, проте їх писали переважно московські автори.

Чималий військово-історичний матеріал нагромаджено в працях з цивільної історії та історії Компартії України¹¹, однак подано цей матеріал здебільшого описово, а при аналі-

зі й узагальненнях автори не послуговуються методами й категоріями військової науки. Це стосується навіть таких кваліфікованих досліджень, як історія Червоного козацтва І. Дубинського й Г. Шевчука, історія радянського повстансько-партизанського руху 1918 – 1920 рр. П. Балкового, а також численних праць українських авторів з історії Великої Вітчизняної війни, зокрема партизанського руху¹². Ці публікації аж ніяк не могли компенсувати брак спеціальних військово-історичних досліджень, які від початку 1970-х рр. припинилися в Україні майже повністю.

Тим часом у середовищі української еміграції на Заході військово-історична наука переживала в міжвоєнний період бурхливе становлення. В українському таємному університеті у Львові діяв семінар української воєнної історії професора І. Кревецького, у Варшаві працювало Воєнно-історичне товариство, існували деякі інші дослідні інституції. У Львові в 1929 – 1939 рр. виходив місячник „Літопис Червоної Калини”, присвячений переважно військовій історії 1914 – 1921 рр. Видавалися також спеціалізовані часописи й збірники – „Табір”, „За державність” тощо. Було зроблено першу й наразі єдину, не в усьому бездоганну спробу узагальнити військову історію українського народу – видано „Історію українського війська. (Від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)” (Львів, 1936). Оpubліковано також збірки документів, безліч спогадів, наукових розвідок, історії окремих військових формувань¹³.

Після Другої світової війни активність українських військово-історичних студій на еміграції значно знизилася, незважаючи на розширення тематики й кола дослідників за рахунок ветеранів ОУН–УПА й дивізії СС „Галичина”. Деякий час у Торонто діяв Воєнно-історичний

інститут під керівництвом генерала М. Садовського, побачила світ низка ґрунтовних праць¹⁴. Проте, як і в Україні, у діаспорі протягом останніх десятиріч не було істориків, за винятком Л. Шанковського, що спеціалізувалися б у воєнній історії.

Напередодні й одразу після здобуття Україною незалежності дещо погтвувалася робота, пов'язана з висвітленням військового минулого українського народу. На короткий час поновилося видання „Літопису Червоної Калини”, вийшло кілька чисел часопису Національної гвардії України „Сурма”, засновано журнал Збройних Сил України „Військо України” (щоправда, на військово-історичні публікації в цих виданнях відводилося чи відводиться лише частина їхнього обсягу). Перевидано чимало праць українських зарубіжних військових істориків¹⁵, а також тричі – згадану вже „Історію українського війська”. Почало працювати Воєнне видавництво України „Варта”¹⁶.

Що ж до фахової військово-історичної періодики, то певна система її почала формуватися тільки останніми роками. Так, Інститут історії України НАНУ з 1997 р. досить регулярно видає збірник наукових статей „Сторінки воєнної історії України”; Військовий гуманітарний інститут Національної академії оборони України випускає фахове серійне видання „Збірник наукових праць”; Центральний музей Збройних Сил України в 2000 р. започаткував випуск піврічника „Військово-історичний альманах”. А цього року вийшов перший номер журналу „Воєнна історія”, заснованого Українським інститутом воєнної історії. Цілком очевидно, що якогось помітного впливу на стан військово-історичних досліджень ці видання справити не встигли.

Елементи військової історії України включено до планів гуманітарної

підготовки солдатів і офіцерів Збройних Сил, розпочалося викладання її – хоч повноцінно й не забезпечене науково та методично – у військових інститутах. Вища атестаційна комісія України запровадила спеціальність „Військова історія”; відповідні спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук діють у Національному університеті „Львівська політехніка” та у Військовому гуманітарному інституті Національної академії оборони України.

Наприкінці 1990-х і на початку 2000-х рр. опубліковано низку оригінальних досліджень, захищено чимало кандидатських і кілька докторських дисертацій, які загалом відповідають спеціальним вимогам військово-історичної науки. Проте більшість з них присвячена різним аспектам військового будівництва, військово-політичним питанням та історіографії. Основні розділи військової історії, що становлять саму її суть – історія воєн, а надто воєнного мистецтва – практично не розробляються.

З'явилося також багато наукових і популярних праць – у формі книжок, брошур, журнальних статей, які хоч і присвячені подіям воєнних часів, однак виконані за методами цивільної історії і по суті є воєнно-політичними.

З усього цього впливає висновок: попри те, що в Україні нині істотно зросла кількість дослідників, які більш-менш успішно займаються історією військової справи, власної військово-історичної науки вона все ще не має.

Не існує жодної профільної науково-дослідної інституції. Створений у середині 2001 р. Український інститут воєнної історії діє на громадських засадах і навіть його організатори усвідомлюють, що він „не зможе вирішити всього надскладно-

го комплексу проблем, що стоять перед воєнною історією”¹⁷.

Центральний музей Збройних Сил України, заснований у 1995 р., з огляду на свою музейну специфіку й призначення радше відображає стан науки, ніж істотно розвиває її. Видання на його базі „Військово-історичного альманаху” – це, очевидно, максимально можливий його внесок в активізацію наукових студій.

Спеціалізований військовий архів, нещодавно створений у системі Міністерства оборони України, за складом документів мало може прислужитися військовим історикам¹⁸.

А найголовніше – для того, щоб сформувався наукова школа, потрібні роки й десятиріччя. Дотепер військово-історичні дослідження в Україні здійснюються, власне, на підвалинах російської традиції військово-історичної науки, дуже відмінної від європейської традиції. Так, лише в російській і радянській теорії воєнного мистецтва виділяється розділ оперативного мистецтва. В бібліотеках України немає європейських військово-історичних праць (за винятком дециці польських), зате вони, як і книгарні, переповнені старими й новітніми російськими виданнями. Щобільше, сучасні українські історики в масі своїй не володіють іноземними мовами.

За такого стану військово-історичних досліджень першочерговими завданнями є вироблення сучасної концепції української військової й опрацювання фактичного матеріалу в основних ділянках військово-історичної науки: історії воєн та історії воєнного мистецтва.

В основу концепції військової історії України слід покласти ідею безперервності (вічності) „української збройної сили, що не переставала діяти, незважаючи на ту чи іншу політичну історію українського народу”¹⁹. На сьогодні існує лише одна

наукова схема української військової історії (її виклав О. Шпилинський у статті „Армія в перспективі історії нації”²⁰). І спирається вона саме на цю ідею. Л. Шанковський наголошує: „Схема Шпилинського відіграє в українській воєнно-історичній науці ту саму роль, що схема проф. Грушевського для вивчення історії Східної Європи”²¹. Однак вона не була реалізована у повновартісних наукових працях. Єдина спроба узагальнення військового минулого України – „Історія українського війська” (1936) – має великі хронологічні прогалини (насамперед XIX ст.), а крім того, – і сюжетно-проблемні (історія воєн, воєнного мистецтва, військово-теоретичної думки тощо).

Існування армії (збройних сил) і держави взаємозалежні: без армії немає держави, без держави – армії. Український нарід впродовж більшої частини свого історичного буття мав власну державу, тією чи іншою мірою залежну або суверенну, а також збройні сили, які становили органічну частину цієї держави і відповідно забезпечували тверду, самостійну політику або ж кров’ю розплачувалися за васалітет країни, слабкість і запроданство політиків.

У порівняно короткі (середина XV – середина XVII ст., кінець XVIII – початок XX ст.) періоди повної відсутності державності українці служили в чужих арміях – як на території України, так і поза нею. Але навіть будь-який бездержавний (переддержавний) період позначений жорстокою збройною боротьбою, – як за повернення втраченої влади, так і за утворення нових, власних державних структур. Таким чином, українці ніколи не поривали з військовою справою. Власне, військова творчість українців і є об’єктом військової історії України; сюди належать усі без винятку війни і армії на території України, незалежно від національно-го характеру їх.

Предметом військової історії України є закономірності й особливості розвитку війни і армії на території України, а також військова діяльність українців за межами України. Дослідження цього являє собою головне завдання військової історії України. Крім того, як відзначав С. Петлюра, „спеціальна галузь воєнно-історичних дослідів... мусить включити в себе взагалі історію України з військового погляду”²².

Доконечна потреба вивчення всіх проявів війни й військової діяльності в межах України зумовлена спадкоємністю, тяглістю, органічним переданням традицій, способу життя, матеріального виробництва, мислення, культури від етносу до етносу, адже, незважаючи на міграції, у минулому не зафіксовано жодного факту цілковитої зміни етносів на території України²³. За своєю природою військова справа ніколи не відзначалася національною замкнутістю²⁴. Національні риси військової справи українців формувалися під впливом військових традицій як попередників (сарматів, скіфів, кіммерійців), так і сусідів, іноді з прямим перебранням елементів озброєння, спорядження, тактики тощо.

Фізико-географічний чинник у домашинний період війни (щонайменше до другої половини XIX ст., до виникнення мережі залізниць, щонайбільше – до кінця 1920 – початку 1930-х рр., до появи механізованих військ і транспортної авіації) був сталим, ледь не константою. Він мав визначальний вплив на формування комунікацій, оборонних (насамперед фортифікаційних) систем, тривалість кампаній тощо – зрештою, на вибір плану дій і способів боротьби. Військовики мусять зважати на такі об’єктивні дані, як площа країни, чисельність людності, природні ресурси, гідрологічні умови, специфіка ґрунтів, рослинний покрив, підсоння, насиченість міс-

цевості природними і штучними перешкодами, розвиненість транспортної мережі.

Вплив елементів географічного середовища на воєнні дії змінювався з часом. Характер цих змін суперечливий. Зокрема розвиток техніки зменшує залежність бойових дій від фізико-географічних умов, натомість потребує всебічнішого й глибшого врахування природних умов (підвищена точність топографічних карт, відомості про магнітні, гравітаційні, акустичні поля, температури, тиск тощо)²⁵. Послідовне простеження такого впливу на військово справу в Україні полегшить і, можливо, змінить розуміння вибору плану дій, способів боротьби в деякі найскладніші періоди історії України²⁶.

Глобальне, політико-стратегічне значення в українській історії мають проблема моря і проблема степу²⁷, що теж треба брати під увагу у військово-історичних студіях.

Іншим завданням є виокремлення української військової спадщини з литовсько-польського й російського контексту. Чимале місце у новостворюваній військової історії України займуть також витяги з відповідних розділів історії Візантії, Австрії, Туреччини, Румунії, Угорщини, деяких інших країн. Очевидно, основна увага дослідників зосереджуватиметься на встановленні частин, у яких переважали українці, з’ясуванні, де і як вони воювали, як риси української національної вдачі й трибу життя відбивалися у військових теоріях і практиці тощо.

Окрім ідеї вічності, безперервності української військової, наука про військове минуле України – так само, як і будь якої іншої країни – повинна спиратися ще на деякі положення загального, методологічного значення. До загальнофілософських засад об’єктивності, системності, діалектичності тощо слід конче додати принцип патріотизму.

Військова історія завжди глибоко національна, як і національна військова доктрина. Усі події і явища треба розглядати, узагальнювати й оцінювати з національних позицій, з погляду відповідності їх інтересам українського народу й української держави. Такий підхід дасть змогу, зокрема, вичленувати ряд повстань, походів, конфліктів з контексту польської і російської історіографії й кваліфікувати їх як українсько-російські чи українсько-польські війни.

До загальних проблем, пов'язаних з військовою історією, належать також відношення війни й політики (внутрішньої і зовнішньої), українського суспільства й українських збройних сил, української армії і української держави, світового і національного досвіду в українському воєнному мистецтві, виявлення відмінних рис української національної військової психології та ідеології (військово-теоретичної думки) тощо.

До наскрізних, однак специфічно українських, проблем військової історії залічуємо взаємини українського суспільства і збройних сил чужих держав, що панували на українських етнічних землях, згадані вже політико-географічні проблеми моря і степу, деякі інші. Найважчим, на наш погляд, буде осмислення того, що від середини XIV до кінця XX ст. українці не виграли жодної війни. Цю проблему не просто не розглядали – її навіть не фіксували в такій формі й у такому хронологічному обсязі ні науковці, ні публіцисти. Якщо її військово-політичний аспект принаймні частково оприявнюється в дослідженнях окремих періодів української минувшини, то військово-технічний і психологічний, а також політико-виховний – на сьогодні найголовніший – абсолютно не заторкнутий.

Проблемою лишається й періодизація військової історії України.

Як загальна теза приймається те, що розвиток військової справи має свої, певною мірою відмінні від загальноісторичного процесу закономірності, вузлові, етапні моменти. Тому й періодизація розвитку військової справи почасти не збігається із загальноісторичною періодизацією.

Однак на практиці це положення може бути застосоване або до всесвітньої військової історії, або до загальної історії видів збройних сил чи загалом національних збройних сил, що існували безперервно протягом цілих історичних епох (середньовіччя, нова і новітня історія), тобто до військової історії Франції, Англії, Росії та деяких інших країн.

Тим часом в історії українських збройних сил вузловими стають не етапи еволюції зброї (озброєння), не способи комплектування (епохи найманих, масових та інших армій), не етапи розвитку стратегії й тактики, а моменти появи і зникнення національної державності. Національна держава є визначальним чинником становлення й розвитку національних збройних сил, з другого боку – національні збройні сили є неодмінною умовою постання й збереження національної державності. З будівництва армії розпочинається будівництво держави, знищення армії вирішально спричинюється до зруйнування держави.

Етапи української державності здебільшого збігаються зі змінами історичних епох. Початки киево-руської державності сягають початків середньовіччя (IV ст.), зникнення її припадає на початки пізнього феодалізму (середина XIV ст.). Існування української козацької державності накладається загалом на перший період нової історії (1648 – 1780-ті рр.). Українські національні держави 1917 – 1921 рр. виникли на початку новітнього етапу всесвітньої історії. Через такий збіг є сенс означати етапи розвитку української

військової справи не етапами української державності, а етапами всесвітньої історії.

Це має суто методичне, дидактичне значення: українську військову історію буде простіше ввести до контексту всесвітньої військової історії.

ПРИМІТКИ

¹ Жилин П. А. История военная // Советская военная энциклопедия. – Москва, 1977. – Т. 3. – С. 627 – 630; Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії // Український історик. – 1970. – Ч. 4 (28). – С. 67 – 68, 71.

² Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т. 1. – С. 428.

³ Див. зокрема: Петлюра С. В. Лист до генерал-хоруужого Миколи Удовиченка // Петлюра С. В. Статті. – К., 1993. – С. 22; Він же. „Табір”: (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі) // Там само. – С. 288 – 291, 294, 296 – 300.

⁴ Короткочасну діяльність єдиного за часів Російської імперії військово-історичного осередку на теренах України – Київського відділу Імператорського Російського військово-історичного товариства слід розглядати радше в річчій російській традиції з огляду на склад членів, ідеологічні засади, напрям і тематику робіт відділу й змісту його журналу „Военно-исторический вестник” (К., 1909 – 1914). Див.: Климова К. Перший військово-історичний часопис в Україні // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 2. – С. 138 – 150; Показчик змісту „Военно-исторического вестника” (1909 – 1914) // Там само. – С. 151 – 158.

⁵ Див. докладніше: Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії: Російська воєнна історіографія і українська воєнна історія // Український історик. – 1971. – Ч. 1 – 2. – С. 58 – 69.

⁶ Сорок четвертая Киевская дивизия: История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918 – 1920 гг. – К., 1923; История 131-й Тарашанской бригады. – Житомир, 1925; Короткий історичний нарис української кінної школи ім. т. Буденного. – [Б.м.], 1925; История 130-го стрелкового Богунского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. –

число 2, 2002 р.

Житомир, 1928; История 131-го стрелкового Тарашанского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. – Житомир, 1928; История 45-й Вольнской Краснознаменной стрелковой дивизии. – К., 1929. – Т. 1: Боевой период; Крупенский, Пактер. Друга Червонокозака: 1920 – 1930: Нариси з історії 2-ї (17-ї) Чернігівської Червоної козацтва, імені Комуністичної партії Німеччини кавалерійської дивізії. – Харків; Одеса, 1930; Сьомий Чернігівський червоного козацтва кавалерійський полк. – Чернігів, 1930; Школа червоних старшин ім. ВУЦВК: Збірка до 10-річчя школи червоних старшин ім. ВУЦВК: 1920 – 1930. – Х., 1931 та інші.

⁷ Дозорные западных рубежей: Документальные очерки по истории воюек Краснознаменного Западного пограничного округа / Козлов В. А., Куролентко И. А. и др. – К., 1972; Одесский Краснознаменный. – 2-е изд., исп. и доп. – Кишинев, 1985 (праця підготовлена в Україні); Краснознаменный Киевский: Очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа, 1919 – 1988. – 3-е изд., исп. и доп. – К., 1989.

⁸ Петров В. І. З історії боротьби трудящих України проти буржуазно-націоналістичної Директорії і інтервенції Антанті (листопад 1918 – травень 1919 р.) // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – К., 1973; Щусь О. П. Создание и деятельность Харьковского военного округа в 1919 г. // Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны. – К., 1986; Вона ж. О некоторых вопросах военного строительства на Украине в 1919 г.: (На примере деятельности Киевского военного округа) // Украина в 1917 – 1921 гг.: Некоторые проблемы истории: Сб. науч. трудов. – К., 1991; Буравченко А. А. В ногу с революцией: Демократическое офицерство в Великой Октябрьской социалистической революции. – К., 1988.

⁹ Голованов Н. Я. Житомирское Краснознаменное имени Ленинского комсомола: История Житомирского высшего командного Краснознаменного училища радиоэлектроники противозушной обороны имени Ленинского комсомола. – Москва, 1977; Сумское высшее артиллерийское командное дважды Краснознаменное училище имени М. В. Фрунзе. 1918 – 1988: Краткий исторический очерк. – Сумы, 1988.

¹⁰ Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.: В 3-х т. – К., 1967 – 1968;

Українська ССР в Великій Отечественній війні Советського Союзу 1941–1945 гг.: В 3 т. – 2-е изд. – К., 1975.

¹¹ Наприклад: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977 – 1979, численні „Нариси історії” обласних партійних організацій УРСР тощо.

¹² Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво: Історичний нарис. – К., 1961; Балковий П. М. Війна без флангів: Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 – 1920 рр. – К., 1966; Коваль В. С. Подвиг народний: Україна у Великій Вітчизняній війні. – К., 1970; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941 – 1944. – К., 1985; Кураєв І. Ф., Кентий А. В. Штаб непокоренных: (Український штаб партизанського руху в годы Великой Отечественной войны). – К., 1988 тощо.

¹³ Див., наприклад: Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році: В 2 кн. – Львів, 1922; Монкевич Б. Чорні Запорожці: Зимовий похід і остання кампанія Чорних Запорожців. – Львів, 1929; Доценко О. Зимовий похід (6 грудня 1919 – 6 травня 1920). – Варшава, 1932; Українсько-московська війна 1920 року в документах. – Ч. 1: Оперативні документи штабу Армії УНР. – Варшава, 1933; Крезуб А. [Думін О.] Нарис історії українсько-польської війни 1918 – 1920. – Львів, 1933; Золоті Ворота: Історія Січових Стрільців 1917 – 1919. – Львів, 1937.

¹⁴ Див.: Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу у 1919 р. – Мюнхен, 1946; Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій 1917 – 1921. – [Б. м.], 1950; Удовиченко О. Україна у війні за державність. – Вінніпег, 1954; Він же. Третя залізна дивізія: рік 1919. – Нью-Йорк, 1971; Він же. Третя залізна дивізія: роки 1920 – 1924. – Нью-Йорк, 1982; Мірчук П. Українсько-московська війна (1917 – 1919). – Торонто, 1957; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958; За волю України: Історичний збірник УСС. 1914 – 64. – Нью-Йорк, 1967; Корпус Січових стрільців: Военно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917 – 1967. – Чикаго, 1969; Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. 1919 – 1920. – Нью-

Йорк, 1974; Кальба Н. „Нахтігаль”: (Курінь ДУН). – Денвер, 1984; Буртик І. Тернистий шлях Другої дивізії УНА: Створення УНК і Другої дивізії УНА. – Нью-Йорк; Кліфтон, 1994.

¹⁵ Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942 – 1952. – Львів, 1991; Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993; Верига В. Листопадовий рейд. – К., 1995; Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. – Львів, 1995; Доценко О. Зимовий похід (6 грудня 1919 – 6 травня 1920). – К., 2001; Шанковський Л. Українська галицька армія. – Львів, 2001 та інші.

¹⁶ Попередником його можна вважати видавництво „На варті” (Харків – Київ, 1930 – 1938), що випускало українською мовою спеціальну й популярну літературу з військової справи. Серед іншого видало український переклад класичної праці К. Клаузевіца „Про війну” (К., 1936).

¹⁷ Литвин С. „Наш журнал – пролом у глухій стіні байдужості до воєнно-історичної науки” // Воєнна історія. – 2002. – № 1. – С. 15.

¹⁸ Про долю наших військових архівів див.: Лозенко Л. Українські військові архіви: Відібрана спадщина // Пам'ятки України. – 1994. – Ч. 4 – 6. – С. 109 – 115; Оглоблин О. Про архів Чорноморської флоти // Там само. – С. 116 – 119.

¹⁹ Шанковський Л. Джерела військоознавства // Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С. 264.

²⁰ За державність. – 1930. – 36. 2.

²¹ Шанковський Л. Джерела військоознавства. – С. 264.

²² Петлюра С. В. „Табір”. – С. 300.

²³ Див.: Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 7.

²⁴ Див., наприклад: Бехайм В. Енциклопедія зброї / Пер. с нем. – Спб., 1995. – С. 6.

²⁵ Див. докладніше: Еволюція воєнного мистецтва: етапи, тенденції, принципи. – М., 1987. – С. 18 – 19.

²⁶ Див. докладніше: Петлюра С. В. „Табір”. – С. 280 – 282.

²⁷ Див. докладніше: Петлюра С. В. Статті. – С. 281; Грушевський М. С. Степ і море в історії України // Сохань П. В., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 296 – 313.

КИЇВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ШПИТАЛЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Територія і будівельні роботи

Михайло БОЙЧАК, Римма ЛЯКІНА

Війни початку ХІХ ст. з Францією і Туреччиною (1805, 1806 – 1814 рр.) показали, що в екстремальних умовах Київський військовий шпиталь, який, згідно зі „Штатом про медичне управління” від 5 серпня 1805 р., мав приймати 600 осіб, не міг допомогти всім пораненим і хворим військовикам, що прибували з фронтів.

Попри те, що в 1805 – 1806 рр. збудовано новий корпус на 150 осіб, а міський магістрат допомагав коштами й виділяв для потреб шпиталю приватні помешкання, ситуація істотно не поліпшувалась. Тому 20 грудня 1809 р. за розпорядженням імператора Олександра І було асигновано кошти на будівництво в шпиталі десяти дерев'яних флігелів на кам'яних підмурках. Але відповідальний за будівництво київський окружний командир, інженер генерал-майор І. Глухов і комендант Печерської фортеці О. Массе, який опікувався шпиталем за дорученням військового відомства, 21 березня 1810 р. рапортували в інженерну експедицію державної військової колегії, а та, в свою чергу, військовому міністрові М. Барклаю-де-Толлі, про те, що охочих підписати контракти на постачання будівельних матеріалів не виявилось, хоч їх запрошу-

вано тричі (17, 24 і 28 лютого)¹. Якщо ж буде дозволено взяти кошти з державної скарбниці, зазначалося далі в рапорті, то доправити дерево Дніпром до Києва можна не раніше травня, а сушити його, склавши стосами, доведеться ціле літо.

Отож будівництво десяти флігелів могло розпочатися лише в 1811 р. На зведення їх уряд асигнував 130 тис. 468 крб. Та оскільки при шпиталі конче треба було збудувати басейн для водозабору, а навколо території викопати рів і насипати вал замість струхлявілого паркану, то виникла необхідність у додаткових витратах².

Комендант генерал-майор О. Массе, якому військове відомство доручило обрати зручне місце для гофшпилью й скласти план та кошторис, запропонував будувати нові шпитальні приміщення поза містом, на річці Либеді. Щоправда, для цього потрібно було 300 тис. крб. Така сума видалась столичному начальству непомірно великою, і військовий міністр доручив інженер-генералові Князеву уточнити плани, надіслані з Києва. Ставилася сувора вимога, щоб шпитальні будівлі, задовольняючи лише безпосередні потреби, не були занадто просторими, що могло б призвести до обтяження державної скарбниці.

Перероблені плани було знову надіслано до столиці. Звідти надійшло розпорядження залишити шпиталь на давньому місці на додачу до ка-

Продовжуємо публікацію низки статей з історії Київського військового шпиталю. Див.: ВІА. – 2000. – Ч. 1; 2001. – Ч. 1, 2.

зенної будівлі, розрахованої на розміщення 150 хворих. Тепер лікарняні флігелі зі службами й будинками для медичних чиновників мали обійтися скарбниці в 174 тис. 636 крб. Але і в цих планах військовий міністр знайшов певні надмірності й висловив думку, що потрібно розробити для шпиталів єдиний план залежно від їхнього класу³. На підтримку цієї думки генерал-майор Опперман дав поради, як зменшити вартість будівель: цоколь під флігелями робити заввишки не півтора аршина, а один; колоди для стін брати завтовшки не 7 – 8, а 6 вершків; у трьох великих флігелях замість простінків поставити стовпи тощо⁴.

Настав 1812 р. У перших числах травня інженер генерал-майор І. Глухов доповідав генералові від інfanтерії київському військовому губернаторові М. Милорадовичу про те, що нарешті після торгів і переторгу купці Абрам Мец, Бушеви 1-й і 2-й, Рябчиков, Губарев, Попов і міщанин Арон Розенталь погодилися постачати дошки на будівництво нових приміщень у шпиталі. 29 квітня з ними підписано контракти, згідно з якими вони зобов'язувались привезти матеріали потрібного розміру, скласти їх у зазначеному місці й завершити цю роботу наприкінці жовтня 1812 р.⁵ Оскільки будівництво взимку зазвичай не провадили, можна припустити, що нові корпуси збудовано лише в 1813 р.

Через 15 років чиновник 4-го класу П. Семенюта з Комісаріатського департаменту на прохання військового міністра графа Татищева оцінив стан корпусів Київського військового шпиталю. У рапорті від 2 липня 1827 р. він доповів, що там

можна розмістити лише 770 осіб. Додатково шпиталь може прийняти ще 200 осіб у три старі палати, де взимку не зовсім вигідні умови. Він висловився за збудування ще одного дерев'яного корпусу на 150 осіб⁶. На пропозицію київського військового губернатора генерал-лейтенанта П. Желтухіна військово відомство вирішило спорудити в Києві великий шпиталь на 1200 осіб, по черзі вводючи в експлуатацію його двоверхові муровані корпуси.

Проте минуло ще 10 років, перш ніж узялися за здійснення цього плану. А тим часом шпиталь раз у раз мусив лагодити свої старі будівлі. Зберігся рапорт шпитального контори до військового губернатора П. Желтухіна від 12 липня 1827 р. про чергові ремонтні роботи⁷. Зокрема повідомлялося, що за розпорядженням Комісаріатського департаменту дах на чотирьох головних корпусах і на п'яти інших будівлях уже перекрыто гонтом під залізни цвяхи й пофарбовано, а підрядник Модель одержав обіцяні йому за контрактом 23 тис. крб. асигнаціями. Доповідалося також, що підлогу відремонтували за кошторисом інженер-капітана Богданова, затвердженим у 1823 р. колишнім корпусним командиром генералом від кавалерії М. Раєвським. За цю роботу сплатили підрядникові 11 тис. 560 крб.

У 1818 – 1827 рр. на ремонт дерев'яних будівель шпиталю витрачено 150 тис. крб. На думку київського військового губернатора, доцільно було підтримувати належний стан лише збудованих останніми, у 1812 – 1813 рр., чотирьох корпусів – їх надалі можна було б використовувати під літні приміщення.

У 1826 р. влаштовано два басейни для водозбору, а наступного продовжено ремонт підлоги. Того ж, 1827 року київський купець 2-ї гільдії Сергій Терехов вирішив допомогти військовому відомству, зголосившись збудувати лазню й колодязь для військових кантоністів, що мешкали в одному з флігелів фельдмаршала О. Прозоровського. План і кошторис було доручено скласти міському архітекторові Андрієві Меленському⁸. Восени роботи завершилися. Будівництво коштувало купцеві 5 тис. крб. За цей шляхетний учинок Сергій Терехов одержав „монарше благовоління” від Миколи І⁹.

Російсько-турецька війна, що почалася 1828 р., знову ускладнила становище з розміщенням поранених. 2 квітня головний доктор шпиталю колезький радник Матвій Вел-

ланський разом з головним лікарем статським радником Стефаном Барановичем і доглядачем підполковником П. Арнольдї доповідали військовому губернаторові П. Желтухіну про те, що майже всі місця в палатах уже зайняті, залишилось тільки 25 вільних ліжок. І хоч терміново готували приміщення колишнього сиротинця, де передбачалося розмістити 90 осіб, там не було вентиляції й освітлення¹⁰.

У зв'язку з цим донесенням П. Желтухін вирішив негайно збудувати на території шпиталю два літні балагани на 300 осіб. А. Меленський дістав завдання скласти докладний опис таких будівель із зазначенням місця їхнього розміщення й потрібних для будівництва матеріалів¹¹.

Архітектор виконав доручення. Кожне таке приміщення для пора-

План Печерська. 1838 р.

нених мало бути завдовжки 40 і за-
вширки 30 сажнів. Кріпилася буді-
вля на соснових стовпах, стіни сплі-
тали з лози на дубових кілках і обма-
зували глиною всередині й знадвору.
Долівка була глиняна і гарно висуше-
на. Приміщення планували на 3 від-
діли, в кожному з яких мали постави-
ти 30 ліжок¹².

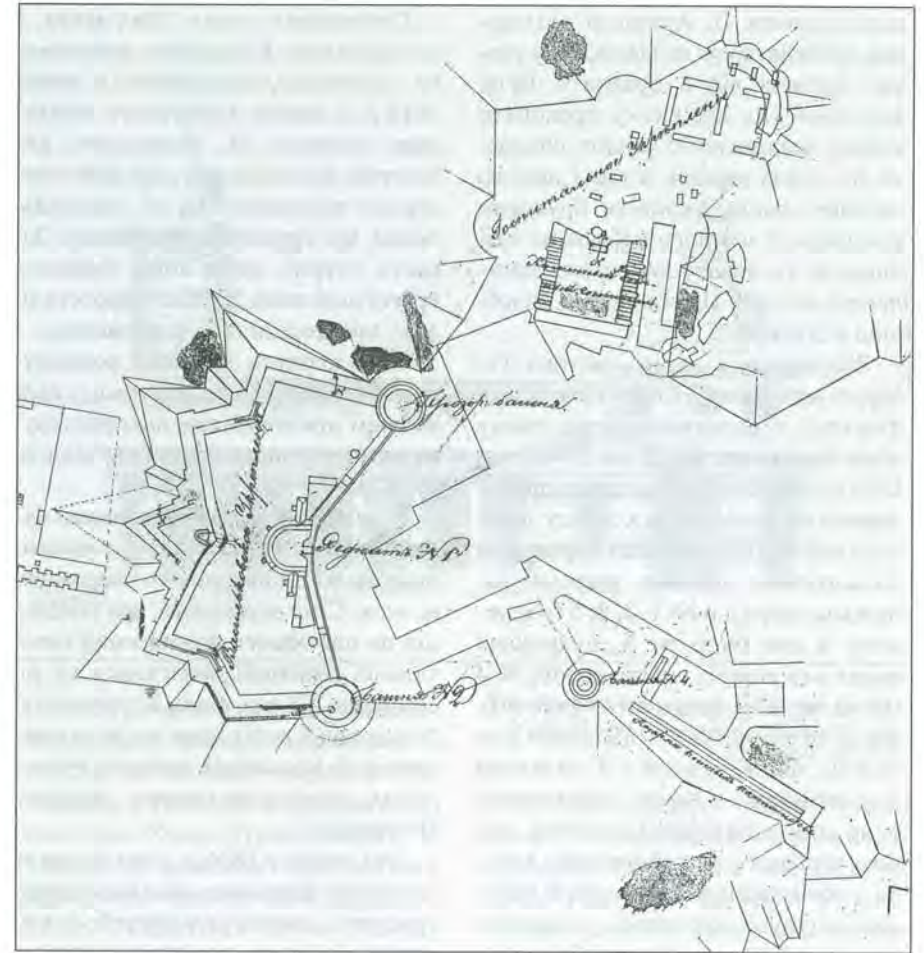
Узгодження планів будівництва й
заготівля матеріалів затяглися, ми-
нуло літо, настали холоди. Через це
початок робіт перенесли на весну
1829 р. Надійшло розпорядження на-
стеляти в балаганах дерев'яну підло-
гу й ставити груби¹³.

Будівництво літніх балаганів три-
вало і в 1836 р. 22 січня того року
київський військовий губернатор ге-
нерал-лейтенант А. Гур'єв одержав з
Варшави від головнокомандувача
І. Паскевича вказівку збудувати на
території шпиталю літні бараки на
1000 ліжок поблизу того місця, де
планувалося звести нову муровану
будівлю¹⁴.

Принагідно зазначимо, що досвід
будівництва тимчасових бараків-ма-
занок пізніше схвалив і відомий хі-
рург М. Пирогов. Він підкреслював
доцільність їх, особливо в південних
районах, до того ж і скарбниці вони
обходилися дешево – менш ніж
100 крб. на ліжко¹⁵.

У серпні 1828 р. військовий губер-
натор П. Желтухін відвідав шпиталь
і зробив висновок про потребу негай-
ного ремонту багатьох будівель на
його території, бо вони такі старі, що
можуть завалитися, це саме стосува-
лося старих пошкоджених парканів,
воріт і хвірток. 20 серпня доглядач
шпиталю од військового відомства
підполковник П. Арнольдї у своєму
рапортї повідомив губернатора, що
комісія вже оглянула всі споруди й
визначила перелік ремонтних робіт.
Серед іншого мали бути відремонто-
вані флігелі, де жили зі своїми
сім'ями головний доктор М. Веллан-
ський і штаб-лікар статський радник
С. Берлинський. Упорядкування їх-
ніх мешкань, челядєнь, кухонь і са-
раїв для екіпажів коштувало дер-

військово-історичний альманах

жавній скарбниці 5 тис. 550 крб. і
40,5 коп.¹⁶ Наступна комісія в складі
командувача 21-го егерського полку
підполковника Бойка, чиновника 8-го
класу Анциферова й конторських
службовців КВШ 7 листопада того
ж року оглядала старі дерев'яні бу-
дівлі, передані у відання шпиталю
цивільним відомством. Це були пала-
ти № 4 і 5, флігель № 1, де містився
анатомічний покій (трупарня), а та-
кож майстерні. Комісія дійшла ви-
сновку, що всі ці приміщення треба
розібрати на дрова¹⁷.

число 2, 2002 р.

Шпитальне укріплення на плані нової печерської фортеці. 1839 р.

3 травня 1831 р. новий київський
військовий губернатор генерал-лей-
тенант Б. Княжнин одержав рапорт
від штаб-капітана інженера Власова
з повідомленням про те, що під шпи-
тальний корпус № 3 від решти будів-
ель, розміщених на місцевості вище
від нього, стікає дощова й снігова
вода. Через це в приміщенні вогко й
задушливо, що відбивається на
здоров'ї хворих. Доглядач шпиталю

підполковник П. Арнольд підтвердив губернаторові ці відомості у своєму рапорті від 8 травня¹⁸. Було вирішено для водостоку прокопати каналу завдовжки 35 сажнів, обкласти її з боків дерном, а дно і нижню частину схилів укріпити бруковим камінням. А що його в Києві не знайшлося, то каналу вимостили випаленою цеглою. Це обійшлося скарбниці в 200 крб.¹⁹

Збережена в архіві частина Генерального плану Києво-Печерської фортеці з позначеними на ньому всіма будівлями КВШ на 27 червня 1836 р. засвідчує, що напередодні будівництва мурованого корпусу шпиталю мав 44 приміщення (не рахуючи 10 відхідків). До них, зокрема, належали: корпуси № 1, 2, 3, 5 (у кожному з них було по 8 лікарняних палат для нижніх чинів); корпус № 4 (16 палат для арештантів фортеці); два флігелі (один з 4 палатами для нижніх чинів, другий з 8 палатами для офіцерів). Окреме приміщення було для шпитальної контори, покою чергового та лабораторії. Аптека з помешканням аптекаря й складом амуніції містилася в іншому будинку. Так само окремо була розташована кухня, квасова й приймальний покій. На той час шпиталь мав свою пекарню. На території його були також фельдшерська школа, помешкання головного лікаря, старшого лікаря й доглядача. Вісім приміщень займали різні служби, майстерні, швальня. Крім того, були харчовий склад, льодовня, три цейхаузи, лазня, два балагани, сараї, возівня. одинадцять старих будівель мали зносити (майстерні, швальню, лазню, льодовню, харчовий склад, трупарню)²⁰.

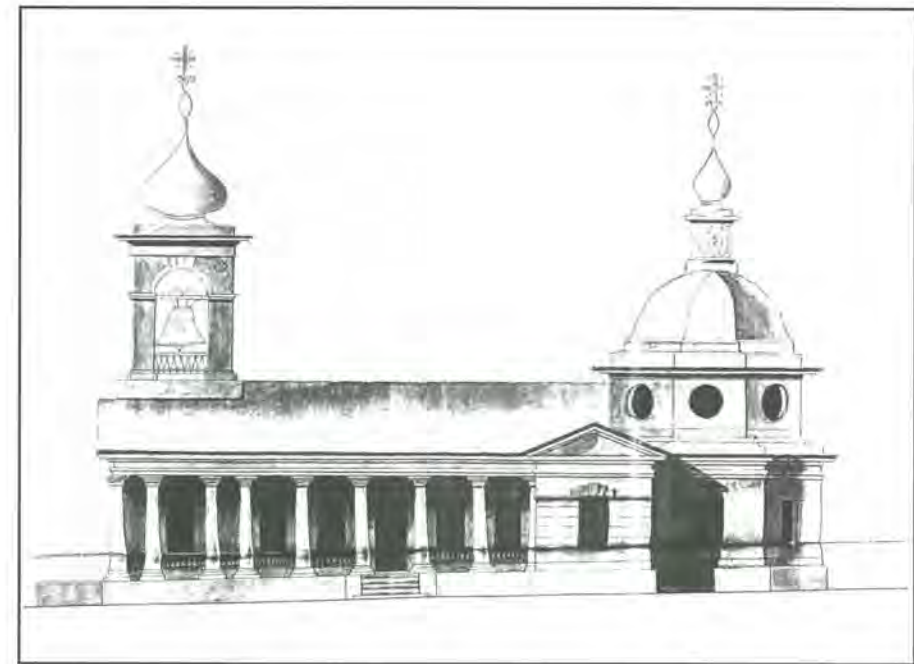
Порівняння цього документа з копією плану Київського військового шпиталю, складеного в липні 1816 р. з наказу корпусного командира генерала М. Раєвського, дає підстави для висновку, що протягом першої половини XIX ст. шпиталь, попри всі труднощі, будувався. Замість старих дерев'яних будівель другої половини XVIII ст. виростили нові, просторіші й облаштованіші.

Нові корпуси зазвичай розміщували на новому місці, при цьому далі за їхнім призначенням використовувалися ще придатні давніше зведені будівлі.

У зв'язку з такою практикою будівництва й використання приміщень межі шпиталю весь час змінювалися. Слід зауважити, що тенденція до постійного розширення шпитальної території зберігалася аж до середини XX ст., коли в результаті будівельних робіт вона досягла максимально можливих розмірів, зумовлених адміністративним поділом Печерська.

Тим часом у 1836 р. стан будівель шпиталю переконав військового міністерство в доконечній потребі будівництва великого кам'яного корпусу, на це було перераховано 400 тис. крб.²¹ Але Інженерний департамент повідомив, що вже є урядове рішення будувати на Печерську нові оборонні споруди, шпиталь буде перенесено на нове місце, тому, щоб уникнути зайвих витрат, запропонував знову обмежитися ремонтними роботами²².

Контракти на ці роботи підписано 21 серпня 1830 р. з селянином Василем Шоковим і прикажчиком калузького купця Єлисеєва – Дружиніним²³. Поки підрядники лаго-

Кресленник церкви Покрови Божої Матері при Київському військовому шпиталі. 1814 р.

дили старі шпитальні приміщення, збільшився наплив поранених з Польщі, де війська генерал-фельдмаршала І. Паскевича придушували повстання. У цій ситуації військовий губернатор дозволив пристосувати під шпиталь приміщення царського палацу. У кімнатах лівого флігеля можна було розмістити 75 осіб, а в разі потреби зайняти приміщення, суміжні з кухнею. У великій залі правого крила можна було поставити 30 ліжок і по стільки ж у кожній великій кімнаті. Однак через те, що флігелі займав резервний батальйон 27-го егерського полку, військовиків довелося розміщувати по міських квартирах і після їхнього відходу негайно організувати ремонт зламаних замків, розбитих віконних рам і шибок²⁴. У міжчасі новоприбулих поранених і хворих розміщували в домі князя Прозоровського²⁵.

У 1830 – 1831 рр. з наказу військового командування персоналові шпиталю доводилося лікувати не тільки солдатів і офіцерів російської армії, а й полонених повстанців-поляків. Їм надали приміщення в Печерській лаврі та на Подолі, виділили бричку, якою возили на лікування. Взимку, на час таких поїздок, зичливо настроєні до полонених кияни забезпечили їх теплим одягом²⁶.

Декого з нижчих чинів, що вже одужали, але через каліцтво не могли далі відбувати стройову службу, залишали при шпиталі. Чимало між ними було майстрових людей, здатних виконувати ремонтні роботи. На пропозицію головного медика дієвої армії надвірного радника Р. Че-

тиркіна з 1838 р. їх почали організовувати в так звані слабосилі команди, кожну з яких очолював один з лікарів шпиталю²⁷.

Серед значних будівель, зведених для потреб Київського військового шпиталю задовго до початку будівництва кам'яного корпусу, була церква Покрови Божої Матері – заступниці воїнів. До того часу службу правили в пристосованих приміщеннях священники з інших церков Печерська.

Будівництвом храму було вирішено відзначити переможне закінчення війни 1812 р. з наполеонівською Францією. 24 березня 1814 р. Комісаріатський департамент своїм рішенням № 509 висунув пропозицію збудувати на вільному місці в шпиталі Покровську церкву²⁸. 22 вересня того ж року комендант Київської фортеці генерал-майор О. Массе й генерал-майор С. Полинев, що керував комісією Комісаріатського департаменту, звернулись до митрополита Серапіона з проханням благословити це будівництво, тим більше, що план і кресленик фасаду вже були готові²⁹.

Однобанну дерев'яну церкву на підмурку заклали „при річці Либеді”, у басейні якої був Печерський ставок (на тому місці тепер Палац спорту). Будівля мала довжину 13 сажнів, ширину – 7,5, висоту (до даху) – 2 сажні й 2 аршини. У 1820 р. будівництво завершено. 8 жовтня ключник Києво-Софійського катедрального собору Стефан Сем'яновський і диякон Петро Тихий, оглянувши будівлю перед освяченням, доповіли генералові М. Раєвському, що вона цілком готова. 10 жовтня шпитальну церкву Покрови Божої Матері освятив митрополит Серапіон, і в ній

почав правити священник Корнелій Куксевич, який перебував при шпиталі вже з 9 жовтня 1817 р. після свого звільнення з армійських полків, де він служив під час війни 1812 р.³⁰

Будівництво нових оборонних споруд на території Печерської фортеці, а разом з ними й великого корпусу військового шпиталю розпочалося з 30-х рр. XIX ст. Згідно з проектом, шпитальні будівлі закладали на новому місці, однак поблизу старої території. Для нагляду за ходом будівельних робіт на Печерську імператорським указом у лютому 1836 р. до Києва відрядили генерал-майора з почту Миколи І Фельдмана³¹. В архіві збереглося кілька креслеників, з них видно, в якому порядку зносили давні шпитальні будівлі й зводили нові³². На одному з них представлено план і профіль фасаду нового мурованого П-подібного корпусу й зазначено виконані на 17 серпня 1836 р. роботи³³. Інший кресленик, датований 1 серпня 1839 р., відбиває поступ у будівництві всіх трьох фасадів³⁴. Там зафіксовано, що на той час у середній частині будівлі вже тинькували склепіння, клали груби, вставляли віконні рами, робили двері; у лівому крилі ще тривали будівельні роботи на горішньому поверсі, мурували склепіння; у правому крилі теж зводили стіни горішнього поверху й встановлювали гранітний цоколь. Одночасно з цими роботами перенесли два колишні дерев'яні корпуси шпиталю на територію садиби фельдмаршала О. Прозоровського. Вони мали по вісім лікарняних палат і разом з двома літніми бараками, встановленими там-таки, обслуговували хворих, поки будувався головний корпус шпиталю³⁵.

Пізніше туди ж збиралися перенести й дерев'яний корпус № 1, у якому мали навчатися й мешкати фельдшерські учні³⁶. Для щоденних потреб шпиталю в 1838 р. збудували тимчасову броварню, а поряд льодовню й льох³⁷. Білизну прали на березі річки, де стояв поміст із закритим приміщенням і жолобом, яким подавали воду з прибережного водозабірника³⁸. Згодом льодовню, квасову, комори, пральню з багатьма приміщеннями побудували наново³⁹.

Великий мурований корпус Київського військового шпиталю був зведений у стилі пізнього ампіру, якого тримався у своїй творчості військовий інженер, генерал-майор Отто Фрейман – один з будівничих нових оборонних споруд Печерської фортеці, зокрема й шпитального укріплення. Будівельні роботи закінчилися в 1867 р. На долішньому поверсі правого крила нового приміщення розташувалися аптека, рецептурна, лабораторія, матеріальна й аптечна кухня. У тому ж крилі була шпитальна кухня з шістьма казанами місткістю від 15 до 50 літрів кожен⁴⁰. Палати для офіцерів містилися на долішньому поверсі лівого крила. У 1847 р. капоніри другого й третього полігонів шпитальних укріплень пристосували для дезінфекції й провітрювання одягу хворих⁴¹. 30 липня 1847 р. майстер Левусов запропонував шпиталю свій варіант водогону з ручним толоковим пристроєм – коромислом для наповнення води з глибини⁴². Але й через 20 років води в шпиталі бракувало. У 1865 р. головний лікар К. Соколов нарікав на засіданні товариства київських лікарів, що внаслідок нестачі води немає ванних

кімнат, а це позначається на лікуванні хворих, надто тих, які потерпають від корости⁴³.

Журнал „Современная медицина” в 1871 р., характеризуючи Київський військовий шпиталь, стверджував, що монументальнішою будівлі немає в усій країні. Вона є частиною фортеці, і її стіни такі товсті, що можуть вистояти під артилерійським вогнем і захистити хворих від бомб, гранат і ядер. Проте ця перевага будівлі водночас зумовила і її ваду – через вікна в палати надходило мало повітря і світла⁴⁴. Згодом у шпитальному приміщенні перероблять вікна, поліпшать вентиляцію, і ймовірність поширення інфекцій значно зменшиться. Цікаві відомості про шпиталь подав у 1896 р. його головний лікар Б. Шенфельд на сторінках „Справочной книги” для членів VI з'їзду товариства російських лікарів⁴⁵. Виявляється, перших хворих новий шпиталь прийняв ще в 1842 р. У разі потреби в ньому можна було розмістити 1200 осіб. Площа землі, яку займав увесь медичний заклад, становила 74 050 кв. сажнів. Будівля зимового шпиталю займала 2 390 кв. сажнів. Опалювали її грубами, а освітлювали – газовими лампами.

Архівні документи свідчать, що в будівництві Нової Печерської фортеці й шпиталю брали участь кілька полків. Їх розмістили в Куренівських казармах, зробивши і в них перед цим великий ремонт: полагодили дах, наклали підлогу, прорубали додаткові вікна для провітрювання, зробили нари, обмазали й побілили внутрішні стіни. Там відкрили й додаткові лазарети, в яких служили лікарі зі шпиталю⁴⁶. У них лікували солдатів з легкими захворюваннями,

Частина правого П-подібного шпитального корпусу.
Сучасна світлина

Анфілада приміщень у П-подібному корпусі

а важкохворих направляли в шпиталь на Печерську. Такою була вказівка головного медика дієвої армії надвірного радника Р. Четиркіна, який відвідав шпиталь у 1836 р. До думки цього чільного військово-медичного адміністратора, голови військово-медичного комітету прислухалися не тільки головні лікарі шпиталів, а й головнокомандувач дієвої армії генерал-фельдмаршал І. Паскевич⁴⁷. Допомогала військовому відомству в розміщенні недужих будівельників міська влада, запропонувавши в разі потреби використовувати три великі будинки на Подолі – титулярного радника Сухоти, Киселівського й Чарковського⁴⁸.

Під час розпланування території навколо центральної будівлі шпиталю велику увагу було приділено озелененню. На подвір'ї, призначеному для прогулянок і відпочинку хворих, у 1845 р. висаджено перші саджанці дерев і кущів, зокрема жовтої акації, яка згодом утворила жи-

вопліт. Потім посадили тополі та явори. Завдяки піклуванню кількох поколінь військових медиків дотепер тут збереглися вікові дерева. Вчені-ботаніки вважають, що вік деяких тополь – 150 років. Для Києва з його несприятливим міським середовищем це рідкість. Захищені П-подібною будівлею, вони сягають до 37 м у висоту, а окіл стовбура в них дорівнює 356 – 560 см. Зважаючи на наукову й історичну цінність цих дерев Київський еколого-культурний центр у 1998 р. включив їх до реєстру пам'яток природи місцевого значення.

ПРИМІТКИ

- 1 Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 1142. – Арк. 2.
- 2 Там само. – Арк. 3 – 3 зв.
- 3 Там само. – Арк. 6 – 7.
- 4 Там само. – Арк. 10 зв.
- 5 Там само. – Спр. 1532. – Арк. 1–19.
- 6 Там само. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 19 – 20.
- 7 Там само. – Арк. 22, 26 зв.
- 8 Там само. – Спр. 138.
- 9 Там само. – Спр. 139.
- 10 Там само. – Спр. 199. – Арк. 1 – 3.
- 11 Там само. – Арк. 53.
- 12 Там само. – Арк. 62.
- 13 Там само. – Арк. 82, 86.
- 14 Там само. – Ф. 422. – Оп. 68. – Спр. 370. – Арк. 1 – 4.
- 15 Современная медицина. – 1871. – № 31. – С. 596.
- 16 ЦДАУК. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 217. – Арк. 1 – 3, 6, 14.
- 17 Там само. – Арк. 18.
- 18 Там само. – Спр. 770. – Арк. 1, 3.
- 19 Там само. – Арк. 6 – 7.
- 20 Там само. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 69. – План № 10.
- 21 Там само. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 494. – Арк. 2.

- 22 Там само. – Арк. 11–12, 44.
- 23 Там само. – Арк. 23 – 24.
- 24 Там само. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 845. – Арк. 6.
- 25 Там само. – Арк. 2.
- 26 Там само. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 957; Лякина Р. Военнопленные поляки на Подоле в 1830 году // Поділ і ми. – 2000. – № 7 – 8. – С. 10.
- 27 Маслинковский Т. Энциклопедический словарь военной медицины. – Москва, 1948. – Т. 5. – С. 999.
- 28 ЦДАУК. – Ф. 127. – Оп. 208. – Спр. 98. – Арк. 1.
- 29 Там само. – Арк. 2, 3 зв.
- 30 Там само. – Ф. 127. – Оп. 201. – Спр. 2. – Арк. 35.
- 31 Там само. – Ф. 422. – Оп. 68. – Спр. 370. – Арк. 24 зв.
- 32 Там само. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 69, 70.
- 33 Там само. – Спр. 69. – Кресленник № 7.
- 34 Там само. – Кресленник № 22.
- 35 Там само. – Кресленник № 23.
- 36 Там само. – Кресленник № 24.
- 37 Там само. – Кресленники № 1, 29.
- 38 Там само. – Спр. 70. – Кресленник № 5.
- 39 Там само. – Спр. 69. – Кресленник № 6.
- 40 Там само. – Спр. 70. – Кресленник № 2.
- 41 Там само. – Кресленники № 16, 17.
- 42 Там само. – Кресленник № 19.
- 43 Протоколы заседаний Общества киевских врачей. – К., 1865. – С. 27.
- 44 Современная медицина. – 1871. – № 38. – С. 596.
- 45 Шенфельд Б. Военный госпиталь // Врачебно-санитарные учреждения г. Киева: Справочная книжка для членов VI съезда Общества русских врачей. – К., 1896. – С. 129.
- 46 ЦДАУК. – Ф. 422. – Оп. 68. – Спр. 370. – Арк. 1, 4, 8, 9, 13, 17.
- 47 Маслинковский Т. Знач. праця. – С. 999.
- 48 ЦДАУК. – Ф. 422. – Оп. 68. – Спр. 370. – Арк. 20.

Лев ШАНКОВСЬКИЙ

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВОЄННОГО ЛЕТУНСТВА (1917 – 1920)

Цей стислий нарис українського воєнного летунства бажаю присвятити всім українським воєнним летунам, зорцям, технічному й допоміжному персоналові, що це летунство творили і в рядах його боролися у дуже важких і несприятливих умовах Визвольної війни 1917 – 1920 років.

Автор

День українського летунства

Дякуючи особистим прикметам, героїзмові, завзяттю, посвяті й жертівній праці наших летунів, українське воєнне летунство постало, існувало і досягнуло було значні успіхи на своїх піднебесних побоєвищах. Успіхи ці були значніші, ніж успіхи воєнного летунства Червоної армії і значніші, ніж успіхи летунства Білої московської армії ген[ерала] Денікіна.

Успіхи українського летунства перевищували навіть успіхи польського летунства, яке мало значну допомогу Заходу інструкторами, літаками та летунськими матеріалами. Такої допомоги українське воєнне летунство від Заходу не отримало, й воно мусило полягати виключно на свої власні сили.

Через мури смертельної блокади в Україну не могли надістатися літаки, летунські матеріали чи бензина, конечно потрібна для того, щоб літаки літали, але не могли туди навіть надістатися ліки, які були так потрібні для рятування цивільного населення, що гине від масових пошестей. Незважаючи на всю допомогу всемогутньої Ан-

танти, ворожим літакам не дано було досягнути перемоги над українськими літаками, які свої піднебесні побоєвища покинули тільки тому, що не мали бензини.

Незважаючи на всі труднощі й перешкоди, українське летунство відіграло свою ролю у Визвольній війні 1917 – 1920 років і залишило для наступних поколінь українського народу горді традиції своєї бойової діяльності. Дійсно, було б добре і по-християнському, якщо б можна було відзначати в групі ветеранських і молодечих організацій День українського летунства Богослуженнями в церкві та хоч скромними згадками про наших воєнних летунів і прикладами їхньої бойової дії так, як відзначаємо, наприклад, День української флоти в дні 29 квітня кожного року. Думаю, що на День українського летунства можна вибрати день 1 березня, на згадку 1 березня 1918 року, коли вперше українські літаки появились в бойовому порядку над вільним Києвом. Організаційні зв'язки українського летунства існували вже раніше, але в дні 1 березня 1918 року дійшло до першого вияву бойової діяльності.

військово-історичний альманах

Українці в російському й австрійському летунстві

Українське летунство створили пілоти, що раніше служили в російському або австрійському летунстві. В історії українського летунства слід зберегти пам'ять про „російського” летуна Левка Мацієвича (1877 – 1910). Мацієвич був славним летуном, а теж конструктором підводних човнів і гідропланів. У ранзі капітана був славою російської армії, але він був українцем не тільки за походженням. Належав до основників Революційної української партії (РУП) і був близьким другом батька українського націоналізму Миколи Міхновського. Забився¹ 7 жовтня 1910 року, виконуючи на своєму літаку „мертву петлю”, яку робив перший у світі.

Під час парадного похорону в Петербурзі, за свідченням Володимира Кедровського², сл[авної] пам[яті] Симон Петлюра поклав вінок, прибраний синьо-жовтою й червоною стрічками від українців. У подібній розвідці про життя Левка Мацієвича д-р Ілля Витанович³ подає матеріал, потрібний для збереження в традиції українського летунства постаті Левка Мацієвича. Розвиток воєнного ле-

тунства в Російській імперії припадає на 1911 – 1912 роки. Перший „авіазагін” в російській армії був сформований в 1911 році, а в Україні, в Києві – в 1912 році. Створення цих загонів в'яжеться з досвідом італійсько-турецької війни (1911 – 1912 рр.), а також балканських воєн 1912 – 1913 років. У цих війнах вперше були вжиті літаки для розвідки та зв'язку.

В роки Першої світової війни російське летунство значно зміцніло, зросли летунські кадри та дуже вдосконалився їх особовий склад. За даними ген[ерала] Головіна, наприкінці 1916 року російське летунство мало 75 авіазагонів, 716 справних літаків, 502 летунів (пілотів) та 357 „зорців” (так в українському летунстві називали повітряних обсерваторів, по-російськи – „наблюдателів”). В 1917 році значну матеріальну допомогу російському летунству подали (вперше!) держави Антанти, й кількість загонів літаків помітно збільшилася.

У російському летунстві служило чимало українців. У роки війни у Києві, на Волинському аеродромі діяла авіаційна школа Південно-Західного фронту. Інструктором літання в цій

Професор Лев Шанковський (1903 – 1995) – відомий військовий історик і політичний діяч. Учасник Визвольних змагань у лавах Української галицької армії і Армії УНР. З 1943 р. – в Українській повстанській армії. Співзасновник і член Української головної визвольної ради. У повоєнний час – на еміграції в Німеччині й США. Автор праць „УПА та її підпільна література” (1952), „Похідні групи ОУН” (1958), „Українська армія в боротьбі за державність” (1958), „Українська галицька армія. Воєнно-історична студія” (1974), „УПА проти гітлерівської Німеччини” (1991) та ін. Його „Нарис історії українського воєнного летунства (1917 – 1920)” подаємо за часописом „Крилаті” (1985. – Ч. 5, 6, 7 – 8, 9, 10, 11, 12; 1986. – Ч. 1, 2, 3, 4).

число 2, 2002 р.

школі був пор[учник] Микола Рогаля-Левицький, близький приятель націоналіста-соборника М. І. Міхновського. Школу що закінчило чимало майбутніх летунських асів, як наприклад, штабс-капітан Е. Н. Крутень з Києва, що мав найбільше летунських перемог на Південно-Західному фронті (розбився в с. Плотичі коло Тернополя 4 червня 1917 року)⁴. Звання асів у російському летунстві (найменше 10 перемог) мали летуни В. Павленко і В. Горшко, які відважно служили в українському летунстві.

Російське летунство мало дійсно летунів високої класи і по ньому цей високоякісний особовий склад перебрало українське летунство.

З австрійського летунства українське летунство теж отримало добрих летунів і механіків, що визначалися дещо відмінною, „німецькою” школою.

Австрійське летунство постало теж у 1911 році. У роки війни воно користувалося великою допомогою з боку Німеччини, що посідала високорозвинене летунство та летунську промисловість. В 1918 році австро-угорське летунство мало 1200 літаків, що були організовані в 20 розвідчих, 10 винищувальних та 3 важких бомбардувальних летунських дивізіонах.

Австрійське летунство мало свою летунську промисловість, що виробляла добрі літаки типу „Альбатрос” чи „Бранденбург”. Російське летунство своєї промисловості не мало, що дуже обмежувало його розвиток. Воно здане було на закупівлю літаків за кордоном, але звідтіля „союзники” продавали за великі гроші тільки такі літаки, яких самі не потребували. Це ставило російське летунство в гірше становище в бойовому відношенні: німецький винищувач „Фоккер” майже завжди вигравав бій із французь-

ким винищувачем „Ньюпором” старшої системи через свою швидкість (150 проти 110 км/год). Тому російське летунство мало жахливі втрати в перших роках Першої світової війни (1914 – 1916 рр.) у повітряних боях.

Щоб трохи зарадити цьому, російське летунство створило т. зв. авіаційні парки, що, по суті, були авіаційними заводами. У них не тільки направляли й поліпшували існуючі моделі літаків, але й виробляли власні моделі, як, наприклад, важкий 4-моторовий бомбардувальник типу „Ілля Муромець”.

В Україні було розташовано три такі парки: 2 в Києві (3-й і 5-й) і один в Одесі. У Києві мілітарною опорою місцевих большевицьких організацій був 3-й авіаційний парк, в якому у виборах до Всеросійських установчих зборів (у листопаді 1917 р.) на всіх 1378 відданих голосів 929 (76%) пішло на большевицький список. В обох авіаційних парках та в Києві в „Арсеналі”, що був воєнним амуніційним заводом, було багато латишів, завезених туди в роки війни з Московщини або евакуйованих із Риги. А латиші тоді були майже всі поголовно большевиками! Оце, власне, й був той „український народ”, що з допомогою московських інвазійних армій встановлював в Україні советську владу.

Перші початки української авіації

20 листопада 1917 року Центральною Радою проголосила була III універсал, яким на території 8 українських губерній (без Криму) встановлено було Українську Народну Республіку. І хоча III універсал не поривав федеративних зв'язків з Росією, проте УНР цього часу була фактично незалежною державою, бо Центральною Радою не визнавала створену большевицьким переворотом Раду Народних Коміса-

рив „всеросійським” урядом, а тільки урядом Росії. Отже, „федерацію”, передбачену III універсалом, треба було щойно творити: де факто вона не існувала.

Це мало те значення, що Центральною Радою і її уряд – Генеральний секретаріат ніхто не міг обмежувати в тих ділянках закордонної чи військової політики, які, звичайно, обмежуються федеративними чи конфедеративними зобов'язаннями. Таким чином, політика УНР до проголошення IV універсалу, який вже стверджував самостійність УНР де юре, була цілком самостійною, і те, що ми тоді в ділянці закордонної чи військової політики досягнули, завдячуємо виключно самі собі.

Очевидно, [що] Генеральний секретаріат військових справ на чолі з Симоном Петлюрою разом із своїм довідчим тілом, Українським генеральним військовим комітетом (УГВК), кинувся до розбудови українських збройних сил.

Командувачем Київської воєнної округи вже з рамени УНР призначено колишнього бойового летуна російської авіації, підполковника Віктора Павленка. Його заслугою було, що українські війська залоги перевели в ніч на 13 грудня 1917 року роззброєння большевицьких частин залоги, яких посадили в приготовані потяги й вивезли на Московщину.

Коштом 1 забитого та 4 поранених досягнуто значний успіх: здобуто 70 гармат, 350 кулеметів, 5 мільйонів набоїв, літаки, бомби, цінне військово майно. Роззброєних авіапарківців вивіз до Курська сам підполковник Павленко з летуном пор[учником] Левком Шевченком, що служив у 3-му авіапарку, а потім був відомий як провідник Звенигородського повстання проти німецьких окупаційних військ. Підполковник В. Павленко заходився

у Києві коло створення зародку українського війська – 2 сердюцьких дивізій, про які похвально висловлюється американський генеральний консул Даглес Дженкінс, що відкрив американський генеральний консулат у Києві в грудні 1917 року.

На жаль, вся ця розбудовна праця коло організації українського війська зустрічала великий спротив тих кіл нашої верхівки, що орієнтувалися на мир з Німеччиною або таки просто на „радянську” Росію. Ці кола вважали, що постійне військо є зряддям буржуазії для поневолення робітників і селян, а професійні офіцери є „наймитами буржуазії”. Вони агітували за демобілізацію українського війська і створення „народної міліції”.

Боротьба ця тривала до кінця грудня 1917 року, коли С. Петлюра подався до демісії. Причиною її були постійні непорозуміння між ними і тими колами, що протривалися організації української армії (очолованими Вол. Винниченком і М. Шаповалом) і які приймали часто дуже гострі форми.

З відходом С. Петлюри зведено нанівець проведену ним організаційну працю. Для неї Симон Петлюра створив ще в листопаді Генеральний військовий штаб, на чолі якого поставив голову української військової громади у Вітебську ген[ерала] Бориса Бобровського.

У грудні в Генеральному військовому штабі покликано до життя Управління української авіації на чолі з полк[овником] В. Барановим. На жаль, Український генеральний штаб, а з ним і Управління української авіації не могли зробити багато поза проведенням теоретичної підготовчої роботи, бо практична робота гальмувалася на кожному кроці.

І так, Управління авіації не вишло поза реєстрацію летунів і зор-

ців, що зголошувалися на українську службу, або поза приймання на українську службу цілих „авіазагонів”, що прагнули уникнути підлеглості під большевицьку Верховну ставку Криленка. Тоді понад 300 старшин, українців та москалів, зголосилися до служби в українській авіації, а кількість придатних до служби літаків виносила понад 500 машин.

Все ж таки ці зародки української авіації остаточно не оформилися, бо, як стверджує о[тець] прот[оієрей] Петро Білон, автор цінних для історії української авіації „Спогадів” (Пітсбург, 1952), були перешкоди з боку міністрів-соціалістів, що були проти формування українського війська, а крім того, були всякі саботажі з боку москалів. До того всього большевицька армія почала наступати на Київ. Від кінця 1918 року о[тець] прот[оієрей] Білон служив у Штабі української авіації.

Виникнення і розвиток українського летунства

Українські літаки, що появилися над Києвом дня 1 березня 1918 року, були літаками Запорізького авіазагону, що постав з ініціативи Симона Петлюри уже після його демісії з поста генерального секретаря військових справ. Зорганізував цей загін із 6 літаків полк[овник] В. Баранів, який підшукав летунів та потрібний матеріал. Командував загоном сотник Римський-Корсаків, кавалерист, що в роки війни перекваліфікувався на летуна.

У книзі „Спогадів” о[тця] прот[оієрея] Білона⁵ є його фото, коли він зі своїм ад’ютантом прийшов відвідати своїх колишніх друзів із Запорізького авіазагону. Тоді сот[ник] Римський-Корсаків знову служив у кінноті. На знімці відфотографовано усіх „асів”

Запорізького авіазагону, якими були: сотн[ик] Жаховський, сотн[ик] Берестовенко, сотн[ик] Гвоздів, сотн[ик] Єгоров, пор[учник] Чистикаїтв і врешті сотн[ик] М. Олексіїв, пізніше відомий нам як новий емігрант і член УНРади.

Запорізький авіазагін проіснував увесь час Визвольної війни. Пізніше він мав назву: 1-й Запорізький окремиї авіаційний відділ (дивізіон), а командував ним сотн[ик] Євген Жаховський, який на еміграції був призначений начальником української авіації. Запорізький авіадивізіон стояв постоем у Кам’янці і, крім бойової служби на фронті, утримував теж зв’язок із закордоном. Його бойова діяльність була, на жаль, обмежена браком бензини.

На цю саму „хворобу” терпіла теж і большевицька авіація. Начальник авіації 12-ї большевицької армії звітував в Управлінні авіації: „Но огромный недостаток для авиации, чтобы проявить всю свою деятельность сколько хватает сил, мы не можем, потому что нет почти бензина, без которого мы бездействуем”⁶.

Черговим авіадивізіоном українського летунства був Київський авіадивізіон, що його сформував сотн[ик] Наконечний у Києві. У місяцях березні – квітні 1918 року дивізіон цей проходив інтенсивне школення. О[тець] прот[оієрей] Білон згадує: „Кожного дня можна було бачити, як наші українські летуни пролітали над Києвом і, звичайно, робили свою призначену роботу”⁷.

У цей час відновлено діяльність Управління авіації, яке пізніше названо Управлінням повітряної флоти. Воно поділялося на управління авіації і управління повітроплавання.

Начальником авіації став сотн[ик] Наконечний і під його енергійною управою роблено розшуки авіа-

ційного майна: літаків, бомб та інше. Відновлено діяльність авіаційного парку в Києві та організовано зв’язки 8 авіадивізіонів, по одному на кожний армійський корпус. Такий авіадивізіон мав за своїми штатами складатися з 3-х авіазагонів, у кожному по 9 чинних та 3 резервові літаки. Разом у дивізіоні мало бути 36 літаків і летунська база з майстернями.

До гетьманського перевороту 29 квітня 1918 року сотн[ик] Наконечний зорганізував 16 авіазагонів із 24, що повинні були бути зорганізовані, щоб був комплект. У цих загонах було 144 чинних та 48 резервових літаків, разом 192 справні літаки, що їх обслуговували 205 летунів та 154 зорці.

Українське летунство за Гетьманату

За Гетьманату розбудовували на Україні українську армію, флоту й авіацію. Кадрова армія Гетьманату: Запорожці, Сірі, Січовики, Чорноморці, кадри гетьманських корпусів разом із своїми командами (ген[ерал] Дядюша, Єрошевич, Колодій, Мартинюк та інші), корпус охорони залізниць (ген[ерал] Осецький) продовжували свою військову історію в Армії УНР.

Гетьманська гвардія – сердюки – створили 3-й і 4-й полки Січових стрільців, кінноту Січових стрільців, гарматну бригаду, автопанцерний дивізіон. Військовий міністр гетьманату ген[ерал] О. Ф. Рагоза не був „москалем”, а нащадком роду, що видав київського мітрополита Михайла Рагозу.

Ген[ерал] Рагоза був українським генералом, бо він підпорядковував себе і свою 4-ту армію на Румунському фронті Центральній Раді та УТВК ще в перших днях грудня 1917 року. За це він був заарештований большевиками і посаджений у

тюрму, з якої його визволив колишній шеф штабу його армії ген[ерал] М. Л. Юнаків, майбутній шеф Штабу Головного отамана С. Петлюри. Вузлі приязні єднали цих двох генералів, що впродовж двох років керували воєнною діяльністю 4-ї армії, однієї із найбойовіших армій Західного фронту, а пізніше Румунського фронту України.

Ген[ерал] О. Ф. Рагоза в гетьманському кабінеті належав до фракції самостійників, як про це свідчить проф. Дмитро Дорошенко. І тому для нього не було місця в кабінеті для проголошення федерації. Тоді військовим міністром було призначено ген[ерала] Д. Щуцького.

Ген[ерал] О. Ф. Рагоза не втік до Денікіна. Він залишився в Києві і його заарештувала Чека⁸. Розстріляли його в липні 1919 року, разом з колишнім гетьманським міністром В. Науменком і Петром Яковлевичем Дорошенко у плані винищення Києва від усяких українських „контрреволюційних” елементів під час наступу об’єднаних українських армій на Київ. Тоді (липень – серпень 1919 р.) у Києві розстріляно тисячі українців, єдиною виною яких проти „советской власті” було те, що вони були українцями.

Справді, за Гетьманату наше летунство творилося і розбудовувалося. Проте важко говорити про його [істотну] розбудову. Німецькі окупанти, які підтримували Гетьманат, ніяк не бажали, щоб український гетьман міг знайти іншу опору, ніж їхні багнети. І тому в першу чергу вони рішуче противилися будь-якій розбудові збройних сил.

У відношенні українського летунства німецькі окупанти унеможливили навіть ту роботу, що була проведена сотником Наконечним в місяцях березні – квітні 1918 року за

Центральної Ради. Крім того, вони почали дуже придивлятися до українського летунського майна і класти свою руку на все, що було в ньому цінне. Вантажні потяги почали вивозити не тільки сільськогосподарські продукти або просто-таки чорнозем, але й летунське майно. Цей вивіз припинився щойно після відвідин гетьмана в Німеччині.

Таким чином, за Гетьманату вся праця Управління повітряної флоти обмежувалася виключно на теоретично-підготовчій ділянці. За весь час Гетьманату сформовано тільки два нових авіазагони, так що перед повстанням кількість їх вносила 18. Авіаційного майна, що знаходилося в авіаційних парках і складах, вис-тачало навіть на сформування 40 загонів. Була теж відповідна кількість летунів і зорців, що зголосилися на українську службу і перебували в складі 8 авіаційних дивізіонів, по одному для кожного армійського корпусу. Восени 1918 року запланували теж створити два нові авіаційні дивізіони, що їх усіх мало бути 10. Крім цього, існував ще Морський авіаційний дивізіон у Севастополі в складі 30 гідропланів.

Для порівняння варто зазначити, що в цей час (листопад 1919 р.) московська Червона армія мала тільки 349 літаків із усіх 1100, що їх перебрала з царської армії, і з яких 363 були не до вжитку, а 163 були без моторів. На початку війни проти України більшовики змогли вишикувати тільки 4 авіазагони та 1 поїзд-майстерню. І навіть у листопаді 1919 року на всьому фронті проти Армії УНР і денікінців більшовики мали тільки 66 літаків, 89 летунів, 33 зорці та 1827 бійців допоміжних команд. Отже, восени 1918 року українське летунство із своїми 450 – 500 літаками в першій лінії мало значну

перевагу в повітрі над своїми ворогами, що їй не треба було втрачати.

Організація українського летунства за Гетьманату мала такий склад: начальником Повітряної флоти був полк[овник] Горшков, начальником авіації – сотник Наконечний, начальником повітроплавання полк[овник] Ванькович.

Україна поділялася на три авіаінспектури та дві інспектури повітроплавання. Начальниками інспектур стали: Київської – сотн[ик] Мрочковський, Одеської – полк[овник] Самойлович, Харківської – полковник Вегинер.

До 1 листопада 1918 року були сформовані 18 авіазагонів та 1 ескадра важких бомбардувальників типу „Ілля Муромець”, 1 авіаційна школа, 3 авіаційні парки (при кожній інспектурі) та теж, незалежно, три авіаційні майстерні.

Не було організовано авіаційних дивізіонів у I Волинському та VIII Січеславському корпусах; всі інші корпуси мали сформовані кадри дивізіонів (повний старшинський склад) і допоміжні команди в силі 120 во-яків. Разом було в них (з морським дивізіоном в Севастополі) – 270 літаків, 300 летунів, 290 зорців.

В усіх вищезгаданих частинах виплачувалося регулярно місячне утримання. Принаймні ще 250 літаків перебувало в авіаційних парках і в майстернях, де їх поволі, але певно пристосовувано до бойової готовності. Ці літаки творили так звану другу резерву українського летунства.

Повстання проти Гетьманату припинило мирний розвиток українського летунства і кинуло його у вир воєнних подій Визвольної війни.

За Директорії УНР начальником Повітряної флоти призначено відомого вже нам полковника Віктора Павленка; начальником авіації про-

довжував бути досьогочасний начальник авіації (теж за Центральної Ради) – сотник Наконечний, а начальником повітроплавання призначено полковника Павла Крицького.

З досьогочасних визначніших фігур української авіації полковники Гинейко і Ванькович подались до Польщі, полковник Горшков – до генерала Денікіна, а полковник Вегинер пробував творити авіацію в „Южной” армії, що нею командував гетьманський генерал-губернатор Харкова ген[ерал] Залеский. Але „Южная” армія цілком здеморалізувалася й розлетілася, бо генерал Денікін дивився на неї кривим оком і не подав ніякої – ні матеріальної, ні моральної допомоги.

Полковник Горшков, до речі, природний українець, як і теперішній адмірал советської флоти його прізвища, не відіграв у Денікіна ніякої ролі. Його поставлено перед офіцерський суд за службу Гетьманові, і хоча вийшов він з життям (не всім, що їх судили, це вдавалося, як, наприклад, ген[ералові] Серединові чи полк[овникові] Боржковському, що їх Денікінці розстріляли), але був позбавлений старшинського ступеня і посланий „вольнопером” в авіаційну частину (нібито добровільцем).

До речі, твердження о[тця] прот[оіерея] Білона, що до Денікіна втекла значна кількість літаків і летунів з України, не потверджують ні денікінські, ні більшовицькі документи. Тільки в моменті свого найбільшого розгорнення денікінська армія мала всього три авіадивізіони, а в тому I кубанський і I донський та ще Алексеєвський технічно-авіаційний дивізіон, що його захопили в цілості тарашанці в грудні 1919 року в Києві, з потягами, літаками й майстернями.

Взагалі денікінська армія мала всього коло 100 літаків, у тому теж

британські літаки, що їх отримувала від своїх „союзників”. Таким чином, українських літаків у денікінській армії немає потреби рахувати, бо їх не було.

Натомість більшовицькі документи, проголошені останньо в збірниках „Гражданская война на Украине”⁹ відкривають частково заслону з того, що сталося з українським летунством у протигетьманському повстанні. Якщо ці дані сконфронтувати з даними „Спогадів” о[тця] прот[оіерея] Білона, I. Лемківського, I. Фостаківського та інших, ми отримаємо таку картину:

1. Волинський авіадивізіон не був ще сформований. Зв'язки його, в міру наближення більшовиків, евакуюювались на наказ сотника Наконечного до Проскурова.

2. Подільський авіадивізіон був захоплений 19 березня 1919 р. тарашанцями в їх несподіваному наступі на м. Вінницю. Деякі літаки піднесли і втекли до Проскурова, але більшість попала більшовикам у руки. Більшовики захопили великі трофеї: евакуйований з Києва авіапарк, рухомі майстерні, літаки, в тому евакуйовані з Києва важкі бомбардувальники типу „Ілля Муромець”.

3. Одеський авіадивізіон переїхав на наказ гетьмана Павла Скоропадського до Галичини в перших днях листопада 1918 [року], де вирішно причинився до розбудови галицького летунства.

4. Київський авіадивізіон евакуювався до Проскурова на наказ сотника Наконечного.

5. Чернігівський авіадивізіон евакуювався до Проскурова на наказ сотника Наконечного.

6. Полтавський авіадивізіон захопили майже в цілості українські повстанці полковника Шинкаря, займаючи місто Полтаву в листопаді 1918 року.

7. Харківський авіадивізіон евакуювався до Кам'янця, де прийняв свою стару назву: 1-й Запорізький окремішній авіаційний дивізіон.

8 – 10 авіадивізіони не були ще сформовані. Частина ескадри важких бомбардувальників типу „Ілля Муромець” та авіаційний парк евакуювано до Вінниці, а частину, що їх не можна було вивезти через брак бензину й летунів, знищено. У Вінниці знищено теж інші важкі бомбардувальники типу „Ілля Муромець” і тільки один справний літак цього типу попався до рук большевикам.

Як ми вже зазначали, бойова діяльність українського летунства дуже обмежувалася браком бензину. Доки ще в руках української армії був Дрогобич і Борислав, авіація армій УНР отримувала із ЗО УНР регулярно бензину й існуючі авіазагони сповняли розвідку та бойову службу. До речі, в Проскуріві полковник Павленко та сотник Наконечний переорганізували евакуйовані авіадивізіони в чотири авіазагони, в кожному по 12 літаків, 60 літаків, що залишилися після цієї реорганізації, передано галицькому летунству. 1-й Запорізький окремішній авіадивізіон не був охоплений цією реорганізацією.

Незважаючи на реорганізацію, загони ці проявляли незначну бойову діяльність через брак бензину.

Летунство

Української галицької армії

До виникнення летунства Галицької армії дуже причинився 3-й Одеський авіадивізіон, який прибув до Галичини під проводом свого командира, полк[овника] Бориса Губера, відомого авіаконструктора. З ним прибули ще добрі й досвідчені бойові летуни: полк[овник] Джамбулат Кануков, сотн[ики] Василь Євський, Василь Булатів, пор[учник] Аркадій Шере-

меїнський, чотар Микола Сериков, хор[унжий] Хазбулат Кануков (брат полковника).

Одночасно на галицькій землі були ще власні способи організувати летунство. Постали два летунські відділи¹⁰, з яких один зорганізував син Івана Франка сотн[ик] Петро Франко, а другий у Тернополі – пор[учник] Василь Томенко. Разом з прибулими наддніпрянцями ці відділи створили Галицький летунський відділ. Його головний аеродром був у Красному на Львівщині.

На цьому аеродромі залишилися по австрійцях великі майстерні, що їх очолив пор[учник] Степан Слезак, колишній конструктор австрійських гідропланів. Він зорганізував до праці фахівців-механіків, що їх спроваджував навіть з Відня, і розгорнув широку роботу над направою і комплектуванням літаків. Майстерні ці привели до бойової готовності чимало літаків.

У грудні 1918 та в січні 1919 рр. Летунський відділ Галицької армії постійно розвивався. На початку лютого 1919 року прибула до відділу ціла низка летунів з колишньої російської та австрійської армій. Це дало змогу перетворити Летунський відділ на полк, що сталося в другій половині лютого 1919 року. З цього часу Летунський полк Галицької армії складався з 2 бойових і 1 запасової сотень та летунської бази і летунського вишколу. У полку наприкінці лютого 1919 року було 80 літаків.

1-а сотня була розташована в Дулібах коло Стрия. Командиром її був Антін Хрущ, а серед старшин-летунів були сотн[ик] Хведір Алехохін, пор[учник] Огар Рудольф Земик, Осип Заславський, чот[арі] Коцко (брат Адама), Фелікс Шепарович (брат Едмунда, командира 1-ї кінної бригади), Теодор Яцура та інші.

АВІАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ПОВІТРЯНА ФЛОТА

Двомісний навчально-тренувальний біплан „Сікорський С-10 А” (один з перших українських військових літаків). Розпізнавальні знаки: білий шестикутник з чорним Тризубом у ньому на стерні повертів. Київ. Березень 1918 р.

Двомісний біплан-розвідувач „Анатра-Сальмсон” („Анасаль”) виробництва Одеського авіазаводу. Поверх російських військових кокард нанесено українські розпізнавальні знаки: жовто-сині кола зверху і знизу на крилах, бортах фюзеляжу та хвостовому оперенні. Київ, летовище Пост-Волинський. Березень – квітень 1918 р.

На стані цієї сотні перебував віст[ун] Михайло Шарик, автор цікавих спогадів „Діти війни”, де в 2 і 3 частинах згадує про цю сотню. В складі цієї сотні перебував також автор цих рядків, коли вчився в Старшинській школі коша Звідомого полку в Станіславові. Якщо б події поточилися інакше, то, може, був би сьогодні емеритованим¹¹ летуном або хоч старшиною зв'язку українського летунства.

2-а сотня під командою полк[овника] Канукова, який теж був командиром полку, залишилася в Красному, де також перебувала Запасна сотня з кошем полка, а теж майстерні пор[учника] Сlezака. 3-я сотня під проводом сотн[ика] Нікандера Залозного перебувала в Тернополі.

Летунський відділ, а потім Летунський полк Галицької армії провадив жваву бойову діяльність на Польсь-

кому фронті. 1-а летунська сотня обслуговувала фронт III Галицького корпусу від Карпатських гір до м. Львова. 2-а і 3-я летунські сотні обслуговували фронт I і II Галицьких корпусів.

На Польському фронті українське летунство мало перевагу над польським, яке негайно зникало з повітря при появі українського літака. Причиною була не численна перевага, але якісна перевага українських летунів, що навіть на гірших машинах перемагали польських летунів. Про це свідчать співвідношення втрат: у повітряних боях поляки втратили 26 літаків, українці тільки 1. Переможцями у повітряних боях були сотн[ик] Євський, що зібрав найбільше перемог (9), а далі пор[учник] Шеремецький (3), сотн[ик] Алехохін (3), чотар Сериков (3), пор[учник] Рудольфер (2). Не допомогла і „Ескадра льотніча ім. Тадеуша

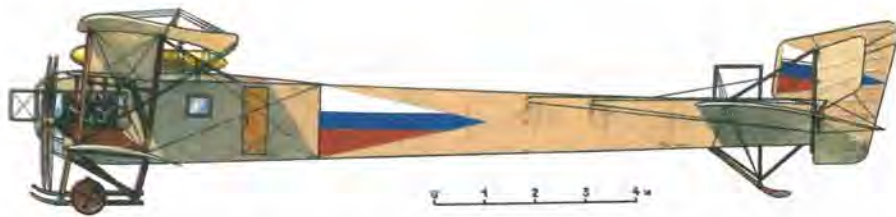
АВІАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Двомісний біплан-розвідувач зі штовхальним гвинтом „Farman F-30” – „Фарман Ф-30” – „Фарсаль”).
Російське військове означення: триколірні кокарди зверху і знизу на крилах, бортах кабіни, горизонтальному хвостовому оперенні, триколірне стерно повертіє.
Харківський авіадивізіон. 1918 р.

Двомісний гідролітак (летючий човен) Д. Григоровича М-9.
Російське військове означення: триколірні кокарди зверху і знизу на крилах. На носі кабіни чорний номер 155.
Авіація Чорноморської флотії. Штаб повітряної дивізії.
Севастополь. 1918 р.

Чотиримісний чотиримоторний важкий бомбардувальник І. Сікорського „Ілля Муромець” (серія Г, № 182).
Російське військове означення: триколірні кокарди зверху і знизу на крилах, триколірні вимпели на бортах фюзеляжу та хвостовому оперенні.
Ескадра повітряних кораблів. Вінницьке лєтoviще. Весна – літо 1918 р.

Косцюшкі”, що була зорганізована в ЗСА¹² і якої два американські летуни (не поляки) згинули в повітряному бою з українськими летунами, втрачаючи теж два літаки.

Всі летунські сотні виконували теж ближчі й дальші розвідчі й бомбометні рейди. Навіть на Львів було 15 – 18, на Перемишль – 10. Бомблячи різні військові об'єкти у Львові, українські літаки потрапили вивести на деякий час з ладу міську електростанцію, сильно пошкодили лєтoviще на Янівському оболоні тощо.

Один літак, що його втратило українське летунство, був пошкоджений обстрілом і мусив приземлитися. Обидва члени залоги, сотн[ик] П. Франко й ст[аршина] десятник Кавута потрапили в польський полон, з якого обидва втекли. Вони щасливо прибули окружною дорогою через Прагу, Відень і Будапешт до свого відділу в Красному.

Незважаючи на успіхи на фронті, галицьке летунство, на жаль, не мало щастя. Дня 5 лютого 1919 р. сталася трагічна подія: під час викладу полк[овника] Б. Губера в школі для старшин про бомби й їх кидання на ворожі цілі, бомба, що її хотів продемонструвати полк[овник] Губер, розірвалася йому в руках.

Зникли на місці: полк[овник] Борис Губер, пор[учник] Орест Гумецький, хор[унжі] Хазбулат Кануков, Михайло Нєстор і Осип Швець. Від ран померли в лікарні: пор[учники] Олекс Басан, Василь Томенко, Іван Люпул. З поранених виживався тільки сотн[ик] І. Фостаковський, автор цінного нариса про галицьке летунство в збірнику УГА, том I, с. 217 – 240¹³.

З великою відвагою і посвятою для визволення України бились українські герої-летуни на своїх, тоді ще дуже недосконалих, літаках (їх іноді називали „літаючими домовинами”).

Так, у іншій трагічній катастрофі галицького летунства розбився літак із командиром Галицького летунського полку полк[овником] Джамбулатом Кануковим. Він і два летуни згинули. Літак упав із висоти 500 метрів коло Озірної в другій половині травня 1919 р.

Як виявило пізніше слідство, причиною катастрофи був саботаж пілота-віденця хор[унжого] Кубіша, заплідженого в комунізм. Перед закінченням слідства Кубіш, очевидно свідомий свого злочину і майбутньої кари, підступом дібрався до одного з літаків і вистартував до втечі. В погоні за ним піднявся на своєму „Нюпорі” сотн[ик] Євський, дігнав його над Терєбовлею і зістрілив.

Дня 25 травня три літаки з 1-ї летунської сотні відлетіли на наказ летунського референта ДСВЧ сотн[ика] Єв. Пузи на Чехо-Словацьку, де чехо-словацька влада інтернувала летунів та забрала літаки. Решта сотні евакуювалася залізницею із Станіславова до Чорткова.

У Чортківській офензиві¹⁴ сотн[ик] Євський на своєму знаменитому „Нюпорі” осягнув дві дальші повітряні перемоги, зістріливши один новісінький „Фоккер” над Золочевом та інший літак над Поморянами. Але, на жаль, інший герой української авіації, пор[учник] Шеремецький не був уже свідком цих перемог: дня 21 квітня він покінчив самогубством, заламаний психічно з приводу поразок Армії УНР у першій половині 1919 року.

У летунській катастрофі біля Чорного Острова загинув теж ст[арший] дес[ятник] Кавута, коли в березні 1919 року перевозив літаки з Проскурова до Красного. А він тільки що втік був із польського полону.

Всі старшини українського летунства, що загинули в першій половині 1919 року, поховані на приват-

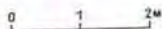

АВІАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ДИРЕКТОРІЇ)

Двомісний біплан-розвідувач „LVG C-VI” („Ельфуге Ц-6”).
Розпізнавальні знаки: чорні стилізовані Тризуби знизу на нижньому крилі поверх замальованих хрестів (показано фрагмент), блакитно-жовте вертикальне хвостове оперення. Згори на верхньому крилі збережено німецькі балкові хрести (показано фрагмент).
Лівий елерон знизу чорний.
Літо 1919 р.

Одномісний біплан-випишувач „Fokker D. VII F” („Фоккер Д. 7 Ф”).
Розпізнавальні знаки: сині квадрати й стилізовані жовті Тризуби зверху і знизу на крилах, бортах фюзеляжу та стерні повертів.
Перший авіаційний полк.
Вінниця. Серпень 1919 р.

Двомісний двомоторний біплан, середній бомбардувальник „Gotha G. L. VII” („Гота Г. Л. 7”).
Розпізнавальні знаки: жовті стилізовані Тризуби в синіх квадратах. На носі перед кабіною та на лівому борту фюзеляжу власна назва „Olga” (латинськими літерами білого кольору).
Летовище Вайнори (Словаччина). Пілот Клаузен. Зима 1919 – 1920 рр.

Одномісний півтораплан-випишувач „Nieuport-XXIII” („Ньюпорт-23”).
Розпізнавальні знаки: чорні Тризуби в білому колі зверху і знизу на горішньому крилі, знизу на нижньому крилі та стерні повертів (ранне означення).
Запорізький авіазагін. Кам’янець-Подільський. 1919 р.

Семимісний п’ятимоторний біплан, стратегічний бомбардувальник „Zeppelin – Staaken R-XIV (R 44/16)” („Цепелін – Штаакен Р-14 (Р 44/16”).
Розпізнавальні знаки: стилізовані жовті Тризуби (Соколи) на синьому тлі. Широка малинова смуга з білими літерами „Н. А.” („Наддніпрянська армія”) на бортах фюзеляжу.
Літак Запорізького авіазагону. 1919 р.

ному цвинтарі графині Росоцької в Красному. На їх могилах були поставлені пам’ятники, від яких тепер немає й сліду. Московські варвари ніколи не шанували героїв чужих народів, хоча московський поет Симонов, комуніст-агітатор, писав, що „ми нікогда не мстїлі мертвецам”.

До речі, знакування літаків у 1920 році під час вимушеного альянсу української армії Симона Петлюри з польською армією було змінено. Не синьо-жовті кола були, а квадрати або Тризуби. Зміна наступила тому, що большевицькі літаки мали також кола (часом навіть старі, царської авіації), й українські літаки падали часами жертвою обстрілу з літаків чи гармат, бо українські літаки приймали за большевицькі. Тоді змінено знакування на квадрати, і тоді вже непорозумінь не було, бо польські літаки мали теж квадрати, тільки біло-червоні, а українські мали синьо-жовті (блакитно-золоті).

Лебедина пісня українського летунства

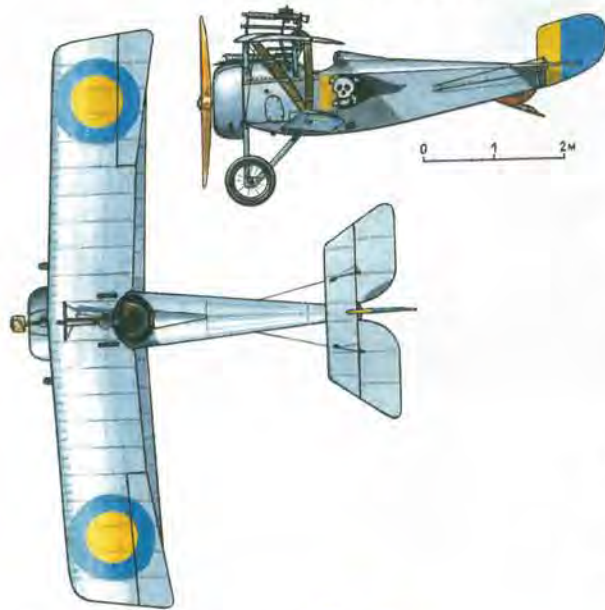
Лебедину пісню відспівало українське летунство під час великого наступу об’єднаних українських армій на Київ. Тоді начальником летунства був після сотні [іка] Наконечного полк [овник] Олександр Єгоров, один із найвидатніших українських летунів. На його вимогу український уряд вислав до Відня місію для заupu літаків. Другу місію вислано до Бухареста для заupu бензини.

В Австрії та Мадярщині було вже багато всякого летунського майна, що його ці держави раді були продати. В Бухаресті чимало було бензини. Проте обидві місії нічого не досягли. Антанта заборонила вивіз будь-якого військового майна в Україну, а тим більше летунського майна.

Все ж таки, доки була бензина, 1-й Запорізький окремий летунський дивізіон, що стояв у Кам’янці, й Галицький летунський дивізіон, що

**АВІАЦІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ**

Одномісний
півтораплан-випишувач
„Nieuport-XVII”
(„Ньюпор-17”).

Розпізнавальні знаки:
жовто-блакитні кокарди
зверху і знизу на
горішньому крилі, знизу
на нижньому крилі,
жовто-блакитне стерно
повертів. Особиста
емблема пілота на бор-
тах фюзеляжу: білий
череп з перехрещеними
кістями („труп’яча
чашка”) на жовто-
чорному тлі прапора.
Летунська ескадра УГА.
Пілот – найрезультативніший український ас
сотник Василь Євський
(іст’я офіційних пере-
мог). Летовище в
Красному. Лютий 1919 р.

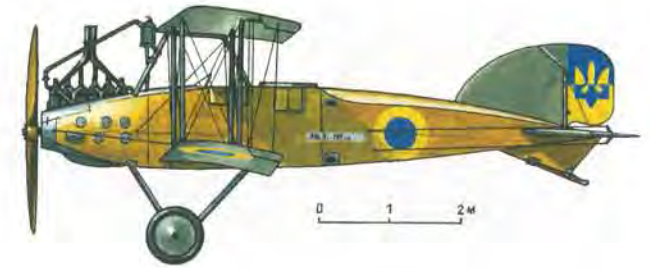
Двомісний біплан-розвідувач „Hansa-Brandenburg C-1” („Ганза – Бранденбург Ц-1”).
Розпізнавальні знаки: жовто-блакитні смуги на крилах, жовто-блакитне стерно повертів (раніє означення) та блакитно-жовтий прапорець на бортах фюзеляжу.
1-й летунський полк УГА. Краснянське летовище.
Березень 1919 р.

Двомісний біплан-розвідувач „DFW C-V” („ДФВ Ц-5”).
Розпізнавальні знаки: довгі поперечні смуги жовтого і блакитного кольорів на горішніх і нижніх крилах (показано фрагмент) та хвостовому оперенні. Напис на бортах фюзеляжу: „За волю України!”
Летунська ескадра УГА. Летовище в Красному.
Січень 1919 р.

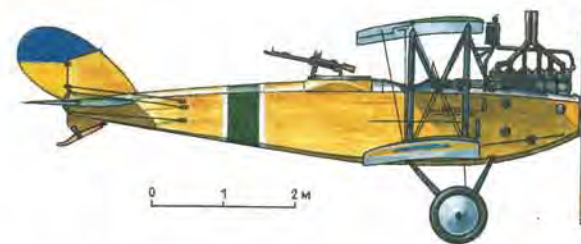
Двомісний біплан-штурмовик (т. зв. літак підтримки, або піхотний літак) „Albatros J. 1” („Альбатрос Ю. 1”).
Українському війську дістався як польський трофей.
Розпізнавальні знаки: блакитно-жовті кокарди зверху і знизу на крилах та бортах фюзеляжу, жовто-блакитний Тризуб у блакитно-жовтому полі на стерні повертів.
1-й летунський полк УГА. Летовище Шатава (поблизу Нової Ушиці).
Липень 1919 р.

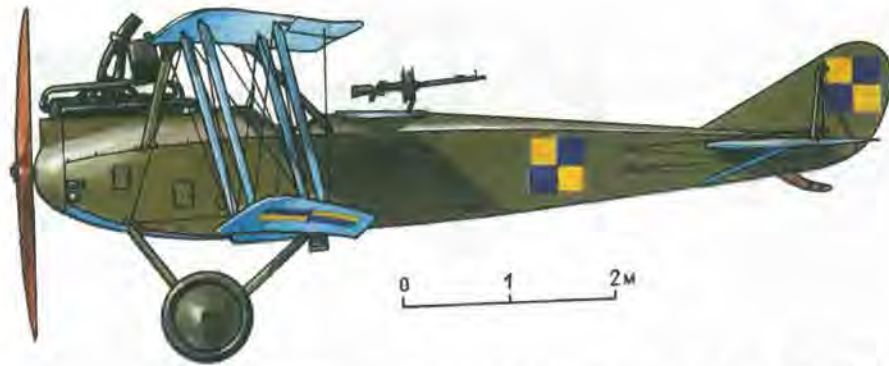
Одномісний моноплан-парасоль, випишувач „Fokker E. V/D. VIII” („Фоккер Е. 5/ Д 8”).
Розпізнавальні знаки: жовто-блакитні кокарди зверху і знизу на крилах, жовто-блакитні кола з блакитними стилізованими Тризубами на бортах фюзеляжу, жовто-блакитне хвостове оперення.
1-й летунський полк УГА.
Літо – осінь 1919 р.

Двомісний біплан-розвідувач „LVG C-V” („Ельфгауге Ц-5”).
Розпізнавальні знаки: синьо-жовті кокарди зверху і знизу на крилах, синьо-жовте стерно повертів, поперечна біло-зелено-біла смуга на бортах фюзеляжу.
1-й летунський полк УГА. Летовище Шатава (поблизу Нової Ушиці). 25 липня 1919 р.

Двомісний біплан-фоторозвідувач „Rumpler C-IV” („Румплер Ц-4” – „Рубільд.”). Розпізнавальні знаки: жовто-сині квадрати „шахівниці” зверху і знизу на крилах, бортах фюзеляжу та стерні поворотів. Авіація Дієвої армії УНР. Галичина, 1920 р.

стояв у Шатаві, багато допомогли наступові українських армій, кидаючи бомби, обстрілюючи ворога з кулеметів та ведучи розвідчу службу.

Дуже відзначилися українські літаки при наступі українських військ на Жмеринку і Козятин, де більшовики сконцентрували були значні сили й бригаду панцерних потягів. Все це було під постійним бомбардуванням українського летунства.

У повітряних боях большевицьке летунство втратило два літаки, один над Баром, де зістрілено большевицького повітряного аса – Цивінського, а другий раз над Калинівкою. Автім, большевицьке летунство, яке в липні 1919 року виявило було велику енергію й рухливість для бомблення українських сіл у районі дій отамана Зеленого (Трипільщина), зникло зовсім з піднебесних просторів, коли на наступальному фронті українських армій з'явилися теж українські літаки. На них літали високої класи летуни, про яких І. Лемківський у львівській газеті „Новий час” писав так: „Це були високо фахові сили. Окрім того, це були українці з діда-прадіда, прекрасні бойовики взагалі, люди чину, праці й бою.

В повітряних боях чи двобоях спеціально відзначилися наші летуни з Великої України. Найкращим летуном був Борис Губер. Очевидці оповідають, що його бої в повітрі були чудом летунської техніки й відваги. По його трагічній смерті найкращим летуном-бойовиком був сотник Василь Євський, знаменитим летуном був теж і сотник Аркадій Шергеміцинський (після смері Губера). У наступі на Київ визначилися сотники Євген Жаховський, Н. Залозний, хорунжий Леонід Міхенко, Арватов, старший десятник Масикевич та інші.

1-й Запорізький окремий авіадивізіон перебував постійно в Кам'янці, де його застали поляки восени 1919 року, коли зайняли місто нібито в порозумінні з урядом УНР. Поляків не злюбили полковник Єгорів і зорець-аерофотограф сотник Пономаренко, а теж летун хорунжий Арватов, які пробілися до Одеси й вступили там до Галицького летунського відділу, що був переведений до цього міста з Вінниці під час злуки УГА з денікінською армією.

Денікінці обіцяли обладнати відділ новими літаками і технічним ма-

теріалом, але не тільки що своєї обіцянки не дотримали, а ще забрали у відділу його найкращий літак. Все ж таки дні денікінщини були вже пораховані. Галицькому летунському відділові з його великим відсотком летунів-наддніпрянів довелося ще стати летунським відділом Червоної української галицької армії (ЧУГА). Відділ перенесено з Одеси на Волинський аеродром у Києві, звідки 1-й Галицький летунський відділ перенесено до Бердичева й приділено його до складу 44-ї стрілецької дивізії (Таращанської).

У недавно проголошених большевицьких документах¹⁵ довідуємося, що „согласно декрету ВЦИК от 8 апреля” нагороджувалися „денежной выдачей в размере месячного оклада содержания” з „1-го Галицького отряда – лётнаб (лётчик-наблюдатель) т. Хрущ, военлёт (военный лётчик) т. Масикевич, военлёт Арватов и лётнаб Огар”. Всі ці прізвища нам відомі. Всі ці летуни визначилися були в боях проти поляків під Козятином на початку польської офензиви на Київ.

Часами дивно складається життя людини. У вересні 1919 року Начальна команда УГА вислала поручника Хруща в дипломатичній місії до Відня. Коли він повертався назад і вже зближався до кордонів України, румуни в Бессарабії обстріляли літак і примусили його приземлитися на румунському боці. У безвихідному становищі українські летуни підпалили літак і, відстрілюючись від румунської погоні, кинулися вплав через Дністер. Вони доплили до українського берега і навіть привезли непорушною дипломатичною поштою. Півроку пізніше хорунжому Хрущеві довелося здобувати „нагороди” в червоній авіації.

За час українсько-польського альянсу в 1920 році (союзу для боротьби

проти москалів, комуністів і білих) українська авіація не мала найменших можливостей розвитку через те, що польський „союзник” взагалі саботував постанови своєї мілітарної конвенції з Україною. Українське летунство не отримало навіть найменшої допомоги, дарма що в Кам'янці зібралися всі визначні старшини української авіації. Повернувся навіть до Кам'янця полковник Олександр Єгоров та сотник Микола Пономаренко. Але поляки так і не дали цим старшинам, про яких знали, що вони їх сильно били в повітрі, літаків. Летунство можна було створити, але поляки цього не хотіли.

Бачачи таке відношення до українського летунства польських союзників, український уряд вислав весною 1920 року відомого аса української авіації сотника Євського та поручника Бернгубера до Італії, щоб закупити там літаки для української армії. При випробуванні літаків робили вони коркотяги та мертві петлі, що в них обидва вони були мистцями.

При одній такій петлі у поручника Бернгубера обірвався пояс, і він забився. Сотникові Євському за прегарне літання подарували італійці літак „Спад” з мотором „Гіспано-Суїза”, і він перелетів на ньому з Відня до Києва і назад. Дорогу назад зробив навіть без приземлення.

Все ж таки літаків українська делегація з Італії не одержала.

Варто ще згадати, що в 1919 році уряд УНР винаймав три великі 5-моторові німецькі біплани типу „Р-XIV”, як теж три літаки типу „Гота-V” для перевозу української дипломатичної пошти, українських послів та місій, для привозу друкованих у Німеччині банкнотів тощо. Ці літаки мали німецьку обслугу й залогу. Зв'язковим української авіації до німців був хорунжий Воло-

димир Пилипець, у тому часі радіозорець 1-го Запорізького окремого авіадивізіону в Кам'янці. Після війни хор[унжий] Пилипець був священиком і недавно помер в ЗСА.

У такому літаку, в поворотній дорозі з Парижа на Україну, згинули трагічно в літаковій катастрофі 4 серпня 1919 року під Ратибором у Шлеську полк[овник] УСС Дмитро Вітовський зі своїм ад'ютантом чот[арем] Чучманом.

Після катастрофи Визвольної війни Штаб повітряної флоти УНР разом з летунською ескадрою Армії УНР переїхав до Ченстохови, де начальником повітряної флоти було призначено полк[овника] Мурашка, а начальником авіації – сотн[ика] Жаховського. Полк[овник] В. Павленко задумав створити кадри української авіашколи в Бидгощі. 30 українських летунів і механіків вислано було до цієї школи, якою керували французи та поляки.

Начальник Української повітряної флоти – полковник, а пізніше генерал-хорунжий – Віктор Павленко повернувся 1926 року на Україну. Помер в 1933 році на Кубані, мабуть, з голоду. Прот[оіерей] П. Білон характеризує його так: „Начальник Повітряної флоти полк[овник] Павленко був рішучий і відважний, а часами лінивий і важкий. Як командант міста Києва (фактично як командуючий Київською військовою округою. – Л.Ш.) він рішуче перевів озброєння большевиків у Києві. Як член УГВК та його представник при Верховній ставці, він все тримався тієї засади, що ніякими компромісами й договорами з Керенським не можна добитися українізації армії. Кілька разів на засіданнях УГВК він робив внески¹⁶, щоб припинити висилку українських маршових рот на фронт, а коли треба буде, то зняти деякі наші частини з фронту.

Звичайно, це тоді перечило реальним відношенням московських та українських сил, а також всьому напрямку політики Центральної Ради. Назагал він був людиною рішучою, чесною, аристократом, але без широкого організаційного розмаху... Був надзвичайно пристійним людиною. Його постава впрост величава: високий на зріст, стрункий, з лиця красунь...”

І не можна відмовити о[тцеві] прот[оіереві] Білонові рації в наступних висновках про українську авіацію: „Не можна поминути мовчанкою й значення в наших Визвольних змаганнях діяльності нашого летунства. Недивлячись на різні технічні браки, особливо в 1919 році, авіація виконала те велике завдання, що на неї покладалось. Самопосвята й героїзм наших летунів не раз витворювали чудеса.

Завдання летунів було важке й відповідальне. Треба було щодня літати у глибоке запілля ворога... Наші летуни відбували, як на ті часи, дуже далекі рейди, поборюючи часто 800 – 900-кілометрові простори в запілля ворога. Під час цих далеких летів наші летуни знижувалися до 300 і до 200 метрів над лініями ворога і засипали його кулеметним вогнем... При щоденній праці вивідування ворожого фронту й запілля рідко коли обходилося без бойових дій з ворогом... Часто доходило й до бойових сутичок з ворожими літаками. Досить часто теж наші летуни відлітали й за кордоном з різними дорученнями державного значення...”¹⁷

У майбутньому слід чекати відродження українського летунства. Воно, певно, врахує традиції свого попередника в роки Визвольної війни, і в реєстрі полків нового українського летунства матимемо окремі полки, присвячені творцям української авіа-

ції: Головному отаманові Симонові Петлюрі, полк[овникові] В. Баранову, сотн[икові] Наконечному, ген[ералові] В. Павленкові, полк[овникам] Олександрові Єгорову, Джембулатові Канукову, Борисові Губерові, сотн[икам] Василеві Євському, Євгенові Жаховському та іншим. Вони, ці герої українського летунства й визвольної боротьби, цілком на це визнання заслуговують!

ЛІТЕРАТУРА

Білон Петро, прот. Спогади. – П'єтсбург, 1952. – Ч. 1.

Витанович Ілля, д-р. Левко Мацієвич, слашний українець, летун і конструктор підводних човнів (1877 – 1910) // Літопис Червоної Каліни. – Львів, 1939. – Ч. 4. – С. 3 – 5.

Земик Р., інж. сотн. лет. Дещо про літунство УГА // Український скиталець. – Йозефів, 1922. – Ч. 13. – С. 9 – 11; Ч. 14. – С. 3 – 5; Ч. 15. – С. 4 – 5.

Кедровський Володимир, полк. Був початок жовтня 1910 року // Бюлетень Союзу бувших українських воєнків. – Торонто, 1963. – Квіт. – черв. – С. 2 – 3.

Кренжаловський Дмитро. Перший літунський полк Української галицької армії // Український інвалід: Загальний календар для українського народу на рік 1937. – Львів, 1936. – С. 20 – 22.

Лемківський Іван. Літунство УГА // Літопис Червоної Каліни. – Львів, 1938. – Ч. 11. – С. 7 – 10; Ч. 12. – С. 15 – 17.

Фостаковський І. Літунський відділ УГА // Календар Червоної Каліни на 1924. – Львів, 1923. – С. 129 – 131.

Фостаковський Іван, сотн. Літунство // Українська галицька армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: (Матеріали до історії) / Видав хор. УСС Дмитро Микитюк. – Вінніпег, 1958. – С. 217 – 240.

Франко Петро, сотн. Літунський відділ УГА // Літопис Червоної Каліни. – Львів, 1937. – Ч. 10. – С. 3 – 5; Ч. 11. – С. 9 – 12.

Шанковський Лев. Літунство Української галицької армії // Українська галицька армія:

Воєнно-історична студія. – Вінніпег, 1974. – С. 289 – 292.

Шанковський Лев. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – С. 53 – 56.

Шарик Михайло. Діти війни. – Вінніпег: Клуб української книжки, 1956. – Ч. II, III.

ПРИМІТКИ

¹ Забитися – тут: розбитися. – Прим. ред.

² Кедровський В. Був початок жовтня 1910 року // Бюлетень Союзу бувших українських воєнків. – Торонто, 1963. – Квіт. – черв. – С. 2 – 3.

³ Витанович І. Левко Мацієвич, слашний українець, летун і конструктор підводних човнів (1877 – 1910) // Літопис Червоної Каліни. – Львів, 1939. – Ч. 4. – С. 3 – 5.

⁴ Дузь П. Д. История воздухоплавания и авиации в СССР. – Москва, 1960.

⁵ Білон П. Спогади. – П'єтсбург, 1952. – Ч. I. – С. 45.

⁶ Гражданская война на Украине. 1918 – 1920. – К., 1967. – Т. 1. – С. 739.

⁷ Білон П. Спогади. – С. 45.

⁸ Авторова неточність. О. Рагоза вїїхав до Одеси, де був у квітні 1919 р. розстріляний за відмову перейти на службу до Червоної армії. Так само в Одесі більшовики розстріляли й згаданого далі П. Дорошенка. – Прим. ред.

⁹ Гражданская война на Украине. 1918 – 1920: В 3 т., 4 кн. – К.: Наукова думка, 1967.

¹⁰ Відділ – тут: загін. – Прим. ред.

¹¹ Емеритований – переведений на пенсію. – Прим. ред.

¹² ЗСА (З'єднані Стейти Америки) – вживана в діаспорі назва США. – Прим. ред.

¹³ Фостаковський І. Летунство // Українська галицька армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: (Матеріали до історії). – Вінніпег, 1958. – С. 217 – 240.

¹⁴ Офензива – наступ. – Прим. ред.

¹⁵ Гражданская война на Украине. 1918 – 1920. – Т. 3. – С. 241 – 242.

¹⁶ Внесок – тут: пропозиція. – Прим. ред.

¹⁷ Білон П. Спогади. – С. 48.

*Матеріали-реконструкції
Тараса ШТИКА
за документальними світлинами*

Вальтер ПАТЕР,
Веслав ТОПОЛЬСЬКИЙ

ПІД УКРАЇНСЬКИМ І ПОЛЬСЬКИМ ПРАПОРАМИ Вице-адмірал Єжи Свірський

В історії військово-морських сил України й Польщі багато прогалин. Одна з майже не досліджених тем — це служба поляків у 1917–1918 рр. у військово-морських силах України, а в наступний період — Польщі.

За неповними даними, на початку ХХ ст. на Чорноморській флоті служили понад сто морських офіцерів польського походження. Найвідоміші з-поміж них Станіслав і Карл Дорожинські, Казимир Кетлинський, Казимир Порембський, Вацлав (В'ячеслав) Клочковський та ін.

Великі заслуги перед військово-морськими силами обох держав мав Єжи (Юрій) Свірський*. Він народився 5 квітня 1882 р. в католицькій сім'ї кадрового офіцера російської армії Владзімежа Свірського¹. Як згадує командор** Клоссовський, завдяки старанням своєї матері Целіни Єжи Свірський дістав патріотичне виховання на християнських засадах, добре володів рідною польською мовою.

Навчався майбутній польський адмірал спочатку в реальному училищі у Варшаві, потім, покинувши його, — у гардемаринській школі в Москві, відтак у 1899 р. вступив до Морського кадетського корпусу, з якого був випущений у 1902 р. з відзнакою другого ступеня (згодом, у 1908 р., закінчивши штурманські класи, отримав диплом штурманського офіцера I розряду)².

Мічман Є. Свірський розпочав службу молодшим штурманом і вахтовим офіцером крейсера „Аскольд” на Балтиці в червні 1902 р., але вже на початку наступного року захо-

рив, узяв відпустку за станом здоров'я і виїхав до Каліша. До виконання своїх обов'язків повернувся в квітні 1905 р. й був призначений на Чорне море. Спершу служив вахтовим офіцером на панцернику „Ростислав”, потім ревізором на мінному засліннику „Дунай”. 6 грудня того ж року отримав лейтенантські звання й перейшов на канонірський човен „Донець”, що базувався в Одесі. У 1907–1910 рр. наступними місцями його служби були мінний заслінник „Дунай”, крейсер „Память Меркурія”, імператорська яхта „Колхида”, знову крейсер „Память Меркурія”³.

Коли на Чорноморську флоту прибув морський міністр адмірал С. Воводський, маючи намір вийти в похід на крейсері „Кагул”, командував вирішив направити на „Кагул” для тимчасового виконання обов'язків офіцера штурманської служби лейтенанта Є. Свірського. Мабуть, він добре впорався з цим завданням, бо незабаром його призначають виконувачем обов'язків старшого штурманського офіцера на флагман — панцерник „Евстафий”. З вересня по листопад 1911 р. командує есмінцем „Стремительный”⁴.

Командування зрозуміло, що Є. Свірський більше тяжіє до штабної роботи, і вже з того ж таки 1911 р. він починає входити в нову сферу флотської діяльності — організаторську. Першим шаблем тут була його робота на посаді штурманського флаг-офіцера Чорноморської мінної дивізії. У 1912 р. він дістає чин старшого лейтенанта й службове під-

вищення на посаду штурманського флаг-офіцера панцерної бригади. У зв'язку з цим переїжджає на панцерник „Пантелеймон” (колишній „Князь Потемкин Таврический”)⁵.

Перед вибухом Першої світової війни Є. Свірський перебуває в Греції як заступник військово-морського аташе при російському посольстві. Але ця його місія не була тривалою, невдовзі він знову повертається на службу в II бригаду лінійних кораблів. З липня 1914 р. виконує обов'язки флаг-штурманського офіцера штабу командувача Морських сил Чорного моря — стає, по суті, начальником штурманської служби головнокомандувача й займає цю відповідальну посаду протягом усієї Першої світової війни.

Війна на Чорному морі почалася з раптового нападу турецької ескадри на російські порти й фортецю-базу Чорноморської флоти Севастополь, причому в складі турецької ескадри адмірала Сушон-паші були два мінні заслінники, що поставили мінні поля біля входу в Одеський порт і поблизу Севастополя. Саме тоді і стали в пригоді інструкції з тралення, що їх склав старший лейтенант Є. Свірський.

2 грудня 1914 р. Є. Свірському за зразкову службу надали чин капітана II рангу⁶. 28 липня 1917 р. він отримує чин капітана I рангу. На той час Є. Свірський уже був нагороджений кількома російськими орденами й французьким кавалерським хрестом ордена „Почесного леюну”⁷. Лишалось всього кілька місяців до того моменту, коли доля його круто зміниться і цей досвідчений морський офіцер візьме першорядну участь у розбудові нової, Української флоти.

З весни 1917 р. стрімко розвивалися процеси, пов'язані з відродженням української державності. Уряд проголошеної III універсалом Центральної Ради Української Народної

Контр-адмірал Є. Свірський.
1930-ті рр.

Республіки вирішив узяти Чорноморську флоту під свій контроль. 22 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат вніс до Центральної Ради пропозицію організувати морський генеральний секретаріат, і того ж дня в Києві сформовано Українське генеральне секретарство морських справ⁸. 1 березня наступного року це секретарство перетворено на Морське міністерство на чолі з Д. Антоновичем, який обіймав посаду морського міністра до 14 березня. Міністерство одразу ж почало готувати „Закон про флоту УНР”. У тексті закону, затвердженому Центральною Радою 13 березня 1918 р., зазначалося:

„§ 1. Російська Чорноморська флота — воєнна й транспортна (тобто торговельна) проголошується флотом Української Народної Республіки й виконує обов'язки охорони побережжя й торгівлі на Чорному й Озівському морі [...]”

Контр-адмірал Є. Свірський. 1940 р.

§ 4. Українська Народна Республіка переймає на себе всі зобов'язання російського уряду щодо Чорноморської флоти й щодо утримання флоти та портів.

§ 5. З часу проголошення цього закону всі російські воєнні і торговельні кораблі на Чорному й Озівському морі підносять український прапор⁹.

9 березня 1918 р. Центральна Рада скасувала Морське міністерство, закріпивши його співробітників за Військовим міністерством, яке очолював О. Жуковський.

Згідно з умовами укладеного перед тим Берестейського мирного договору, Чорноморська флота мала бути інтернована по закінченні бойових дій на Західному фронті й стояти в Севастополі. Але Крим і Севастополь контролювали більшо-

вики. О. Жуковський вирішив випередити німецькі війська, що рухалися до Криму узбережжям, і зайняти півострів українськими частинами. Наступ групи під командуванням отамана П. Болбочана був успішний: 24 квітня вони визволили Джанкою, а через день – Сімферополь. Частини більшовиків, що захищали підступи до Севастополя, почали відходити, вантажитись на транспорт, що мали йти в Новоросійськ, куди В. Ленін наказав передислокувати кораблі. У цей час морські офіцери запросили на посаду командувача контр-адмірала М. Сабліна, який вирішив передати Чорноморську флоту Центральній Раді. 29 квітня він наказав підняти на кораблях і суднах українські прапори¹⁰ й послав телеграму про це Центральній Раді, не знаючи, що в Києві до влади того дня прийшов гетьман Павло Скоропадський¹¹. М. Саблін наказав контр-адміралові В. Клочковському й військово-морському чиновникові Тухолку виїхати до Сімферополя, де перебував командувач німецьких частин, що наступали на Севастополь, генерал-майор фон Кош, і домогтися, щоб Чорноморську флоту було визнано союзницькою¹².

31 квітня В. Клочковського прийняв фон Кош, проте задовільної відповіді не дав. Німці зволікали, щоб увійти в Севастополь і захопити кораблі¹³. У такій ситуації командувач вирішив йти з частиною кораблів у Новоросійськ.

Капітан І рангу Є. Свірський у Новоросійськ не пішов. Він і В. Клочковський, який повернувся з Сімферополя, вирішив служити у військово-морських силах Української Держави, гетьманський режим їм імпонував.

У зв'язку зі скасуванням Морського міністерства морський міністр став першим заступником військового міністра. На цю посаду 3 травня було призначено контр-адмірала М. Максимова¹⁴.

Майже одразу з приходом гетьмана до влади було призначено українського капітана Севастопольського порту. Ним став капітан І рангу Карл фон Лівен¹⁵. З Києва надійшла інструкція, що визначала його права й обов'язки. Можливо, саме Карл фон Лівен рекомендував Є. Свірського на посаду начальника Головного морського штабу в Києві. Він обійняв цю посаду 1 червня 1918 р., а з 10 по 20 жовтня був заступником військового міністра Української Держави з питань військово-морських сил¹⁶.

Через Головний морський штаб проходили майже всі накази по Морському відомству, що стосувалися будівництва Української флоти, починаючи з асигнування коштів на ремонт портів і портових споруд в Одесі, Миколаєві, Херсоні й Севастополі, виплату заробітної плати робітникам заводів „Рассуд” і „Наваль”, севастопольських ремонтних майстерень, а також грошового утримання флотським екіпажам. Через Головний морський штаб асигнувалися також підняття лінкора „Императрица Марія”, добування кораблів, закладених раніш на корабельнях¹⁷. Є. Свірський вирішував і кадрові питання, займався затвердженням нової уніформи для особового складу, відкриттям гардемаринських шкіл в Одесі й Севастополі тощо¹⁸.

Контр-адмірал В. Клочковський, призначений 10 червня 1918 р. начальником Морських сил Чорного моря, доклав, як і Є. Свірський, багато зусиль, щоб домогтися повернення українським військовим властям захоплених німцями кораблів і суден. Йому довелося також займатися організацією розмінування торговельних комунікацій Чорного моря, щоб налагодити морську торгівлю¹⁹.

Восени 1918 р. дедалі очевиднішим ставало, що перемогу у війні здобудуть не німці – протектори

гетьмана, а країни Антанті. Намагаючись зберегти владу, П. Скоропадський призначив 14 листопада 1918 р. новий уряд, який повинен був полегшити йому перехід до налагодження взаємин з Росією з надією в майбутньому на прихильність Антанті. Однак це рішення стало політичною помилкою. 14 грудня 1918 р. Українська Держава перестала існувати. Сили Директорії, які повалили гетьмана, відновили Українську Народну Республіку.

У зв'язку з цими подіями Є. Свірський, якому з 10 по 20 жовтня довелось ще обіймати посаду військового міністра²⁰, а так само і В. Клочковський опинилися поза структурою українських військово-морських сил^{***}. А втім, немає достеменних даних про те, що до відставки Є. Свірського зі служби спричинилися зміни політичної і військової ситуації. Згідно з деякими джерелами²¹, 13 листопада 1918 р. він зрезигнував з посади начальника Головного морського штабу, висловлюючи таким чином протест проти співпраці українського уряду з українцями Галичини²².

Відтак Є. Свірський перейшов у підпорядкування Національного комітету Війська Польського на Сході, який діяв тоді в Одесі. Від імені цього комітету він очолив новоутворену Лігу відродження Польської військово-морської флоти. Ще у вересні 1918 р. Є. Свірський подав польському представникові в Києві пам'ятку записку, у якій обгрунтував потребу присутності експерта з морських питань у складі польської делегації, що мала взяти участь у мирній конференції.

У березні 1919 р. Є. Свірського викликали до генерала Юзефа Галлера в Париж, де його приділено до Національного польського комітету. Проте невдовзі, на власне прохання, йому дозволили виїхати до Варшави. 11 квітня Є. Свірський – у столиці, а

через три дні на основі поданої заяви зарахований до морського відділення Міністерства військових справ. Він обіймає посаду керівника організаційної секції в Департаменті морських справ (ДМС) міністерства.

Структуру ДМС утворено 2 травня 1919 р. згідно з ухвалою Ради Міністрів від 20 березня 1919 р. Відповідний указ підписав голова держави Юзеф Пілсудський (опублікований 14 травня того ж року)²³. Є. Свірський, якому 1 червня було надано звання старшого командора, дістає 19 липня нове призначення – на посаду заступника начальника ДМС. Проте слід зазначити, що неофіційно, ще з 20 квітня, коли Вацлав Клочковський виїхав на мирну конференцію до Парижа в складі польської урядової делегації, він уже виконував ці обов'язки²⁴.

20 травня 1920 р. Є. Свірського формально зараховано до лав Війська Польського у званні полковника морської флоти.

Після переходу узбережжя до Польщі стає командувачем Морського узбережжя з осідком у м. Пуцьку. Під час Варшавської битви, коли начальник ДМС контр-адмірал Порембський перебрав на себе командування на оборонній ділянці польсько-російського фронту, Є. Свірському доручено керівництво ДМС.

З 1921 р. належав до складу Комісії для будівництва порту в Гдині. З метою кращого нагляду за проведенням робіт Є. Свірський у 1924 р. переніс командування флотою з Пуцька до Гдині. Він уміло використав кризу у військовій флоті й критику, що у зв'язку з цим прозвучала в сеймі. Рішенням президента після відставки тогочасного командувача віце-адмірала Порембського й контр-адміралів Клочковського та Зверковського 19 травня 1925 р. командора Є. Свірського призначено начальником Керівництва військово-морською флотою (КВМФ).

Вихід флоти зі стану стагнації пов'язують саме з приходом на посаду нового командувача. На новій посаді Є. Свірський, підтриманий міністром військових справ генералом В. Сікорським узявся за здійснення своїх планів. Незважаючи на те, що в 1926 р. йому не вдалося одержати кредитів для виконання всієї морської програми, рік у цілому був вдалий. Розміщення замовлень на побудову трьох підводних човнів і двох есмінців давало перспективу посилення ВМФ. Подальші намагання Свірського здійснити план розвитку флоти, зокрема розпочати побудову ще шести підводних човнів, так само як і його зусилля змінити ставлення нового керівництва міністерства до справ ВМФ на більш прихильне, не дали результату. Тут, певно, відіграло свою роллю й те, що Є. Свірський мав порівняно невисоке військове звання (контр-адміралом став тільки 1 січня 1931 р.).

Зважаючи на особливий характер морського виду збройних сил і усвідомлюючи, що потреби ВМФ мало знані керівникам держави й війська, Є. Свірський намагався переконати їх у необхідності автономії ВМФ у структурі збройних сил. Уже в 1927 р. йому довелося рішуче протидіяти складенням без участі флоти планам реорганізації КВМФ. Діяльність Є. Свірського характеризувалася фаховістю, реалізмом і політичним чуттям.

Прагнучи створити новочасну польську військову флоту, він водночас розумів і потребу формування польської військово-морської ідеї. Тому серед іншого підтримав ініціативу видання часопису „Przegląd Morski” („Морський огляд”). Маючи на думці майбутню самостійну політику флоти з питань підготовки офіцерських кадрів, заініціював організацію відповідних курсів і навчань. Є. Свірський бачив, які труднощі треба долати, щоб здобувати

військово-історичний альманах

Віце-адмірал
Є. Свірський
серед польських
моряків.
40-ві рр.

кошти для здійснення морських програм, тому підтримав заходи з пропаганди серед польського громадянства ідеї побудови військової флоти і сам брав у них участь. У 1930 р. був обраний до складу головної ради Морської і колоніальної ліги – громадської організації, що сприяла розбудові польської флоти.

У 1935 р. замовив англійській корабельні побудову двох есмінців, при цьому враховував не тільки високий рівень англійського суднобудування, а й сподівані вигоди від польсько-британської співпраці. Але особисті контакти з флотою Великої Британії він налагодив тільки через рік після цього замовлення, коли було завершено справу виготовлення торпед для потреб польської флоти. Він високо оцінив британську ініціативу щодо залучення Польщі до договору про обмеження морських озброєнь.

Проте тільки в 1939 р. широко розгорнулося співробітництво Польщі й Великої Британії. Через загрозу вибуху війни і брак надії на безпосередню допомогу військово-морських сил союзних держав Є. Свірський у травні 1939 р. дістав згоду маршала Едварда Ридза-Сміглого на

число 2, 2002 р.

те, щоб відіслати до Великої Британії три найцінніші одиниці польської флоти. Це був результат проведених у тому ж місяці польсько-британських штабних переговорів, на яких Є. Свірський особисто представляв ВМФ. Тоді британська сторона виключила можливість реалізації польських постулатів у Балтійському просторі в разі польсько-німецької війни. У цій ситуації таке непопулярне й гостро критиковане рішення, як відправлення до Великої Британії трьох есмінців, виявилось цілком слушним. Воно дало змогу не тільки врятувати від неминучої загибелі частину польської флоти, а й відкрило чудову сторінку в історії її бойових традицій.

Ще на самому початку німецької агресії 1939 р., коли на узбережжі точилися запеклі бої, контр-адмірал Є. Свірський з доручення вищої державної влади наказав евакуювати КВМФ до Пинська, де перебувало командування річкової флотилії. Під час евакуації він з кількома співробітниками приєднався до головного командування збройних сил, з яким потім вночі з 17 на 18 вересня – уже після початку радянської агресії – перейшов польсько-румунський

кордон у Кутах. Після недовгого перебування в Бухаресті 6 жовтня дістався Парижа і вже наступного дня подав генералові В. Сікорському рапорт, у якому пропонував відновити Польську військово-морську флоту як союзницьку флоту Англії і Франції, що стало б, на його думку, важливим політичним і державно-правовим чинником. Оскільки факт наявності польських військово-морських сил значною мірою міг би зміцнити позицію генерала В. Сікорського в стосунках із союзниками, він негайно призначив контр-адмірала Є. Свірського начальником відновленого командування флоту. Незважаючи на те, що командувач мав у своєму розпорядженні нечисленний персонал, уже в жовтні 1939 р. він сформував нове керівництво флотом, яке розмістилося в паризькому готелі „Регіна”.

Візита генерала В. Сікорського до Лондона 14 – 20 листопада 1939 р. й переговори – з участю в них експерта контр-адмірала Є. Свірського – закінчилися підписанням польсько-британської угоди й протоколу. Таким чином постулати Є. Свірського стали реальністю – з'явилися правові підстави для діяльності польської військово-морської флоту у Великій Британії. Не відступив Є. Свірський і від своєї позиції щодо надання автономії флоту у відновлених польських збройних силах. І вже в грудні 1939 р. військово-морська флота остаточно стала рівноправним видом збройних сил поряд із сухопутними військами й авіацією, а начальник КВМФ безпосередньо був підпорядкований голові держави й міністрові військових справ.

У грудні 1939 р. командування ПВМФ переміщено до Лондона. Це зумовлювалося потребою підтримувати постійний зв'язок з британськими властями й польськими кораблями, що базувалися в портах Вели-

кої Британії, а також здійснювати нагляд за польськими центрами морської підготовки. Потребував цього і загалом дальший розвиток ПВМФ.

У Великій Британії позиція контр-адмірала Є. Свірського залишалася високою, незважаючи на те, що порівняно з довоєнним періодом повноваження начальника КВМФ були обмежені тільки справами, пов'язаними з набором і вишколом персоналу, кадровими й дисциплінарними питаннями, а завдання планування й проведення операцій, а також постачання й ремонту кораблів перебрало на себе Британське адміралтійство.

Польська військово-морська флота, яка в період Другої світової війни діяла з морських баз Британії, переживала велике піднесення. Польські кораблі разом з кораблями союзних держав брали участь у бойових операціях на багатьох морях, уславлюючи польський морський прапор. Чимало зробив для цього і Єжи Свірський, якого 19 листопада 1941 р. підвищено до звання віце-адмірала.

Коли воєнні дії на фронтах Другої світової наближалися до кінця, постала серйозна проблема розформування польських збройних сил на Заході, в тому числі й військово-морської флоту, якою з 1925 р. командував Є. Свірський. За своїми переконаннями адмірал не був прихильником тієї Польщі, яка відроджувалася в повоєнний час з новим державним устроєм. Він протестував проти позиції адміралітету, що наполягав на відправленні кораблів ПВМФ назад до Польщі (за винятком тих, які англійці надали на час війни). Є. Свірський сподівався, що переважна більшість персоналу ПВМФ залишиться у Великій Британії, і вважав, що, передаючи цій країні кораблі, можна сподіватися на добрі взаємини з британськими властями, щоб таким чином створити відповідні основи для належного життя членів команд цих кораблів у Великій Британії.

По війні віце-адмірал Єжи Свірський жив у Лондоні. Пішовши зі служби, він, проте, не перестав цікавитися проблемами Польської військово-морської флоту. Помер у Лондоні 12 червня 1959 р., похований на цвинтарі в Бромптоні. У 1968 р. в колективній збірці „Військово-морська флота” (Лондон, 1968) опубліковано його спогади.

На закінчення ще треба сказати про обставини і спосіб праці Єжи Свірського, про його риси як людини й керівника.

Професійні знання й практичний досвід, набутий, зокрема, за часів роботи в Головному морському штабі Української Держави, Є. Свірський знову використав у процесі організації польських військово-морських сил. Закладаючи основи нової структури, йому доводилося щороку долати перешкоди формально-правового й суто бюрократичного характеру. Період сильного політичного напруження, що тоді спостерігалось в молодому державному організмі незалежної Польщі, не був надто сприятливий для того, щоб влада в першу чергу зайнялася справами флоту. Подібна ситуація мала місце й раніше під час його служби Українській Державі.

Виходячи зі свого досвіду, Є. Свірський у спогадах зазначає: „...в 1919 році я побачив, що елементарно-логічний спосіб дії, тобто вивчення ситуації, визначення мети, поділ шляху досягнення мети на менші етапи, залежно від можливостей здобуття засобів і коштів, справді повинен бути застосований, але в принципі обмежений максимум розумом тієї людини, яка віддана справі й морально за неї відповідальна”²⁵. З цих слів можна зробити висновок, що Є. Свірський не був привчений до хаосу й тимчасовості. Це був учень старої школи, де перемога здобувалася в умовах скрупульозної і далекоглядної роботи, з передбаченням будь-яких можливих ситуацій.

Свідомість значення своєї праці, виважений підхід до поставлених завдань віддзеркалюються в документальній спадщині, яка нині приступна дослідникам. Після Є. Свірського не залишилося томів офіційних публічних промов. Проте він залишив після себе службові записки й розробки. З них видно, яку вагу для нього мали прозорість, чіткість визначень і поставлених завдань. Дослідники, беручи в руки оригінали документів, опрацьовані ним у різні роки службової діяльності, захоплюються формою старанного, розбірливого почерку й стилем, у якому відчувається найбільша любов Є. Свірського – до моря й морської служби в інтересах держави. У записках немає й сліду персональних інтриг, позалаштункових дій, що могли б негативно вплинути на його головну справу – створення військово-морської флоту чи зашкодити людям, пов'язаним з морем і флотою. „Офіцер винятково інтелігентний, добрий організатор, який мислив дуже логічно, суворий, вимогливий до себе й підлеглих, умів тримати підлеглих у рамках”, – таку характеристику Є. Свірському дав один з найближчих його співробітників З. Сляковський²⁶.

Проте в контактах з військово-політичними чинниками, коли важливо здобути прихильність до себе, своїх ідей і розуміння проблем флоту, згадані риси вдачі Є. Свірського радше перешкоджали йому. Дехто з його співробітників і підлеглих у спогадах твердять, що, поводячись м'яко й толерантно, він „дозволяв іншим відсувати себе на бік, що, природно, шкідливо позначалося на процесі розвитку флоту”²⁷. Брак „пробивних”, як би ми нині назвали, рис характеру Є. Свірського мав негативне значення. Цей закид на адресу офіцера, вихованого на найвищих принципах правоти й відданості службі, пояснює, чому один з найталанови-

тиших організаторів Польської військово-морської флоти не належав до кола улобленців влади. Зрозуміло, що така ситуація від'ємно позначалася на справі популяризації в середовищі влади ідей і поглядів Є. Свірського, хай навіть вони були найпрогресивнішими з перспективи дальшого розвитку збройних сил, зокрема їхньої морської складової.

Сучасники твердили: „У Свірського не було друзів, але він мав відвертих ворогів”. Адмірал був типовим уособленням російської системи підготовки морських офіцерів: відданий службі, прив'язаний до правил і традицій, не шукав слави. У дискусіях з представниками влади щодо морських проблем він не виявляв рішучої наполегливості. Це підкреслюють багато дослідників. А втім, і опоненти, і прихильники адмірала з повагою зазначають, що в його діях провідною завжди була думка про доконечну потребу створення сильної й дієздатної флоти на Балтійському морі в ім'я інтересів Польщі.

Концепції Є. Свірського стосовно принципів побудови військово-морських сил Української Держави, а потім і Польської військово-морської флоти мали суб'єктивний вимір. Офіцер, прекрасно підготовлений у теорії, повинен був також – як ініціатор і організатор – відповідати на безліч практичних щоденних проблем, далеких від інструкцій і правил. „Свірський, – пише один з дослідників, – був чудовим організатором, а проте діяв завжди в кабінеті за столом, далеко від флоти, яку рідко відвідував. Холодний у розрахунках, „озброєний” законами й інструкціями, він дивився на своїх підлеглих кризь призму положень і параграфів²⁸.

І ще один закид: „... він мав занадто мало суто морського досвіду, хоч був видатним теоретиком”²⁹. Ота відсутність досвіду командира, а передусім, – власне досвіду проходження всіма кар'єрними щаблями

найвищого командування, неминуче вела його саме до такого, а не іншого способу діяльності.

Водночас, коли судити з його справ, почавши з 1925 р., а особливо після 1939 р., можна стверджувати, що був він реалістом і, як на військового, – непоганим дипломатом. У міру можливостей намагався шукати порозуміння з польськими політиками і сеймом. Налагодження морських стосунків з Великою Британією, а тоді досягти цього було справді важким завданням, – є незаперечною заслугою віце-адмірала, і діяв він тут гідно, керуючись насамперед державними інтересами країни, якій віддано служив³⁰.

ПРИМІТКИ

* В українських документах та історіографії він фігурує як Юрій Свірський. – *Прим. ред.*

¹ Список личного состава судов флота, строевых и административных учреждений Морского ведомства (далі – Список...). – Петроград, 1915. – С. 187.

** Польське звання „командор” відповідає званню „капітан 1 рангу” у Військово-Морських Силах України. – *Прим. ред.*

² Список... – С. 187.

³ Там само. – С. 188.

⁴ Там само.

⁵ Боевая летопись Русского флота: Хроника важнейших событий военной истории русского флота с IX по 1917 г. – Москва, 1967. – С. 392.

⁶ Список... – С. 188. (За іншими джерелами – 6 грудня.)

⁷ Загалом за період своєї служби Єжи Свірський був відзначений такими нагородами: польськими – Великим хрестом ордена „За відродження Польщі”, Капітанським і Офіцерським хрестами цього ордена, Хрестом Незалежності, Золотим хрестом „За заслуги”, пам'ятною медаллю „За участь у війні 1918 – 1920 рр.”, медаллю „Десятиріччя здобутої Незалежності”, британським орденом Лазні 2 ступеня, французьким орденом „Почесного Легіону” 2, 3, 4 і 5 ступенів і командорським хрестом „Меріте Марітме”, „Медаль Інтера-

ліе”, шведським орденом „Меча” 1 ступеня, фінським орденом „Білої Троянди” 3 ступеня, латвійським орденом „Трьох Зірок” 1 ступеня, російськими орденами „Святого Станіслава” 2 і 3 ступенів, „Святої Анни” 2 і 3 ступенів з мечами, „Святого Володимира” 4 ступеня з мечами, а також союзницькими нагородами – медалями „За оборону” й „Учасникові війни”.

⁸ Велика Українська революція: Календар історичних подій за лютий 1917 – березень 1918 року. – Нью-Йорк, 1967. – С. 51, 52.

⁹ Історія українського війська: Від княжих часів до 20-х років XX століття. – Львів, 1992. – С. 435 – 436. Див. також: Шрамченко С. В. Закон про Українську флоту та його виконавці // За державність. – Каліш, 1935. – № 5. – С. 135.

¹⁰ Історія українського війська. – С. 416 – 418. Докладніше див.: Штик Т. Кораблі Української флоти (1917 – 1918) // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 2. – С. 77 – 79.

¹¹ Шрамченко С. В. Українська військово-морська політика на Криму у 1917 – 18 рр. // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 5. – С. 9.

¹² Там само. – С. 10.

¹³ Там само. – С. 11.

¹⁴ Там само. – С. 12.

¹⁵ Донесення від травня 15 дня 1918 р. // Народна армія. – 1993. – 2 черв.

¹⁶ Шрамченко С. В. Українська військово-морська політика на Криму у 1917 – 18 рр. – С. 12; Він же. Закон про Українську флоту та його виконавці. – С. 136.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2203. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 5; Спр. 12. – Арк. 28.

¹⁸ Там само. – Спр. 36. – С. 24.

¹⁹ Там само. – Спр. 1. – Арк. 58.

²⁰ Шрамченко С. В. Українська військово-морська політика на Криму у 1917 – 18 рр. – С. 12.

*** Не можна оминати того факту, що контр-адмірал В. Клочковський, призначений 12 листопада 1918 р. тимчасовим командувачем Морських сил Чорного моря, не виконав свого обов'язку щодо збереження Української флоти. Щобільше, коли в грудні до Севастопольського порту ввійшли кораблі Антанти він наказав підняти російський Андріївський прапор. Див.: Історія українського війська. – Львів, 1936. – С. 446. – *Прим. ред.*

²¹ Шрамченко С. В. Українська військово-морська політика на Криму у 1917 – 18 рр. – С. 12; Сир-

ченко И. Т. Выполнил приказ В. И. Ленина: Потопление Черноморского флота в 1918 году. – Москва, 1979. – С. 149 – 154.

²² Дотепер немає певності щодо дат початку й закінчення виконання Є. Свірським обов'язків начальника Головного морського штабу. Крім згаданих у тексті, називаються ще дати від 30 травня до 17 грудня 1918 р. Зіставляючи останню дату з часом падіння Української Держави, треба все ж таки визнати, що закінчив свою службу Є. Свірський 13 листопада.

²³ Dekret o utworzeniu Departamentu dla Spraw Morskich // Marynarka Wojenna: Dokumenty i opracowania. – Londyn, 1968. – S. 20.

²⁴ Ibid.

²⁵ Świrski J. Relacje o początkach marynarki wojennej // Marynarka Wojenna. – S. 42 – 43.

²⁶ Ślakowski Z. Moja służba w Polskiej Marynarce Wojennej w latach 1918 – 1939. – S. 29 – 30 (спогади написано 1960 р. для Музею військової флоти).

²⁷ Bartlewicz J. Wspomnienia ze służby w Polskiej Marynarce Wojennej w latach 1918 – 1939. – Gdynia, 1960. – S. 140 (машиніпис з Музею військової флоти).

²⁸ Pertek J. Meldunek z oflagu do Naczelnego Wodza // Nasze sygnały. – Londyn, 1974. – № 131. – S. 131.

²⁹ Ślakowski Z. Op. cit. – S. 30.

³⁰ Про життя й діяльність Є. Свірського йдеться ще в таких публікаціях: Ciesielski Cz. Twórcy polskiej Marynarki Wojennej: Uznanie i represje (1918 – 1946; 1945 – 1951). – Gdańsk, 1995. – S. 28 – 43; Judyccy A. i Z. Rodacy w obcych mundurach: Popularny słownik biograficzny. – Toruń, 2001. – T. 1. – S. 99 – 100; Kadry morskie Rzeczypospolitej. – Gdynia, 1996. – T. II: Polska Marynarka Wojenna. – Cz. 1: Korpus oficerów 1918 – 1947 / Pod. red. J. K. Sawickiego. – S. 447 – 449; Machaliński Z. Admirałowie polscy 1919 – 1950. – Warszawa, 1993. – S. 156 – 200; Pater W. Wiceadmiral Jerzy Świrski // Biuletyn Historyczny. – 1992. – № 12. – S. 113 – 118; Idem. Wiceadmiral Jerzy Świrski (1882 – 1959) // Bandera. – 1992. – № 12. – S. 8; Rezmier W. Świrski Jerzy Włodzimierz // Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego / Pod. red. Z. Nowaka. – Gdańsk, 1997. – T. 4. – S. 356, 357.

Ілюстрації з видання: Borowiak M. Mala flota. – Gdańsk, 2001.

Андрій РУККАС

ВОЯКИ-УКРАЇНЦІ В ПОЛЬСЬКІЙ АРМІЇ (1921 – 1939 рр.)

Українці серед підофіцерського та офіцерського корпусів польської армії

У польській армії періоду другої Речі Посполитої дуже важливим було значення кадрових підофіцерів, які відзначалися розвинутим почуттям свого обов'язку й лояльністю стосовно влади та держави. Власне кажучи, вони були найближчою до простого вояка командною ланкою, а відтак безпосередньо, постійно й сильно впливали на нього. Бойовий вишкіл солдата, його зовнішній вигляд, самопочуття, а також порядок і дисципліна в підрозділі становили виключно царину підофіцера. Дуже добрі матеріальні умови й всілякі привілеї сприяли тому, що по закінченні строкової служби чимало охочих залишалися в армії.

Щоб стати кадровим підофіцером, було потрібно передусім успішно закінчити полкову підофіцерську школу й дістати звання капрала, далі, після строкової служби, – залишитися у війську ще принаймні на 2 роки і тільки тоді можна було клопотатися про підписання 12-річного контракту з військовим міністерством. Як бачимо, кандидати мали довгий і непростий шлях, до них ставили великі вимоги. Одне з обмежень стосувалося національної належності. Ми вже згадували, що солдатам-неполякам було досить складно дістатися навіть до полкової підофіцерської школи.

Ще більш національно монолітним був офіцерський корпус польської армії, про що свідчать дані наведені в таблиці 7⁴¹.

Таблиця 7

Віровизнання	15.01.1926	15.02.1927	1.05.1930
Католики	16430	16890	15553
Протестанти	266	382	1
Православні	102	142	6
Юдеї	74	87	14
Греко-католики	–	45	44
Інші	26	15	–
Разом	16898	17561	15618

Закінчення. Початок див.: ВІА. – 2002. – Ч. I(4).

Вояки-українці 12-го піхотного полку (м. Вадовіце). На рукаві у третього вояка в другому ряді відзначає дуже доброго націлювача станкового кулемета. 1938 р. Світлина зі збірки автора

Офіцери-українці за віровизнанням, зрозуміло, були греко-католиками й православними. Серед католиків і православних були також білоруси, серед православних – росіяни.

Фактичну відсутність українців серед офіцерського корпусу польської армії можна пояснити двома основними причинами. По-перше, це суворі обмеження, що їх запровадило військове відомство для вступу представників національних меншин до офіцерських шкіл; по-друге, це непопулярність військової кар'єри серед української інтелігенції (особливо в Східній Галичині), яка вважала неприпустимим служити, на її думку, в окупаційній армії. Після гімназії молоді українці обирали собі інший життєвий шлях, мало пов'язаний з військом, ставали інженерами, адвокатами, лікарями.

Так, серед 426 випускників, що в 1928 – 1929 рр. закінчили Школу підхорунжих піхоти, українців було менше десяти осіб (2%), а саме: двоє вихідців з Галичини (Є. Побігушій і О. Процюк), кілька вихідців з Воли-

ні (зокрема С. Писарчук і Я. Потейко), а також троє вояків армії УНР (А. Савченко, В. Татарський і А. Ярмач), які вступили до школи поза конкурсом на підставі спеціальної домовленості між польським і українським військовими чинниками⁴². Наведемо ще приклади. Скажімо, серед випускників Школи підхорунжих артилерії за 1922 – 1932 рр. поляків було 98,4%, грузинів-контрактників 1%, а українців і росіян – тільки 0,6%⁴³. 1938 р. у Школі підхорунжих кавалерії навчалося 148 осіб і з них лише 1 українець, решта – поляки⁴⁴.

Одним з небагатьох українців – кадрових офіцерів польської армії був згаданий вище капітан Є. Побігушій, який служив у познанському 57-му піхотному полку. У вересні 1939 р. він брав участь у битві над Бзурою, де командував 7-ю ротою, а потім 2-м батальйоном цього полку⁴⁵.

Окрему категорію військовиків становили так звані контрактні офіцери. Це були вояки розгромлених більшовиками національних армій.

Беручи їх на службу, поляки сподівалися в разі війни з СРСР використати цих людей як основу для формування насамперед української і грузинської армій, а також для організації повстанської і диверсійно-розвідницької роботи в радянському заплілі (на Україні, Північному Кавказі й Закавказзі). Контрактні офіцери-українці з'явилися в польських збройних силах значно пізніше порівняно з представниками інших національностей (грузинами, азербайджанцями, дагестанцями, осетинами тощо). Лише після травневого перевороту 1926 р., коли до влади повернувся Юзеф Пілсудський, лідери УНР змогли влаштувати до Війська Польського кілька десятків українських старшин і козаків⁴⁶ (серед них був, зокрема, молодший брат Головного отамана Олександр Петлюра).

Ці офіцери служили на підставі індивідуального контракту, підписаного з польським військовим міністерством. Фактично вони користувалися тими самими правами й виконували ті самі обов'язки, що й кадрові офіцери Війська Польського. Проте були певні винятки. Так, вій-

ськовики цієї категорії не мали пенсійного забезпечення за вислугою років. Підвищення їх у званні було можливе лише в результаті укладання нового контракту з військовим міністерством⁴⁷. У перших контрактах окремо обумовлювалось, що контрактний офіцер зобов'язується воювати в польській армії в разі виникнення збройного конфлікту з СРСР. Згодом таку умову зняли⁴⁸.

Під час служби в польській армії контрактні офіцери-українці отримували державні нагороди Речі Посполитої. Так, відомо, що Срібним хрестом заслуги відзначено майора К. Смовського з 11-го уланського полку, майора Я. Гальчевського-Войнаровського з 67-го піхотного полку, майора М. Палієнка з 26-го полку легкої артилерії. Крім того, усіх контрактних офіцерів-українців – учасників війни з більшовиками 1920 р. – нагороджено пам'ятною медаллю „Польща своєму оборонцеві”.

Станом на 1 серпня 1938 р. в польських збройних силах служило 38 контрактних офіцерів-українців. Основну інформацію про них подано в таблиці 8⁴⁹.

Таблиця 8

Роди військ	Підполковник	Майор	Капітан	Поручник	Підпоручник	Разом
Піхота	2	10	2	5	1	20
Кавалерія	–	4	1	1	1	7
Артилерія	–	1	2	3	–	6
Бронетанкові війська	–	–	1	–	–	1
Авіація	–	–	1	–	–	1
Війська зв'язку	–	2	–	–	–	2
Служба озброєння	–	–	1	–	–	1
Разом	2	17	8	9	2	38

Греко-католицьке й православне душпастирство в польській армії

Для задоволення релігійних потреб вояків-українців (греко-католиків і православних) у складі польської армії були спеціальні військові капелани.

Військовики-уніати перебували під духовною юрисдикцією римокатолицького польового єпископа Війська Польського. Це положення містить, зокрема, спеціальний наказ, який видав у 1924 р. військовий міністр. У документі зазначалося, що „вояки греко-католицького обряду (уніати), незважаючи на те, що їхні богослужіння відправляються за східним обрядом і проводяться церковнослов'янською мовою, є такими самими католиками, як і католики римського обряду, і належать до Католицької церкви. У жодному разі їх не можна відсилати до православних церков та на православні богослужіння. У разі відсутності греко-католицького капелана або греко-католицької церкви душпастирську опіку їм мають надавати римокатолицькі капелани, а на богослужіння вони мають йти до католицьких костелів римського обряду”⁵⁰.

Греко-католицьке душпастирство в польській армії було організовано так. До складу курії польового єпископа Війська Польського входив греко-католицький декан, який одночасно був радником польового єпископа в літургійних справах свого обряду. Усі вояки греко-католицького віровизнання й члени їхніх родин підлягали духовній опіці відповідного капелана. Він очолював одну з греко-католицьких парафій, створену розпорядженням польового єпископа.

Всього було п'ять греко-католицьких парафій: св. Йосифа у Варшаві (охоплювала територію 1-го й 3-го корпусних округів), св. Василя в Кракові (5-й і 10-й корпусні округи),

св. Миколая у Львові (2-й, 6-й і 9-й корпусні округи), Благовіщення Діви Марії в Лодзі (4-й корпусний округ), св. Стефана в Познані (7-й і 8-й корпусні округи). У 1931 р. польовий єпископ утворив греко-католицьку військову парафію в Ярославі, а також надав парафіяльні привілеї греко-католицькому душпастирству в Перемишлі й Станіславові⁵¹.

У 1924 р. греко-католицьким деканом і водночас настоятелем варшавської парафії був о. доктор М. Нагоряньський. Інші настоятелі парафій: старші капелани отці В. Кузьма (Краків), М. Стеткевич (Львів), А. Калата (Лодзь)⁵². З 1928 р. лодзьську парафію займав старший капелан о. М. Ільків (у вересні 1939 р. він потрапив до радянського полону й був розстріляний під Харковом)⁵³.

Слід зазначити, що підлеглість уніатського душпастирства, малі кількості капеланів, вимога брати участь у римокатолицьких богослужіннях часто викликали незадоволення серед вояків греко-католицького віровизнання. Порівняно з представниками інших конфесій вони були в гіршому становищі. Так, у 1927 р. о. М. Ільків, який був депутатом польського сейму I каденції (1922 – 1927 рр.), звертав увагу на те, що на 17 тис. військовиків греко-католицького обряду припадає лише 4 капелани, тимчасом як на 27 тис. православних – 15, тобто один греко-католицький капелан опікувався 4300 вояками, а православний – тільки 1800⁵⁴. Проте, незважаючи на таку ситуацію, у Війську Польському не було зафіксовано жодного серйозного конфлікту на релігійному ґрунті.

Тепер перейдімо до розгляду організації православного душпастирства польської армії періоду другої Речі Посполитої. У 1919 р. в структурі військового міністерства було створено спеціальну Секцію некатолицьких релігій і віровизнань. Протягом двад-

о. В. Мартиш, що в 1921 – 1935 рр. був головним православним капеланом Війська Польського. На грудях – „Орден відродження Польщі” („Polonia restituta”) 4 ступеня

п'яти років свого існування ця інституція не раз реорганізовувалася, змінюючи свою назву й штати. З 1927 р. вона називалася Бюро некаатолицьких вірувань (Biuro wyznań niekatolickich), яке після останньої реорганізації 1935 р. складалося з чотирьох головних управлінь душпастирства основних некаатолицьких релігій: православної, євангельсько-аугсбурзької, євангельсько-реформованої та євангельсько-унійної і юдейської⁵⁵.

Головним управлінням православного душпастирства керував протопресвітер, він був головним православним капеланом Війська Польського. З 1921 по 1935 р. цю посаду займав о. В. Мартиш (українець з Холмщини, загинув у 1945 р.), а в 1936 – 1939 рр. – о. С. Федоренко (українець з Лемківщини, був захоплений у радянський полон і в 1940 р. загинув у Катині).

Центральному органу підпорядковувалися сім районів православного душпастирства (Варшава, Гродно, Сувалки, Катовиці, Тарнов, Познань і Торунь), утворені на території п'яти корпусних округів: 1-го (Варшава), 3-го (Гродно), 5-го (Краків), 7-го (Познань), 8-го (Торунь)⁵⁶.

У 1922 р. для православних капеланів встановлено спеціальні військові звання: армійському полковни-

кові відповідав протопресвітер, підполковникові – декан при командуванні корпусного округу, майорові – старший капелан, капітанові – капелан⁵⁷. Згідно з штатним розписом, 1927 р. у Війську Польському мали працювати: 1 протопресвітер, 3 декани, 4 старші капелани (дві посади були вакантні), 8 капеланів. Крім того, поза штатом було ще 7 – 8 допоміжних капеланів⁵⁸.

Богослужіння проводилися в 4 гарнізонних церквах і 6 каплицях, влаштованих усередині казарм⁵⁹. Слід зазначити, що цих культових споруд і спеціальних приміщень не вистачало для задоволення релігійних потреб усіх православних вояків польської армії, яких на 15 лютого 1927 р. налічувалося 27730 осіб (серед них – лише 140 офіцерів), або 9,81 % від загальної чисельності особового складу збройних сил⁶⁰. З цього приводу в 1931 р. головний православний капелан Війська Польського протопресвітер о. В. Мартиш скаржився начальникові Бюро некаатолицьких вірувань на те, що в гарнізонних зонах „1-го, 5-го, 6-го, 7-го, 8-го корпусних округів духовні особи дуже часто вимушені відправляти службу Божу для православних вірників у таких зовсім непристосованих для цього приміщеннях, як кінські манежі, кінотеатри й солдатські світлиці, що негативно впливає на вояків і не може створити в них належного релігійного настрою”⁶¹.

Православні й греко-католицькі капелани, як і духовні особи інших віровизнань, мали прищеплювати солдатам любов до Бога. Спеціальна інструкція вимагала від них виховувати вояків у релігійному дусі на підставі засад православної віри, з одночасним формуванням у них розуміння історичних зв'язків з Польщею, а також плеканням почуття любові до Речі Посполитої і вірності їй. Крім того, капелани повинні були роз'яснювати сутність таких важливих

понять, як громадянський і солдатський обов'язок, вірність військовій присязі.

Солдати склали військову присягу після закінчення двомісячної загальної підготовки. Самій церемонії передували богослужіння й проповідь, що проводилися окремо для вірних кожної з конфесій.

Складання військової присяги було справою дуже делікатною. Належало виробити такий її текст і визначити хід церемонії, які б повністю відповідали догматам і традиціям різних релігій, а також признавати особу, що фактично приймає присягу. Крім того, потрібно було встановити послідовність складання присяги вояками різних конфесій. Усе це регулювали Статут внутрішньої служби й спеціальні накази та розпорядження військового міністра. Згідно з останньою редакцією цього Статуту (1936 р.), першими складали присягу католики, другими – протестанти, третіми – православні, потім – усі інші. Такий порядок досить часто викликав незадоволення православних капеланів, які скаржилися на те, що сотні православних вояків мусять чекати, доки присягнуть одиниці або десятки протестантів⁶².

До 1928 р. присягу приймав командир частини або спеціально призначений ним офіцер. Проте після того як військові капелани всіх конфесій (серед них і православні) виступили із заявою, що присягу в ім'я Бога може приймати лише духовна особа, хід церемонії був змінений. Відтоді вояки присягали капеланові в присутності командира частини.

Під час військової служби солдати гарантувалися повна свобода совісті й вірування та вільне відправлення релігійного культу. Ці положення були закріплені в Статуті внутрішньої служби. Двічі на день (вранці і ввечері) вояків християнських конфесій збирали на спільну

молитву (кожний з них молився за традиціями і обрядами своєї конфесії). Нормою вважалося, коли солдат-католик щонеділі й на свята бере участь у богослужінні, а вірні інших конфесій – принаймні раз на місяць⁶³.

Щороку командир кожної частини отримував складений працівниками Бюро некаатолицьких вірувань перелік греко-католицьких, православних, протестантських, юдейських і мусульманських свят, де додатково роз'яснювалися особливості проведення їх. Протягом року греко-католики мали 25 свят, юдеї – 23, православні – 18, протестанти й мусульмани – по 11⁶⁴.

Військово-політичне керівництво Польщі намагалося використовувати службу в лавах збройних сил країни для колонізації представників національних меншин. З цієї метою в 1936 р. військовий міністр видав кілька наказів і розпоряджень.

Цими документами ставилося завдання, не порушуючи жодним чином конституційних прав і свобод особи, „прагнути до того, щоб послідовники окремих вірувань потрапляли під асиміляційний вплив польської культури в державницькому дусі, а там, де це можливо, як, наприклад, стосовно слов'янських меншин – брати під опіку колонізаційні процеси в релігійно-церковній сфері”. Йшлося про широке й активне впровадження польської мови в богослужіння, проповіді, молитви, використання її під час виховної роботи серед православних вояків, видання для них польськомовної релігійної літератури. У цьому контексті командування військової частини повинно було всіляко підтримувати, розвивати й популяризувати будь-які самостійні ініціативи своїх православних підлеглих. А в тому разі, коли таких настроїв і прагнень не було, появу їх належало ініціювати, застосовуючи для цього пропа-

гандистські й непримусові засоби роботи з особовим складом⁶⁵.

Перше військово-богослужіння польською мовою для вояків православною віровизнання відбулося 11 листопада 1936 р. Воно було присвячене 18-й річниці здобуття незалежності й проходило у варшавській церкві святої Марії Магдаліни. На церемонії був присутній голова православної церкви в Польщі митрополит Діонісій, якому командир роти почесної варти двічі складав рапорт під звуки військового оркестру 21-го піхотного полку. Слід зазначити, що домовленість церковних ієрархів з військовим керівництвом у справі вживання польської мови під час богослужінь не завжди знаходила розуміння серед солдатів⁶⁶.

Загалом можна відзначити досить велику толерантність польського військового керівництва в релігійних питаннях, що створювало доброзичливу атмосферу в частинах і підрозділах, унеможливило серйозні міжконфесійні конфлікти й сприяло зміцненню дисципліни та підвищенню боєздатності збройних сил країни.

Участь вояків-українців у вересневій кампанії 1939 р.

Для наших співвітчизників, значна частина яких служила у Війську Польському, Друга світова війна почалася 1 вересня 1939 р. з нападом Німеччини на Польську республіку. Як уже згадувалося, згідно з тогочасними нормами й правилами українців направляли служити переважно якнайдалі від рідних домівок – до тих частин, що розміщувалися в західних і центральних регіонах країни.

У зв'язку із загостренням зовнішньополітичної ситуації, різким погіршенням польсько-німецьких двосторонніх відносин 23 березня було проведено часткову мобілізацію, яка охопила військові частини на території берестейського 9-го і частково лодзинського 4-го корпусних округів.

Укомплектовані за штатами військового часу чотири піхотні дивізії й одну кавалерійську бригаду передислокували тоді в західні регіони країни. У 30-й піхотній дивізії резервісти, що походили з Полісся й Поділля, становили 85 – 90%⁶⁷. Значна частина українців попала також до 9-ї піхотної дивізії. У середині серпня 1939 р. мобілізовано дві піхотні дивізії і одну кавалерійську бригаду, що розміщувалися на території люблінського 2-го корпусного округу. 13-у піхотну дивізію поповнили резервістами з району Рівного, Олики, Дубна, Костополя. До 27-ї піхотної дивізії було призвано резервістів, що мешкали в районі Ковеля, Луцька, Володимира-Волинського. У своїх спогадах відомий діяч українського національно-визвольного руху Т. Бульба-Боровець, який випадково опинився у військовому ешелоні серед резервістів, мобілізованих до 13-ї дивізії, змалював таку ситуацію: „Потяг набитий вояками та їх скриньками і торбами. Всі вони були українці. На всіх станціях досідають нові вояки... На кожній станції вздовж потяга біжать заплакані жінки та дівчата. Махають хустинками. Простягають за потягом заломані руки. Через вікна їм відповідають червонощокі хлопці з розкуйовдженими чупринами та розхристаними вишиванками”⁶⁸.

27 серпня розпочали мобілізацію Кресова й Подільська кавалерійські бригади, тернопільська 12-а піхотна дивізія. 31 серпня, після оголошення загальної мобілізації, стали до комплектуватися відповідно до штатів військового часу 11-а Карпатська й львівська 5-а піхотна дивізія. До всіх цих військових з'єднань скеровано значну кількість резервістів-українців.

Слід зауважити, що в документах не зафіксовано особливих проблем національного характеру під час проведення мобілізації. В основному призовники охоче йшли до війська. Вод-

ночас мобілізаційні комісії зіткнулися з проблемами іншого характеру: місцеві селяни віддавали на потреби армії найгірших коней, упряж, візки тощо. Проте, зумовлювалося це, на нашу думку, суто власницькими інтересами господарів, які намагалися зберегти своїх найкращих коней і майно.

Загалом за підрахунками польського історика В. Резмера, в лавах польського війська у вересні 1939 р. перебувало близько 110 тис. українців⁶⁹. Вони служили практично в усіх родах військ, хоча найбільший відсоток їх був у піхотних і кавалерійських частинах.

У піхотних дивізіях армії „Познань” налічувалося близько 20% українців. До 14-ї дивізії вони прибули з Кам'янки-Струмилівської, Рави-Руської, Львова, Коломиї, Калуша, Станіславова, до 17-ї – з Березан, Чорткова, Калуша; до 25-ї – із Золочева, Тернополя⁷⁰.

Мешканці Волині (переважно українці) становили приблизно 40% особового складу Волинської кавалерійської бригади⁷¹, а в деяких її частинах, наприклад, у 2-му полку кінних стрільців, частка їх сягала навіть 50%. За виявлені героїзм і мужність польським найвищим бойовим орденом „Віртуті Мілітарі” („Virtuti Militari”) були нагороджені українці капрал К. Касянчук (посмертно) й канонір К. Бенюк, які служили в 2-му дивізіоні кінної артилерії цієї бригади⁷².

У Великопольській кавалерійській бригаді частка вояків-українців (вони походили з Коломиї, Березан, Бучача, Станіславова) дорівнювала приблизно 20%⁷³. Деякі з них були відзначені „Хрестом хоробрих” („Krzyż Walecznych”). Це, зокрема, денщик командира 7-го полку кінних стрільців ст. стрілець В. Маланюк, поранений 19 вересня поблизу Варшави, стрілець В. Мотлюк – з чоти протитанкових гармат цього ж полку, який 14 вересня загинув у бою над річкою Бзура⁷⁴.

Українці (з Калуша, Бучача, Коломиї, Стрия, Чорткова, Городка) становили 12% особового складу Подільської кавалерійської бригади.

Крім піхоти й кавалерії, українці служили також в інших родах військ: в артилерії (10-му легкоартилерійському полку та ін.), бронетанкових військах (5-му бронетанковому батальйоні та ін.), авіації (1-му авіаційному полку, 65-й лінійній ескадрильї), але там відсоток їх був значно менший⁷⁵. Окремі вояки-українці потрапили навіть до Корпусу охорони прикордоння. Так, заступником командира застави „Мокрани” батальйону КОП „Клецьк” служив українець Я. Бохонський з Волині⁷⁶. Але це був радше виняток.

Поряд з нечисленними, як уже зазначалося, українцями – кадровими офіцерами у Війську Польському служили ще 38 контрактників. Після початку війни з Німеччиною ці офіцери-українці вирішили не розривати своїх контрактів і залишатися в армії.

Найвідоміший бойовий шлях підполковника П. Шандрука, який у другій половині вересня 1939 р. став начальником штабу 29-ї піхотної бригади, а потім у зв'язку з тяжкою хворобою командира, фактично очолював це з'єднання. За успішну організацію 23 вересня прикриття відступу польських військ під Замостям його нагороджено срібним хрестом ордена „Віртуті Мілітарі”⁷⁷.

Майор Я. Войнаровський (справжнє прізвище – Гальчевський) командував батальйоном 67-го піхотного полку й батальйоном оборони народою „Бродниця”⁷⁸. За героїзм, виявлений під час боїв у районі міста Кутна, командував оперативної групи „Схід” генерал М. Болтуць представив його до найвищої польської нагороди, а командував армії „Поможе” генерал В. Бортувський відзначав його у своїх рапортах вищому керівництву держави⁷⁹.

Є. Побізущий – офіцер 57-го піхотного Королів Румунії Карла I полку (м. Познань). На грудях – знак Школи підхорунжих піхоти

П. Шандрук – майор 18-го піхотного полку (м. Скерневіце). На грудях – пам'ятна медаль „Польща своєму оборонцеві”. Світлина 1936 – 1939 рр. САУ, sygn. 1769/89/5036, nr. neg. 347/96

Майор М. Пікульський, який перед війною служив у 8-у телеграфному батальйоні, брав участь в обороні Варшави, за що був нагороджений „Хрестом хоробрих”⁸⁰. Двоє українських офіцерів брали участь в обороні Львова 12 – 22 вересня 1939 р. Це майори В. Чабанівський і М. Рибачук, які командували батальйонами в 2-у й 3-у полках групи „Гродно”⁸¹. Поручник В. Татарський, що служив у познанському 57-у піхотному полку, під час вересневої кампанії був начальником штабу батальйону запасного осередку 14-ї піхотної дивізії, який входив до складу окремої оперативної групи „Полісся” генерала Ф. Клеєберга⁸².

Командиром господарчого ескадрону 11-го уланського полку був майор К. Смовський⁸³. Майор О. Квітко керував підрозділом, що охороняв казарми 3-го уланського полку в Тарновських Гурах⁸⁴. Майор П. Дяченко під час польсько-німецької війни керував резервістами, що залишилися після мобілізації його 3-го шволежеського полку в запасному осередку Підляської й Сувалківської кавалерійських бригад⁸⁵. Підпоручник О. Кузьминський перебував у складі запасного осередку Поморської кавалерійської бригади⁸⁶. Поручник І. Митрусь-

Виговський командував чотою в одному із запасних ескадронів 7-го уланського полку (за участь у підпільній діяльності Армії Крайової в 1943 р. він був замордований німцями)⁸⁷. Основним завданням запасних осередків було формування маршових поповнень для своїх частин.

Трагічно склалася доля ротмістра І. Зваричука, який наприкінці 1938 р. вступив до Вищої військової школи. Завершити повний цикл навчання йому не вдалося – внаслідок нападу Німеччини заняття було припинено, а слухачів приділено у війська. Ротмістр І. Зваричук дістав призначення до Підляської кавалерійської бригади, де обійняв посаду помічника квартирмейстра. Він загинув 13 вересня 1939 р. в бою біля містечка Мень Білостоцького воеводства⁸⁸.

Під час бойових дій українські вояки в основному були вірними присязі й мужньо боролися з ворогом. Кількість українців, що з тих чи інших причин покинули свої підрозділи, була незначною й не дуже відрізнялася від цього показника в інших національностей (крім німців, серед яких дезертирство було досить поширеним). З певністю можна сказати, що кількість українців, які покинули польське військо, значно

М. Палієнко – майор 26-го легкоартилерійського полку (м. Скерневіце). Світлина 1932 – 1934 рр. (тут у званні капітана) САУ, sygn. 1.340.1.190, nr. neg. 294/96.

П. Дяченко – майор 1-го шволежеського полку Юзефа Пілсудського (м. Варшава). На грудях – пам'ятна відзнака частини. Світлина часів навчання його у Вищій військовій школі (1932 – 1934 рр.) САУ, sygn. 1.340.1.182, nr. neg. 264/96

Парад 49-го піхотного полку (м. Коломия) з нагоди Дня конституції. 3 травня 1934 р. Світлина зі збірки автора

число 2, 2002 р.

В. Татарський – поручник 57-го піхотного Короля Румунії Карла I полку (м. Познань). На грудях – пам'ятна медаль „Польща своєму оборонцеві”; на портупелі „Польська спортивна відзнака”. Світлина часів навчання його у Вищій військовій школі (1936 – 1938 рр.). CAW, sygn. I.340.I.207, nr. neg. 348/96

П. Самутин – майор 13-го піхотного полку (м. Пултуск). Світлина 1931–1933 рр. (у званні капітана). CAW, sygn. I.340.I.196, nr. neg. 294/96

збільшилася після 17 вересня, коли радянські війська перейшли кордон. У багатьох військових формуваннях розміщених у східних регіонах країни, командири демобілізували вояків-українців і білорусів (наприклад, у Володимирі-Волинському й Ковелі). Водночас переважна більшість тих, хто перебував у західних регіонах, попри все далі вела боротьбу з ворогом. Чимало українців брали участь у битві на Бзурі, в боях під Томашовим-Любельським, обороняли Варшаву й Модлін.

Вояки-українці, що воювали в окремій оперативній групі „Полісся” генерала Ф. Клеєберга, брали активну участь у битві під Коцьком – останній у вересневій кампанії. Так, у 84/184-му полку служив А. Агієнко (поранений 5 жовтня)⁸⁹, В. Ветошук був санітаром у 60-й дивізії „Кобри”⁹⁰.

Нині історики не мають вірогідних документальних джерел щодо втрат вояків-українців у німецько-польській війні 1939 р. Науковці подають лише дуже приблизні цифри. Так, В. Резмер вважає, що під час бойових дій їх загинуло до 7800 чоловік і вдвоє більше поранено⁹¹. Ч. Гжелак оцінює безповоротні втрати українців у 1000 – 1500 осіб⁹². Значна кількість українців – вояків польської армії

потрапила в полон. За підрахунками В. Резмера, у німецькій неволі опинилося близько 60 тис. чоловік. У радянському полоні, за його відомостями, перебувало до 20 тисяч⁹³. Ще у вересні 1939 р., згідно з наказом наркома оборони К. Ворошилова, більшість з них звільнили. Натомість полонені були переважно розстріляні.

ПРИМІТКИ

- 41 Таблицю складено на підставі: Kowalski T. Op. cit. – S.123.
 42 Татарський В. Під чотирма прапорами. – Мюнхен, 1959. – С. 58.; Szkoła podchorążych piechoty: Księga pamiątkowa: Uzupełnienie. – Londyn, 1976. – S.81–88.
 43 Błagowieszczanski I. Artyleria Wojska Polskiego w latach 1918–1939 // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1971. – N1. – S. 286.
 44 Kozłowski E. Op. cit. – S. 122.
 45 Побігуший Є. Мозаїка моїх споминів. – Мюнхен; Балтимор, 1982. – Т.1. – С. 54 – 56.
 46 Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1971. – S.106.
 47 Копія контракту з майором Єдигар Велі Беком з варшавського Центрального військового архіву є у власному архіві автора.
 48 Матон М. Wygnaniec z Kaukazu: Przyczynek do dziejów oficerów kontraktowych w II RP // Niepodległość. – 1995. – Т. XLVII. – S.197 (прзпис 40).

- 49 Таблицю складено на підставі документів: Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), m. Warszawa. – Sygn. tymczasowa 1774/89/206.
 50 Odziemkowski J., Spychała B. Duszpasterstwo wojskowe w drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1987. – S.102 – 103.
 51 Ibid. – S.106.
 52 Ibid. – S.103.
 53 Materiały do epitafiów Katyńskich: Pro memoria // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1994. – N4. – S. 311–312.
 54 Kowalski T. Op. cit. – S. 142.
 55 Ibid. – S. 137 – 139.
 56 Zarzeczycki P. Plan mobilizacyjny „W”: Wykaz oddziałów mobilizowanych na wypadek wojny. – Pruszków, 1995. – S. 227, 237, 240, 244, 246, 252, 254.
 57 Böhm T. Duszpasterstwo wyznań niekatolickich w II Rzeczypospolitej // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1993. – N4. – S.52.
 58 Rezmer W. Duszpasterstwo wojskowe w II Rzeczypospolitej // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1993. – N1. – S.55.
 59 Odziemkowski J., Spychała B. Op. cit. – S.193.
 60 Böhm T. Op. cit. – S. 54.
 61 Ibid. – S. 58.
 62 Kowalski T. A. Op. cit. – S. 148.
 63 Odziemkowski J. Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1996. – S.72.
 64 Kowalski T. Op. cit. – S. 150.
 65 Wojna obronna Polski, 1939. – S. 67 – 68.
 66 Kowalski T. Op. cit. – S. 145.
 67 Bielski M. Grupa Operacyjna „Piotrków”, 1939. – Warszawa, 1991. – S. 38.
 68 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Клів; Торонто; Нью-Йорк, 1996. – С. 37 – 38.
 69 Rezmer W. Stanowisko i udział Українців w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku. – S. 24.
 70 Rezmer W. Armia „Poznań”, 1939. – Warszawa, 1992. – S. 26.
 71 Bielski M. Op. cit. – S. 49.
 72 Rómmel J. Za honor i ojczyznę. – Warszawa, 1958. – S. 407.
 73 Abraham R. Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury. – Warszawa, 1990. – S.11.
 74 Szacherski Z. Wierni przysiędze. – Warszawa, 1966. – S. 312, 327.
 75 Автобіографія В. Лучки, М. Яковчука, Г. Євтушка, В. Борисяка // Документи і матеріали Генерального консульства Польської республіки у Львові. – 30К – 52 – 96; 30К – 294 – 95; 30К – 185 – 95; 30К – 593 – 95.

- 76 Автобіографія Я. Бохонського // Документи і матеріали Генерального консульства Польської республіки у Львові. – 30К – 468 – 95.
 77 Za co gen. Szandruk dostał Virtuti Militari // Kultura. – 1965. – N6/212 – S.106 – 107. Номер нагороди – 12410. Див: Spis kawalerów Orderu Wojennego Virtuti Militari nadanego w czasie Drugiej wojny światowej, 1939 – 1945. – Londyn, [b.d.], – S.169.
 78 Wultański J. 67 pułk piechoty. – Warszawa, 1992. – S.32.
 79 Докладно про службу в польській армії майора Я. Гальчевського-Войнарського див.: Руккас А. Яків Гальчевський – український офіцер у Війську Польському міжвоєнного періоду // Молода нація. – К., 2000. – №4. – С. 93 – 128.
 80 Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S. 249.
 81 Dalecki R. Armia „Karpaty” w wojnie obronnej 1939 roku. – Rzeszów, 1989. – S. 386.
 82 Татарський В. Значч. праця. – С. 80 – 86.
 83 Juszkiewicz R. 11 pułk ułanów Legionowych im. Marszałka Śmigłego Rydza. – Ciechanów, 1998. – S. 131.
 84 Kawaleria polska i bronie towarzyszące w kampanii wrześniowej 1939 r. – Londyn, 1979. – S. 54.
 85 Докладно про службу в польській армії майора П. Дяченка див.: Руккас А. Генерал Петро Дяченко: вояк чотирьох армій // Молода нація. – 2000. – №1. – С. 200 – 228.
 86 Kawaleria polska i bronie towarzyszące w kampanii wrześniowej 1939 r. – S.16.
 87 Księga dziejów 7 pułku ułanów Lubelskich im. Generała Kazimierza Sosnkowskiego. – Londyn, 1969. – S. 414; Cygan W. Kawaleria polska, 1939. – Warszawa, 1984. – Zesz. 2. – S. 76.
 88 Kryśka-Karski T. Materiały do historii Wojska Polskiego. – Londyn, 1982. – N2. – S. 58.
 89 Agiejenko A. Wspomnienia z wrześniowych walk 1939 roku // Radomski epilog bohaterских żołnierzy gen. Franciszka Kleeberga. – Radom, 1996. – S. 59 – 65.
 90 Автобіографія В. Ветошука // Документи і матеріали Генерального консульства Польської республіки у Львові. – 30К – 1004 – 95.
 91 Rezmer W. Stanowisko i udział Українців w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku. – S. 24.
 92 Polska-Ukraina: Trudne pytania. – S. 70.
 93 Rezmer W. Stanowisko i udział Українців w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku. – S. 24.

Анатолій ЛОПАТА

ОДИНАДЦЯТЬ РОКІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Думки про сучасне з огляду на минуле

Геополітична й геостратегічна ситуація, що склалася у світі навколо України після здобуття нею – мирним шляхом – своєї державності, поставила в ряд першочергових завдань створення власних збройних сил. Перехід до розв'язання цього завдання в перші дні незалежності ускладнювався непростим перебігом демократичних перетворень суспільного життя та економічних реформ у країні. Водночас окреслювалася тенденція до подальшого ускладнення військово-політичної і військово-стратегічної ситуації, як у Європі, так і на теренах колишнього Радянського Союзу, і навіть більше – до застосування збройної сили, як це було пізніше, влітку 1992 р. в конфлікті у Молдові (між Кишиневом і Тирасполем).

У цих складних умовах, коли існували реальні джерела воєнної і політичної небезпеки, будівництво Збройних Сил України як найважливішої складової частини гарантування безпеки держави стало пріоритетним національним завданням. Правову основу для розв'язання цього завдання було закладено ще в другій половині 1991 р.:

– 27 – 28 липня відбувся 1-й з'їзд офіцерів – громадян України, на якому прийнято звернення до Верховної Ради України з вимогою прискорити створення національної армії. На з'їзді створено Спільку офіцерів України (СОУ);

– 24 серпня Верховна Рада УРСР ухвалила постанову „Про військові формування на Україні”, згідно з якою їй підпорядковувались усі військові формування, що дислокувались на території України, створювалось Міністерство оборони України. Уряд України було зобов'язано розпочати формування Збройних Сил, республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України;

– 3 вересня постановою Верховної Ради України на посаду Міністра оборони України призначено К. П. Морозова, а 7 жовтня з'єднання й частини військових формувань, дислокованих на території України підпорядковано Міністрові оборони;

– 11 жовтня затверджено „Концепцію оборони та Збройних Сил України”;

– 26 листопада прийнято заяву Президії Верховної Ради України про Збройні Сили України;

– 6 грудня ухвалено закони України „Про оборону України” й „Про Збройні Сили України”;

– 12 грудня підписано укази Президента України „Про прийняття обов'язків Головнокомандувача Збройних Сил України” і „Про Збройні Сили України”;

– 23 грудня Міністр оборони України своїм наказом оголосив про початок виконання ним обов'язків командувача Збройних Сил України;

– 30 грудня Президент України заявив, що з 3 січня 1992 р. дислоковані на території України війська приводяться до добровільної присяги на вірність народові України.

Нині, з десятирічної відстані, можемо засвідчити, що тоді за короткий період було багато зроблено для становлення Збройних Сил України.

На базі чого вони формувалися? Як відомо, після розпаду СРСР і проголошення в 1991 р. незалежності Україна успадкувала одне з найпотужніших угруповань військ в Європі, оснащених ядерною зброєю і відносно сучасними зразками звичайного озброєння та військової техніки. На території України на той час дислокувались три військові округи, ракетна армія, три загальновійськові й дві танкові армії, один армійський корпус, чотири повітряні армії, окрема армія Протиповітряної оборони та Чорноморський флот.

Заняття з військовими комісарами проводить командувач 6-ї гвардійської танкової армії генерал-майор В. Шкідченко (у першому ряду зліва направо: В. Ходневич, В. Ковальов, А. Лопата, В. Шкідченко). м. Луганськ. 16 червня 1992 р.

Усе це угруповання військ і сил налічувало понад 726 тис. військово-службовців, 6,5 тис. танків, близько 7 тис. бойових броньованих машин, до 1,5 тис. бойових літаків, понад 350 кораблів та суден забезпечення, також був дуже великий ядерний потенціал.

Проте це ще не були збройні сили незалежної держави в повному розумінні. Україна отримала лише фрагменти військової потуги СРСР. До того ж не треба забувати, що майже все це тоді було ще підпорядковане Москві й отримувало від Росії заробітну плату. На всіх щаблях військової ієрархії точилася безнас-

танна боротьба за виконання постанов Верховної Ради, указів Президента й наказів Міністра оборони України. Не поодинокими були випадки, коли в об'єднаннях, з'єднаннях і частинах військові колективи поділилися на три групи:

одна – це ті, хто серцем сприйняв незалежність України і добровільно присягнув на вірність українському народові;

друга група складалася з офіцерів, що вагалися приймати присягу (в основному це були військовослужбовці неукраїнської національності, у яких рідні жили в інших державах СНД). З ними наполегливо працювали, роз'яснюючи, що з прийняттям військової присяги вони автоматично стають громадянами України. Щотижня для роз'яснювальної роботи та участі в урочистостях з нагоди прийняття військової присяги у війська виїжджали генерали й офіцери Міністерства оборони України, Головного штабу Збройних Сил, видів Збройних Сил та військових округів;

третю групу становили військовослужбовці, які однозначно вирішили служити в Росії або в інших державах СНД і не мали наміру присягати Україні. В той час процес переведення військовиків у збройні сили інших держав іноді затягувався на кілька місяців, і це часто позначалося на виконанні ними службових обов'язків в українській армії. За таких обставин старші начальники мушили терпляче ставитись до цих військовослужбовців, сприяти переїздові їхніх сімей тощо.

Водночас була ще одна категорія військовослужбовців – це громадяни України, які тоді служили у військових частинах або навчались у вищих

військових навчальних закладах Росії, Білорусії, Середньої Азії, Кавказу, а також проходили службу в групах радянських військ за кордоном.

Щоб допомогти їм повернутися на Батьківщину й продовжити службу в її збройних силах, Президент України підписав укази, що стосувалися повернення військовослужбовців – громадян України, які перебували на території Азербайджану, Вірменії, Грузії та Таджикистану.

Слід зазначити, що ситуація в деяких пострадянських державах тоді наближалась до стану „гарячих точок”. У багатьох випадках державне й військове керівництво тих країн перешкоджало поверненню військовослужбовців до України. Справу ускладнювали фінансові й матеріальні проблеми, адже треба оплачувати перевезення як військовослужбовців, так і членів їхніх родин, домашнього майна. Незважаючи на те, що Міністр оборони України видав наказ про фінансове забезпечення перевезення військовослужбовців, їхніх сімей і домашнього майна залізницею, вантажним автотранспортом, навіть військово-транспортними літаками – усе це робилося за власні кошти військовослужбовців. Якщо взяти до уваги високий рівень інфляції в 1991 – 1993 рр. у державах СНД, а також віддаленість регіонів (Далекий Схід, Заполяр'я, Сибір, Забайкалля, Середня Азія, Кавказ), з яких здебільшого поверталися військовики, то стане зрозуміло, що більшість з них не могла оплатити перевезення домашнього майна і вимушена була кидати його в місцях колишньої служби й перебиратися в Україну тільки з ручним багажем.

Сумно згадувати, яка гірка доля чекала тисячі офіцерів і прапорщи-

ків-патріотів, що за покликком серця повернулися на Батьківщину. Одряду на них навалилося безліч проблем і передусім – проблема громадянства. Перші два-три роки членам сімей ще ставили штампи в паспортах „Громадянин України”, потім влада перестала визнавати за ними це право. Їм доводилося збирати документи, звертатися до посольств іноземних держав по довідки, що вони не є їхніми громадянами, аби отримати громадянство України принаймні через п'ять років після повернення в Україну.

Офіцери паспортів не мали, їм видавали довідки. На отримання довідок ішло три-чотири роки, і тільки після того як Президент України видав указ про спрощення оформлення громадянства, місцева влада почала видавати ці довідки швидше. Навіть моїй родині довелося оббивати пороги установ, щоб оформити громадянство, хоч мене призвано до Збройних

Під час навчань на Гончарівському полігоні. 1993 р.

Сил СРСР з Києва (до армії працював столяром-паркетником у будівельному управлінні тресту „Київміськбуд”), а моя дружина родом з Чернігівщини. Не маючи громадянства, дружини офіцерів і прапорщиків не могли прописатися, влаштуватися на роботу.

Болючою проблемою для військовиків-поворотців стала відсутність житла, навіть тимчасового, до того ж вони здебільшого служили далеко від своїх батьків, які б могли хоч чимось їм допомогти.

З чималими труднощами зіткнулися й діти – усі вони раніше навчалися в російськомовних школах, а тепер треба було йти або до повністю україномовних шкіл, або до шкіл з російською мовою навчання, але з обов'язковим вивченням української мови як предмета. Старші діти, які приходили в 9 – 10 клас, по закінчен-

ні школи українською мовою вільно не володіли, що утруднювало вступ до вищих навчальних закладів.

Та це були ще, як виявилось, не найтяжчі випробування для більшості офіцерів і прапорщиків, що повернулися в Україну. Минуло кілька років і внаслідок обвального скорочення збройних сил їх звільнили з української армії з найнижчим рівнем пенсій і без житла. І тепер ще в Україні понад 60 тис. безквартирних військовослужбовців. Вони втратили соціальні пільги, переважно не змогли знайти свого місця в цивільному житті, поповнили ряди безробітних. Особливо потерпають ті військовики, які звільнились у військових містечках, розташованих у віддалених регіонах.

Таке ставлення до захисника Вітчизни не на користь державі. Держава повинна піклуватися про військову людину завжди – і тоді, коли вона служить, і тоді, коли перебуває в запасі чи у відставці. Соціальний захист повинен зберігатись не тільки для військових, а й для членів їхніх сімей. Це важлива запорука того, що в будь-яку хвилину військовослужбовці будуть готові захищати незалежність і суверенітет України.

На час здобуття Україною незалежності я служив у Польщі в Північній групі військ на посаді першого заступника командувача. У мене завжди була мета повернутися в Україну. Тому я радо прийняв пропозицію продовжити службу в Збройних Силах України. Телефонні розмови про це з генералами А. Кобзарем, О. Ігнатенком та Г. Гуріним вселяли впевненість у правильності мого вибору. Кілька разів приїздив у Київ на бесіду до Міністерства оборони, але щоразу повертався з відчут-

тям гіркого розчарування людини, яку відштовхнули від власного дому. Так сталося, що в перший приїзд Міністр оборони К. Морозов не прийняв мене. Генерал-майор О. Ігнатенко рекомендував поїхати до Одеси на бесіду з генерал-лейтенантом В. Радецьким. Він запросив мене на посаду начальника штабу Одеського військового округу і я погодився. Іншого разу атестаційна комісія відмовила мені, покликаючись на те, що я не служу в дислокованих на Україні військах. Запам'яталися слова, що пролунали тоді з вуст генерал-майора Г. Авдєєва: „А зачем на Украине нужны нам просоветские генералы?..” До речі, заступник голови комісії полковник В. Мулява захистив мене, зауваживши, що А. Лопата – українець і мовою свого народу говоритиме.

Я повернувся до Польщі сприскрений, з важкими думками. Дружина й донька мене підтримали, так само як і 3 січня 1992 р., коли я на нараді керівного складу Північної групи військ заявив стосовно прийняття присяги на вірність народові Російської Федерації, що перший заступник командувача генерал-лейтенант А. Лопата не може зрадити народ України.

Наприкінці травня 1992 р., після чергового розгляду моєї кандидатури на атестаційній комісії МО України мене прийняв К. Морозов і запропонував посаду заступника Міністра оборони України. Я склав присягу і своєю чергою долучився до організації прийняття присяги на вірність народові України, що в той час активно відбувалося в з'єднаннях, частинах, військових закладах і установах на території України. Значний обсяг роботи дістався мені і в переговорах з російською стороною про

Під час зустрічі з Генеральним секретарем НАТО п. Вернером. 1993 р.

розподіл 98-ї повітрянодесантної дивізії, що дислокувалася в м. Болграді. Більшість офіцерів, прапорщиків і особового складу дивізії добровільно прийняла присягу і на базі колишньої дивізії ми сформували 1-шу аеромобільну дивізію.

2 квітня 1992 р. було підписано „Протокол про домовленість між головнокомандувачем об'єднаних Збройних Сил СНД і Міністром оборони України про організацію підготовки офіцерського складу, порядок переведення (відкомандування) та звільнення осіб офіцерського складу, офіцерів, мічманів”, який сприяв поверненню їх в Україну. Істотне значення мав Указ Президента України від 5 квітня 1992 р. „Про невідкладні заходи будівництва Збройних Сил України”.

Мені, як члену колегії Міністерства оборони України, довелося взяти участь у формуванні командування Військово-Морських Сил України. 28 липня 1992 р. на штабному

кораблі управління „Славутич” було піднято Державний прапор України. Важлива робота передувала підписанню 3 серпня того ж року Угоди між Україною і Російською Федерацією „Про принципи формування ВМС України і ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР”. На початку листопада завершилася ліквідація Київського військового округу, і на основі його штабу було розгорнуто Міністерство оборони й Головний штаб Збройних Сил України.

Хотів би сказати добрі слова на адресу першого Міністра оборони України генерал-полковника Костянтина Петровича Морозова, на долю якого лягла найбільша відповідальність у розробленні Концепції Збройних Сил України, створенні Міністерства оборони, Головного штабу Збройних Сил, формуванні видів

Президент України Л. Кравчук затверджує зразки бойових прапорів ЗС України. Січень 1994 р.

Збройних Сил України, визначенні принципів адміністративного управління 43-ю ракетною армією і рішучому здійсненні їх та в інших питаннях розбудови Збройних Сил України. Принципово, з особливою ретельністю він підходив до розгляду організаційної структури й чисельності, функціонального розподілу Збройних Сил України. Щомісяця відбувалася колегія Міністерства оборони, на якій розглядалися пропозиції заступників міністра, командувачів видами Збройних Сил і оперативних командувань (військових округів, загальновійськових, танкових, повітряних армій, районів ППО).

10 травня 1992 р. Міністр оборони підписав першу директиву з бойової готовності Збройних Сил України. 30 червня під керівництвом началь-

ника Головного штабу було проведено методичне заняття з начальниками штабів, оперативних, мобілізаційних управлінь (відділів), начальників штабу тилу, озброєння, видів Збройних Сил, військових округів, армій, корпусів (районів), а також з керівним складом управлінь центрального апарату Міністерства оборони та Головного штабу щодо розроблення й подання до 1 листопада на затвердження планів приведення (відмобілізування й приведення) в бойову готовність органів управління видів Збройних Сил, оперативних об'єднань, з'єднань, частин та установ.

Протягом визначеного часу йшла копітка робота. До 25 жовтня 1992 р. всі плани бойової і мобілізаційної готовності в Збройних Силах затвердили старші начальники, у тому числі Міністр оборони й начальник Головного штабу Збройних Сил України. В цілому це був значний крок у

військово-історичний альманах

Начальник Генерального штабу Збройних Сил України А. Лопата на кораблі ВМС США. 1994 р.

розгортанні оперативно-стратегічного планування застосування Збройних Сил, видів Збройних Сил, оперативних об'єднань, а також з'єднань і частин. З цих питань Міністр оборони й начальник Головного штабу підписали в грудні 1992 р. організаційні та оперативні директиви.

25 – 26 червня 1992 р. відбулося перше засідання колегії Міністерства оборони України, в порядку денного якого стояло питання „Про хід створення Збройних Сил України і завдання щодо якісного формування з'єднань і частин на першому етапі військової реформи”. Протягом того року тривало комплектування Міністерства оборони, Головного штабу Збройних Сил України та їхніх управлінь, організувалося оперативне планування, оперативна, мобілізаційна й бойова підготовка, підпорядкування Україні частин, кораблів, об'єктів Чорноморського флоту.

число 2, 2002 р.

У результаті напруженої діяльності групи офіцерів, яку я очолював, до складу ВМС України ввійшли два вищі морські навчальні заклади й викладацький склад їх присягнув на вірність народові України. Водночас ВМС України поповнилися кількома флотськими частинами, незважаючи на шалений опір керівництва Чорноморського флоту на чолі з адміралом І. Касатоновим, якого підтримували вороже настроєні щодо нашої держави члени Російського руху Криму. Відданість справі засвідчили тоді члени групи генерал-майор Ю. Проккоф'єв, капітан І рангу Ю. Шалит, капітан І рангу В. Коврижко, капітан ІІІ рангу І. Теннох, полковник В. Пилипчик та багато інших патріотів України.

Президент України, Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України Л. Кучма на засіданні колегії Міністерства оборони. Ліворуч – начальник Генерального штабу Збройних Сил України генерал-полковник А. Лопата. Листопад, 1994 р.

Наприкінці серпня 1992 р. Міністр оборони України поставив завдання за короткий час підготувати командно-штабне тренування органів управління Міністерства оборони, видів Збройних Сил, військових округів, армій, корпусів (районів) ППО з виведенням їх на захищені й рухомі пункти управління та розв'язання оперативних завдань. Таке командно-штабне тренування було проведено з 28 вересня по 2 жовтня під керівництвом Міністра оборони й начальника Головного штабу Збройних Сил України, з участю голови Комітету оборони і безпеки Верховної Ради України В. Лемеша й членів комітету, із заслуховуванням керівного складу стратегічної, оперативної-стратегічної та оперативної ланок управління. Заступники Міністра оборони, на-

чальники управлінь, оперативний склад центрального апарату під керівництвом генерал-майора А. Коркішка показали своє вміння й спроможність планувати, готувати директиви й розпорядження, розробляти плани та здійснювати управління військами (силами) в польових умовах. Можна сказати, що відтоді „почала гартуватися сталь...” Головного штабу Збройних Сил України. З вдячністю згадую всіх офіцерів ГШ ЗСУ, з якими співпрацював.

Напередодні новорічних свят 1992 р. К. Морозов запропонував мені очолити Головний штаб Збройних Сил. Я погодився очолити його тимчасово, з початку 1993 р. Пізніше, з 24 березня 1993 р., указом Президента України я був призначений на посаду начальника Головного штабу Збройних Сил України – першого заступника Міністра оборони України. Коло питань, якими займався відповідно до своїх функціональних обов'язків начальник Головного (а згодом Генерального) штабу – досить широке. Це керівництво

Зустріч Генерального інспектора Бундесверу п. Наумана. 16 листопада 1994 р.

стратегічним плануванням застосування Збройних Сил України; організація і контроль за виконанням заходів, спрямованих на підтримання військ (сил) у постійній бойовій і мобілізаційній готовності, забезпечення функціонування системи управління Збройними Силами; керівництво організацією і проведенням оперативної і бойової підготовки; керівництво мобілізаційною підготовкою; організація стратегічного розгортання Збройних Сил та інших військових формувань України; визначення завдань і порядку розвідувального та інформаційно-аналітичного забезпечення штабів військ (сил); організація підготовки органів стратегічної і оперативної ланок управління; організація застосування систем державного розпізнавання в Збройних Силах та інших військових формуваннях і міністерствах; організація наукової роботи в Збройних Силах тощо.

До мене обов'язки начальника Головного штабу Збройних Сил України тимчасово виконував генерал-

майор Г. Живиця, а потім генерал-лейтенант В. Собков.

Важливим заходом стало проведення 25 – 26 червня 1993 р. в м. Миколаєві з участю Міністра оборони та начальника Головного штабу Збройних Сил науково-практичної конференції з актуальних проблем будівництва Військово-Повітряних Сил України. Серед учасників конференції виявилися розбіжності в підходах до будівництва Військово-Повітряних Сил України.

Організовувалися також різні заходи оперативної підготовки з Центральним апаратом Міністерства оборони, видів Збройних Сил, військовими округами. Так, під час зимового навчального періоду було проведено фронтове командно-штабне навчання з Одеським військовим округом (командувач генерал-лейтенант В. Радецький), у середині року в тому ж окрузі – польове тактичне навчання механізо-

*З начальником Генерального штабу
війська Польського Тадеушем
Вілецьким. Серпень 1994 р.*

ваного полку з бойовою стрільбою штатних засобів, артилерії, застосуванням авіації та бойових вертольотів на полігоні Широкий Лан. До речі, це було перше полкове тактичне навчання з бойовою стрільбою, що проводилося в Збройних Силах України. Раніше, 4 – 6 травня відбулося перше штабне тренування з командуванням Військово-Морських Сил, яке дало змогу командувачеві, контр-адміралові Б. Кожину побачити можливості свого штабу та підлеглих штабів. Разом з тим воно стало важливим етапом у становленні командування ВМС України як оперативного органу управління.

25 – 30 квітня 1993 р. Міністр оборони України генерал-полковник К. Морозов побував з офіційним візитом у Сполучених Штатах Америки.

К. Морозов багато уваги приділяв становленню Міністерства оборони, доборові кадрів на керівні посади в Збройних Силах. Проте я відчував брак спілкування з міністром, від своїх заступників він ніби тримався осторонь.

У липні 1993 р. на посаду першого заступника начальника Головного штабу було рекомендовано генерал-майора В. Шкідченка – командувача 6-ї танкової армії. Це був гарний вибір. З огляду на те, що я знав його особисто по Далекому Сходу, а його батько, Петро Іванович, був високопрофесійним військовиком, який колись вишколював і мене як заступника командира 92-ї гвардійської дивізії і героїчно загинув у Афганістані, я попросив В. Шкідченка погодитись на службу в Головному штабі й пообіцяв йому всіляку підтримку.

Міністр оборони К. Морозов мав власні погляди на проблеми Чорноморського флоту, що врешті призвело до розбіжностей з Президентом України Л. Кравчуком. Відтак К. Морозов подав рапорт на звільнення зі Збройних Сил України. Наприкінці вересня 1993 р. Л. Кравчук зібрав нараду керівного складу Збройних Сил України, на якій розглянув прохання Міністра оборони й заслухав пропозиції щодо кандидатури майбутнього керівника Збройних Сил. Під час наради на посаду Міністра оборони було висунуто три кандидатури: В. Радецького, А. Лопати й В. Шмарова.

Я запропонував цивільну особу – віце-прем'єра В. Шмарова. При цьому виходив з того, що Україна повинна сприйняти світовий досвід будівництва збройних сил, і таким чином буде зроблено перший крок до цивільного контролю над силовими структурами. Л. Кравчук із сумнівом запитав: „Чи не рано?..”

військово-історичний альманах

*З Головно-
командувачем
військ НАТО у
Європі
Дж. Джоуланом.
Вересень 1994 р.*

8 жовтня 1993 р. указом Президента України генерал-полковника В. Радецького було призначено Міністром оборони України. Своєю подальшою діяльністю він також зробив значний внесок у будівництво Збройних Сил України.

Тим часом Міністерство оборони й Головний штаб напружено працювали над створенням організаційно-штатної структури й формуванням Генерального штабу Збройних Сил; було започатковано нові підходи до організаційних структур Тилу й озброєння Збройних Сил; розроблялися статuti, рекомендації щодо бойової готовності, оперативної, мобілізаційної та бойової підготовки; формувалася Академія Збройних Сил України, визначалися основи організаційно-навчального процесу; було встановлено День Збройних Сил – 6 грудня; підвищено заробітну плату офіцерам, прапорщикам, мічманам, вживалося заходів до уха-

лення Кабінетом Міністрів Постанови „Про забезпечення продовольчими пайками військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства”; тривала розбудова Військово-Морських Сил, реформувалися сили ППО й ВПС.

6 – 11 грудня проведено перші українсько-американські штабні переговори з одночасним розробленням проекту плану спільних заходів на 1994 р. Українську штабну делегацію очолював перший заступник начальника Головного штабу генерал-лейтенант В. Шкідченко.

У 1994 р. значно збільшився обсяг завдань Головного штабу, зростає міра відповідальності за рішення, що готувалися для подання найвищому політичному керівництву держави стосовно організації взаємодії з іншими військовими формуваннями, організації і здійснення оперативно-стратегічного планування застосування

З Міністром оборони Республіки Білорусь А. І. Костенком та Начальником Генерального штабу Збройних Сил Російської Федерації М. М. Колесниковим. Липень 1995 р.

Збройних Сил України. Виходячи з цього, постановою Кабінету Міністрів України від 5 лютого 1994 р. Головний штаб Збройних Сил України перетворено на Генеральний штаб Збройних Сил України. У результаті цієї реорганізації розширилися його повноваження й значущість, зросла його роль як основного органу управління не тільки у Збройних Силах, а й у всій військовій сфері держави. Змінилася також структура штабу, кілька управлінь перейменовано в Головні управління з розширенням їхніх функцій і прав.

У січні 1994 р. під керівництвом Президента України Л. Кравчука як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил вперше проведено стратегічне командно-штабне тренування з територіальної оборони із залучен-

ням усіх силових структур та інших відомств. Президент України затвердив зведений план територіальної оборони держави.

Потребувала розв'язання проблема ядерної зброї. На території України після розпаду СРСР залишилися 176 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), з них 130 МБР РС-18 на рідкому паливі з шістьма ядерними боеголовками кожна й 46 МБР РС-22 на твердому паливі з десятьма ядерними боеголовками кожна. У світі ці ракети відомі під умовними назвами СС-19 і СС-24. Повітряний компонент стратегічних сил складався з 19 стратегічних бомбардувальників ТУ-160 і 21 стратегічного бомбардувальника ТУ-95МС. Ядерний потенціал становив 1272 боеголовки для МБР і 672 для крилатих ракет повітряного базування. Крім того, було ще 2500 одиниць тактичних ядерних боезарядів.

14 січня 1994 р. в Москві відбулися переговори президентів Росії,

США й України Б. Єльцина, Б. Клінтона та Л. Кравчука. Президенти підписали тристоронню заяву й додаток до неї „Про ліквідацію ядерної зброї на території України”. Реально цими документами підтверджено без'ядерний статус України та визначено гарантів її суверенітету.

Підписанню президентами трьох країн тристоронньої заяви передували кілька двосторонніх зустрічей делегацій цих країн, напружена робота Міністерства закордонних справ, Верховної Ради та Міністерства оборони. Нині, вже з історичного погляду, цікавою може бути підготовлена делегаціями України і Росії угода стосовно стратегічних ядерних озброєнь, дислокованих в Україні. Українську делегацію очолював я, російську – генерал-полковник Б. Громов.

Згідно з проектом угоди, Росія визнавала угруповання стратегічних ядерних сил власністю України, гарантувала ядерну безпеку угруповання й технічний супровід; спільно

Начальник Генерального штабу ЗС України генерал-полковник А. Лопата вручає Бойовий прапор Київського військового інституту управління та зв'язку генерал-майорові В. Гончару. Вересень 1995 р.

з українською стороною здійснювала добір і підготовку кадрів. Україна надавала російській стороні право оперативного управління угрупованням з умовою заборони застосування ядерних озброєнь без згоди Президента України.

Підготовлений делегаціями проект угоди відхилило Міністерство закордонних справ України. А генерал-полковник Б. Громов демонстративно перекреслив свій підпис під текстом.

У січні наступного року в Україні перебувала робоча група Міністерства оборони США, очолювана заступником помічника Міністра оборони Джоном Робертсом. Робоча група спільно з Кабінетом Міністрів і Міністерством оборони України

Начальники Генерального (Головного) штабу ЗС України у різний час. Зліва направо: генерал-полковник О. Затинайко, генерал-полковник А. Лопата, генерал армії України В. Шкідченко, генерал-лейтенант Г. Живиця, генерал-полковник В. Собков. Київ, грудень 2001 р.

обговорювала шляхи найефективнішого використання коштів, виділених урядом США на ліквідацію стратегічної ядерної зброї в Україні.

Загалом у цей період кількість заходів міжнародного співробітництва за участю Збройних Сил України постійно збільшувалась. Так, у 1992 р. їх було 18, у 1993 – 109, у 1995 – 296. З-поміж найважливіших слід згадати сесію військового комітету НАТО щодо військового співробітництва між країнами – учасницями програми „Партнерство заради миру” на рівні начальників штабів, на якій був присутній і я (Брюссель,

квітень 1995 р.), участь військової делегації України в сесії НАТО на рівні міністрів оборони (Брюссель, червень 1995 р.), спільні українсько-американські навчання підрозділів морської піхоти на полігоні Широкий Лан (липень, 1995 р.) тощо. Багато уваги розвитку партнерських відносин у той час приділяли американські посадовці В. Пері, Дж. Шалікашвілі, Дж. Джоулван, М. Кравців та інші. Велику зацікавленість до Збройних Сил України виявляли працівники посольства США в Україні та військового аташату на чолі з Дж. Шеркусом.

У результаті міждержавних домовленостей 1994 р. закінчилося повернення військовослужбовців – громадян України з російських груп військ, а також з Азербайджану, Вірменії, Молдови, Грузії, Таджикистану. У цілому в 1991 – 1994 рр. з України в інші держави вибуло близько 12 тис. офіцерів та прапор-

військово-історичний альманах

щиків і понад 33 тис. повернулося в Україну, зокрема 27 982 офіцери.

Для 1994 р. характерним було розширення оперативної і бойової підготовки. Зокрема в березні на Львівському полігоні відбулося тактичне навчання мотострілецького полку з бойовою стрільбою й застосуванням вогню артилерії, ударів авіації, діями повітряного десанту; у червні сторожовий корабель „Гетьман Сагайдачний” здійснив далекий похід до Франції (порт Руан) на свято „Армада свободи” з нагоди 50-ї річниці висадження союзницьких військ у Нормандії; у липні малий протичовновий корабель „Луцьк”, нещодавно введений до складу ВМС України, взяв участь в оперативно-тактичному навчанні „Бриз-94”; у жовтні корабель ВМС України „Славутич” був учасником спільного військово-морського навчання „Морський партнер-94” організованого в рамках програми „Партнерство заради миру”; у 1994 р. органи управління й штаби Прикарпатського військового округу провели фронтове командно-штабне навчання.

5 червня 1994 р. Президент України – Верховний Головнокомандувач Збройних Сил Л. Кравчук у Генеральному штабі Збройних Сил в присутності членів Ради національної безпеки і оборони заслухав Міністра оборони, начальника Генерального штабу та інших посадових осіб з питань оперативно-стратегічного планування і вперше затвердив Стратегічне рішення на застосування Збройних Сил України. Це стало відправним пунктом для розгортання подальшої роботи з оперативно-стратегічного й оперативного планування згідно з розробленим планом-графіком. У цю роботу включились як Генеральний

штаб, так і штаби видів Збройних Сил, військових округів, армійських корпусів та з’єднань усіх родів військ. Я був щасливий, що наша робота здобула визнання.

Політична боротьба й президентські перегони 1994 р. не оминули Збройні Сили України. Передусім вони торкнулися Міністра оборони генерала армії В. Радецького, який відверто підтримав у ході президентських виборів Л. Кравчука.

Новий Президент України Л. Кучма 25 серпня 1994 р. звільнив В. Радецького з посади й призначив віце-прем’єра В. Шмарова виконувачем обов’язків Міністра оборони, а 10 жовтня – Міністром оборони України.

Вважаю призначення цивільного Міністром оборони виваженим кроком. Водночас шкодую, що амбіційність В. Шмарова, зневажливе ставлення до офіцерів, нехтування думки більшості фахівців Генерального штабу не дали йому змоги зробити всього, що належало для користі держави.

2 лютого 1995 року Рада національної безпеки при Президентові України розглянула стратегічне рішення на застосування Збройних Сил України, виходячи з оцінки політичної, військово-стратегічної та економічної обстановки, економічних можливостей держави. Вона внесла пропозиції до стратегічного рішення та мобілізаційного плану, інших документів стратегічного планування, намітила кроки щодо подальшого стратегічного планування та заходів з посилення оборони й безпеки держави.

Хоч як тяжко повертатися до гірких спогадів, але тут треба сказати кілька слів заради об’єктивності оцінки ситуації, що склалася тоді навколо Програми будівництва і

розвитку Збройних Сил України. З середини 1995 р. між Генеральним штабом і Міністерством оборони виникли розбіжності в справі дальшого реформування й розвитку Збройних Сил, згодом вони призвели до глибокого розколу серед офіцерів Міністерства оборони України. Генераторами „новітніх” ідей виступили генерал-майор Й. Осійчук і генерал-майор М. Пальчук, які спровокували міністра В. Шмарова підтримати думку про потребу розформувати структури двох військових округів (Прикарпатського і Одеського), а натомість створити сім оперативно-територіальних командувань, ліквідувати дивізійну та полкову структуру й перейти на структуру „окрема бригада – батальйон”.

Основна ідея цих пропозицій полягала в тому, щоб, створивши на основі армійських корпусів територіальні угруповання, передати місцевим органам влади мобілізаційні ресурси й зняти з Міністерства оборони забезпечувальні функції. Внаслідок цього кожен регіон держави, по суті, отримував своє військове, кожне місто або інший населений пункт – свій полк чи батальйон. Крім того, реалізація такої програми спричинювала звільнення з лав Збройних Сил десятків тисяч офіцерів та прапорщиків і значні фінансові витрати.

За вказівкою В. Шмарова була поспіхом створена група для розроблення такої концепції реформування військ. До цієї групи не допускали офіцерів Генерального штабу. Група спочатку базувалася у військовому шпиталі в Києві, а потім у Пушчі-Водиці. Кулуарний, закритий характер дій цієї групи ставив її в ряд „заколотників”.

Звичайно, що я не погодився з таким підходом і способом роботи й далі обстоював збереження трьох військових округів, дивізійної і полкової структури, виходячи з того, що дивізія є самостійною тактичною одиницею, а існування військових округів виправдало себе в багатьох країнах світу. Основну увагу пропонував приділити об'єднанню військ ППО і ВПС, створенню надійної системи управління силовими структурами в Україні на основі реорганізації системи управління державою. Ці ідеї містилися в Програмі будівництва Збройних Сил України, яку Генеральний штаб розробив і узгодив на всіх рівнях. Проте В. Шмаров з незрозумілих причин відмовився розглядати її. У серпні й листопаді 1995 р., в січні 1996 р. я особисто звертався до Президента України з цілком таємними листами, викладаючи в них пропозиції Генерального штабу. Крім того, офіційно просив його розмежувати повноваження Міністерства оборони і Генерального штабу Збройних Сил України. Але позитивної відповіді не отримав.

25 січня 1996 р. відбулася колегія Міністерства оборони України на якій уперше генерал-полковник І. Біжан озвучив концепцію створення оперативно-територіальних командувань. Очевидними були брак конструктивності, поспішність висновків, але посадовий вплив міністра на присутніх дав запрограмований результат.

І досі не можу збагнути, як І. Біжан і В. Собков змогли відмовитись від власних підписів під узгодженою ними ще в червні 1995 р. Програмою будівництва Збройних Сил України і підтримали явно ворожу Україні концепцію створення територіальних угруповань.

Колегія Міністерства оборони затвердила концепцію створення оперативно-територіальних командувань. Проти голосували А. Лопата – начальник Генерального штабу й генерал-лейтенант Г. Гурін – перший заступник начальника Генерального штабу.

Наступного дня, 26 січня було скликано Раду Національної безпеки і оборони України. Розглядалися пропозиції Міністра оборони В. Шмарова щодо створення оперативно-територіальних командувань. На підтримку В. Шмарова виступили запрошені на засідання Ради І. Біжан, В. Собков та Г. Михайличенко.

Я вдячний Л. Кучмі за те, що, попри прохання Міністра оборони не надавати мені слова, Президент України дав можливість виступити й мені. Рада Національної безпеки і оборони прийняла виважене рішення, яке не дало зробити в майбутньому хибні кроки до створення територіальних угруповань, що загрожувало б нашій державі внутрішніми конфліктами із залученням територіальних військ. Адже йшлося до югославського варіанту.

Невдовзі я вчергове листовно звернувся до Президента України з проханням дати Міністерству оборони й Генеральному штабові час до 1 квітня 1996 р., щоб доповісти йому обґрунтування запропонованої концепції будівництва Збройних Сил України. Однак 10 лютого 1996 р. був викликаний до Президента України, де мені оголосили про звільнення з посади начальника Генерального штабу.

Минуло небагато часу і життя підтвердило правильність позиції Генерального штабу. Ідея формування оперативно-територіальних коман-

дувань не була реалізована як хибна. Військові округи вдруге змінили назву на „оперативне командування”, хоч радикальних змін у їхніх функціях не відбулось. Ці командування могли б бути оперативно-стратегічними об'єднаннями, до яких входили б об'єднання, з'єднання й частини видів Збройних Сил під єдиним керівництвом командувача військ округу (оперативного командування) як у мирний, так і у воєнний час. На мою думку, штаб оперативного командування в Чернігові – поспішне рішення ідеологів реформи.

Аналіз заходів оперативної і бойової підготовки свідчить, що наявна структура системи управління і забезпечення Збройних Сил не повною мірою відповідають вимогам сьогодення. Основні причини цього: брак єдиноначальності в управлінні всіма військовими формуваннями (незалежно від їхньої підпорядкованості), що дислокуються і виконують свої завдання на визначеній території оперативного командування; неузгодженість дій силових структур у розв'язанні питань забезпечення воєнної безпеки і оборони держави з боку Генерального штабу. Дається взнаки й розмежованість систем забезпечення всіх видів, об'єднань і з'єднань Збройних Сил та інших дислокованих на території оперативних командувань військових формувань. Начальники Тилу й озброєння повинні бути старшими військовими начальниками для відповідних служб в інших формуваннях, створених відповідно до законів України, організовувати, планувати й здійснювати всі види забезпечення силових структур за територіальним принципом. Відсутність координації дій у мирний час між складовими

частинами Військової організації держави може спричинитися до негативних наслідків у період загрози і в ході воєнних дій. У зв'язку з цим конче треба підвищити статус „оперативного командування”, бо це оперативне об'єднання нічим поки що не відрізняється від статусу колишнього військового округу. Розв'язуючи ці питання, потрібно розробити й затвердити відповідну нормативно-правову базу, що визначала б перепідпорядкування формувань інших силових структур командувачеві військ оперативного командування в особливий період.

Успішне вирішення цих проблем дасть можливість увідповіднити структуру управління Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України з параметрами, які б забезпечували їхню постійну готовність виконувати завдання керівництва угрупованнями військ як у мирний, так і воєнний час, повною мірою реалізувати законодавчо закріплені за Генеральним штабом Збройних Сил функції щодо координації військового будівництва й оперативного управління військами, військовими формуваннями та органами в інтересах оборони держави.

Аналізуючи хід реформування Збройних Сил, можна констатувати майже цілковиту відсутність нині конче потрібних для такого реформування військової теорії, підготовлених кадрів керівників і офіцерського складу, відповідної матеріально-технічної бази та фінансування. Час закінчувати експерименти зі Збройними Силами, не скорочувати їх бездумно, шукати ініціативних і відданих офіцерів, готувати з них воєначальників і офіцерів-фахівців, повернути військовій службі прес-

тижність, фінансово забезпечувати не тільки грошове утримання особового складу, а й оперативну, мобілізаційну та бойову підготовку, закупівлю бойової техніки й озброєння, належно піднести значення військової науки. Тільки в цьому разі Збройні Сили зможуть стати на рівень сучасних вимог гарантування безпеки держави.

Негативні процеси в економіці, деградація суспільної моралі, слабкість законодавчо-правової бази, хиби в управлінні державою, занепад військової науки в комплексі спричинилися до значного зниження оборонного потенціалу України. До цього слід додати ще й поступове моральне старіння військової техніки, озброєння, виснаження матеріально-технічних можливостей і оборонних ресурсів Збройних Сил і держави в цілому, недосконалість правовий супровід і хиби (окозамілювальні) оцінки процесу військового будівництва (реформування) Збройних Сил керівництвом Міноборони, складність ідеологічного впливу на свідомість військовослужбовця, декларативний характер низки державних документів, пов'язаних з вирішенням соціальних проблем військовиків і нормалізацією кадрової політики, боротьбою з корупцією і злочинністю в армії.

Серед українських політиків панує думка, що зовнішніх загроз для України немає. Це помилковий і небезпечний погляд. Один з наслідків цього – багаторічний фінансовий „голод”, від якого потерпають Збройні Сили. Жодна держава світу так не „вкинула” свої Збройні Сили в господарську діяльність, як тепер нашу армію. Водночас у засобах масової інформації нав'язують думку про нову

Прийняття військової присяги у Військовому інституті Київського Національного університету ім. Т. Шевченка. 1995 р.

модель Збройних Сил, зокрема „перехід до нечисленної, мобільної, оснащеної новітніми зразками озброєнь, професійної армії”. Щодо „нечисленної армії” – то видно, що постійне скорочення Збройних Сил має стратегічну мету й ретельно виконується. Можливо, йдеться про остаточну цифру 70 – 80 тис. військовиків. А слова про „мобільність, новітнє оснащення” – головню для мрійників, бо, ясна річ, без гарантованого фінансування Збройних Сил державою – це фікція. Досить поглянути на цього-річне фінансування.

З перших років будівництва Збройних Сил України керівництво Міністерства оборони й Генеральний штаб значну увагу приділяли реформуванню військової освіти. Колишня система, що дісталася в спадок від радянських часів, була зорієнтована на підготовку офіцерів для

всіх збройних сил СРСР. Щорічний випуск їх досягав 10 – 12 тис. За чисельністю – це вдвоє більше, ніж потрібно Збройними Силами України, а за номенклатурою фахівців – майже вдвоє менше (тільки 55 % від потреби). Поза Україною готували вертолїтників, десантників, автомобілістів, фахівців тилу і транспорту, медиків, юристів, залїзничників та інших – військовиків 155 спеціальностей. В умовах скорочення Збройних Сил, нестачі коштів та інших засобів на розвиток військової освіти стало очевидним, що зберегти таку кількість вищих військових навчальних закладів на території України неможливо та й непотрібно. Про-

вести реформування військової освіти було доручено генерал-майорові Ю. Прокоф'єву.

Стояло завдання одночасно з реформуванням Збройних Сил сформувати адекватну систему підготовки офіцерських кадрів, вивести військову освіту на якісно новий рівень, який би забезпечував підвищення професіоналізму й загальної культури військових кадрів.

Реформою передбачалось на базі 34 військових навчальних закладів і 74 військових кафедр, що існували раніше, створити Академію Збройних Сил України, військовий університет у м. Харкові, 7 військових інститутів у м. Києві, Харкові, Севастополі, Одесі, а також 17 військових відділень і факультетів, 47 кафедр військової підготовки студентів. У ході реформи більш як утричі скорочено чисельність військовослужбовців, зайнятих у навчальному процесі й вихованні курсантів, зменшено витрати на військову освіту і водночас підвищено її якість.

1 вересня 1994 р. урочисто презентовано Академію Збройних Сил України. Сьогодні в цьому навчальному закладі на факультетах оперативно-стратегічного та оперативно-тактичного рівнів, підвищення кваліфікації, в інститутах – авіаційному, гуманітарному, інженерних кадрів та інших структурах готуються фахівці для видів Збройних Сил, родів військ, спеціальних військ. На жаль, з минулого року слухачі оперативно-стратегічного рівня перейшли з дворічного терміну навчання на менш ніж однорічний, що, безперечно, не забезпечить високого рівня підготовки фахівців стратегічної і оперативної ланок управління, які, можливо, в майбутньому, через 10 – 12 років

прийдуть до керівництва оновленими Збройними Силами України.

Протягом десяти років триває напружена робота органів законодавчої влади, Міністерства оборони й Генерального штабу над розробленням нормативно-правових документів у сфері безпеки, оборони, будівництва та реформування Збройних Сил України. Перші законодавчі акти, ухвалені в 1991 – 1995 р., не повною мірою відображали процеси створення Збройних Сил, інших військових формувань. Важливе значення мало прийняття Верховною Радою України Конституції України, а також Воєнної доктрини України та Концепції (Основи державної політики) національної безпеки України, у яких визначено засади й шляхи розв'язання низки проблем у сфері національної безпеки, оборони й захисту національних інтересів. У наступні роки ухвалено законодавчі акти, що юридично врегулювали питання організації національної безпеки, підготовки держави до оборони, правового режиму воєнного і надзвичайного станів, ролі в них Збройних Сил, мобілізації і мобілізаційної підготовки, функціонування транспорту держави в особливий період, соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей. Кілька ухвалених законів регулюють участь Збройних Сил у миротворчій діяльності, міжнародному військовому й військово-технічному співробітництві. Вони мають істотне значення для зміцнення національної безпеки, оборони держави й підвищення боєздатності Збройних Сил. Щорічна участь окремих підрозділів і частин Збройних Сил у миротворчій діяльності під егідою ООН і ОБСЄ піднесли авторитет України у світі, забезпечили їй ви-

знання як впливового чинника в системі безпеки.

Маючи вже десятирічний досвід розроблення нормативно-правової бази, потрібно зробити серйозний крок до увідповіднення її з вимогами часу. Аналіз наявної нормативно-правової бази дасть можливість повернутися до виявлення загроз національній безпеці України і визначення сил та засобів, які б могли протистояти цим загрозам, ставлячи військовий потенціал нашої країни. Звичайно, це стосується й боротьби з тероризмом. У цілому ж напрошується висновок, що законодавчий супровід діяльності Військової організації держави істотно відстає від сьогоднішніх потреб і адекватно не реагує на зміни, що відбуваються, як в Україні, так і довкола неї.

На мою думку, треба прийняти Закон про органи управління, Закон про війська і склад Збройних Сил України, у якому чітко визначити місце Військ протиповітряної оборони України. Окремим законодавчим актом необхідно регламентувати форми й порядок взаємовідносин Збройних Сил і всіх військових формувань України під єдиним керівництвом Генерального штабу. Але перед цим конче потрібно науково розібратися із змістом термінів „збройні сили“, „склад збройних сил“. Переконалими, що до Збройних Сил України повинні належати всі угруповання, спроможні захищати державу. Підготовка їх до виконання завдань у мирний час має здійснюватись під егідою Генерального штабу. Зважаючи на цю функцію, слід розробити нову редакцію Закону про головний державний орган військового управління – Генераль-

ний штаб Збройних Сил України. У період значних структурних змін у Військовій організації держави, постійного скорочення чисельності військ, що може, врешті, дійти до критичної межі, ефективність координації дій усіх силових структур з боку Генерального штабу – один з найважливіших чинників обороноздатності України.

З ухваленням нової Воєнної доктрини України, необхідних доповнень до Концепції (Основа державної політики) національної безпеки, інших правових актів потрібно радикально переглянути Закон „Про оборону України“ або ж істотно змінити й доповнити його.

З урахуванням стагнації реформування й становлення Збройних Сил України, здійснюваних протягом десяти років силами військових за умов обмеженого фінансування, законодавчо закріпити стратегічні завдання військової реформи для Військової організації держави до 2010 – 2015 рр. Щільно пов'язати розвиток Збройних Сил із завданнями економічного зростання України в цей період. Слід розробити конкретні плани й завдання, законодавчо затверджувати п'ятирічні плани розвитку Збройних Сил та інших складових військової потуги держави, оборонно-промислового комплексу, військової науки і неодмінно ухвалити Закон про відповідальність посадовців за виконання цих планів.

Впродовж минулих років у Збройних Силах України створено функціонально нові компоненти: стратегічні неядерні сили стримування, війська прикриття, сили швидкого реагування. Ці компоненти в сукупності становлять одну з важливих структур

Збройних Сил – передові сили оборони. Досвід провідних країн світу свідчить, що створення сил швидкого реагування є основною тенденцією будівництва сучасних збройних сил, а основне призначення їх – оперативні дії в умовах кризових ситуацій. Крім того, функціональними компонентами у складі Збройних Сил є основні сили оборони та стратегічні резерви. Теорія і практика показують, що розвиток будь-якої структури Збройних Сил, розроблення форм і способів застосування їх відбувається під впливом результатів воєнних конфліктів останніх років, які фактично стали перевіркою боем можливостей високоточної зброї та військової техніки, оптимального складу організаційно-штатних структур частин і підрозділів.

Основні сили оборони після відмобілізування й приведення їх у бойову готовність призначені для застосування в разі виникнення регіональних збройних конфліктів і можуть складатися з першого і другого ешелонів, а також оперативних резервів.

На мій погляд, цей компонент Збройних Сил нині викликає найбільшу стурбованість. Як відомо, торік на державному рівні ухвалено рішення розформувати до 2005 р. механізовані, танкові дивізії, механізовані, танкові, артилерійські та зенітно-ракетні полки, окремі батальйони (дивізіони) і на базі їх сформувати механізовані (танкові) бригади чотирибатальйонного складу. Слід зауважити, що це значно зменшує бойовий потенціал армійських корпусів і військ оперативного командування. Це зменшує і їхню спроможність вести бойові дії як з фронту, так і в глибину. Різко знижуються вогневі можливос-

ті артилерії, реактивних систем щодо вогневого ураження супротивника, а також можливості сил і засобів ППО щодо прикриття з'єднань і частин від ударів з повітря. Таке „реформування” призведе до звільнення значної кількості досвідчених офіцерів, прапорщиків, які служать у дивізійній, полковій і батальйонній ланках. У цьому я не вбачаю розвитку Збройних Сил, це продовження руйнівної політики 1995 – 1996 рр. стосовно військових округів. На мою думку, необхідно створити урядову комісію з питань будівництва Збройних Сил України, встановити належний цивільний контроль у цій справі.

Ми повинні звернути увагу не тільки на кількісні параметри скорочення особового складу Збройних Сил, а й на спроможність армії виконувати свої обов'язки, визначені в Конституції України. У 1992 – 1993 рр. розроблялась і була ухвалена Воєнна доктрина України. Військові експерти виходили з позаблокового статусу держави. Коштів на оновлення озброєнь держава не виділяла і питання її безпеки й оборони передбачалося вирішувати шляхом оптимізації чисельності армії та модернізації озброєнь. Чисельність Збройних Сил України, з урахуванням завдань, що покладаються на них у мирний час, не може бути меншою за 200 – 220 тис. військово-службовців. Тим часом у засобах масової інформації мусується теза, що „армія теперішньої чисельності й структури буде непосильним тягарем для України”, а найвідповідніша сучасній геополітичній ситуації і економічним можливостям держави чисельність Збройних Сил – не більш як 120 – 130 тис. військовиків, за умови забезпечення їх сучасним

озброєнням і створення нової інфраструктури. Виникає питання: якщо коштів бракує, то де ж їх узяти на створення нової інфраструктури й закупівлю озброєння? Так, у 2001 р. Збройні Сили із запланованих на їх реформування 350 млн. гривень отримали тільки 180 млн., тобто 51%. Перспективи не викликають оптимізму, коли згадати планові 2,48% ВВП витрат на потреби оборони до 2010 р.

Кілька слів стосовно переходу Збройних Сил на контрактну основу. Поступовий перехід на професійну (контрактну) систему комплектування української армії особовим складом передбачає затвердження Указом Президента України від 28 липня 2000 р. Державна програма реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2005 р. Але ж самоочевидно, що професійна армія можлива тільки при відповідному фінансуванні її державою. Гадаю, що за сучасних обставин доцільніше використовувати змішану систему комплектування військ.

Протягом десяти років Збройні Сили живуть в умовах обмеженого фінансування. Різниця між потребами і можливостями – неймовірна. Щорічна заборгованість Збройних Сил перевищує один мільярд гривень, що становить приблизно 90% бюджету Міністерства оборони. За таких умов після 2005 р. 20 основних типів озброєння і бойової техніки залишаться без технічного ресурсу, що призведе до втрати боєздатності Збройних Сил у цілому. Слід пам'ятати: якщо не оновлювати щороку 4 – 5% систем озброєння, то підтримувати бойовий потенціал неможливо. Скорочення чисельності Збройних Сил до 200 – 220 тис., як це передбачається, потребує коштів, яких держава не має. Тим часом,

згідно з обрахунками експертів, утримання Збройних Сил обходиться значно дешевше, ніж скорочення їх. Тож очевидно, що при ухваленні рішень і затвердженні програм, визначальною виступає не так фінансова сторона, як політична.

У 2001 р. розформовано авіаційні дивізії. Цей рік приніс ліквідацію механізованих, танкових дивізій та полків. Здійснено перехід на структуру „армійський корпус – бригада – батальйон”. Армійський корпус чотирибригадного складу за бойовим потенціалом еквівалентний тільки бойовій механізованій дивізії.

Українські Збройні Сили втрачають свою боєздатність. Кілька тяжких випадків із загибеллю цивільних людей у Броварах (СВ), над Чорним морем (ППО), у Львові (ВПС) свідчать про втрату професійності керівного складу, відсутність планової підготовки військ (сил).

За десять років становлення Збройних Сил України вже вп'яте Міністерство оборони започатковує свою Програму будівництва (розбудови, реформування) українського війська. Сьомий начальник Головного (Генерального) штабу працює над Програмою розвитку української армії, але одне залишається незмінним – байдужість уряду, посадовців до проблем Збройних Сил і небажання розібратись у цій складній справі оборони держави.

Уже наспів час з позицій України підійти до проблеми воєнної безпеки й за допомогою науки визначити пріоритети розвитку держави та її оборонних галузей і, виходячи з цього, скласти й затвердити жорсткий план створення Української Армії – Армії, спроможної до захисту держави.

ФОРТИФИКАЦІЇ

Микола БАНДРИВСЬКИЙ,
Орест КОРЧИНСЬКИЙ,
Лариса КРУШЕЛЬНИЦЬКА

ОБОРОННІ УКРІПЛЕННЯ ДОБИ РАНЬОГО ЗАЛІЗА У ВЕРХНІЙ НАДДНІСТРЯНИЦІ

Останнім часом чимраз більшу увагу дослідників пам'яток Центральної і Південно-Східної Європи привертають фортифікації доби раннього заліза¹. Окремі з цих оборонних пам'яток вони трактують як протоміста².

В Україні тогочасні городища вивчали переважно в лісостеповій частині, обмеженій на заході річищем Дністра, а на сході Ворсклою. Власне, там містяться такі городища-гіганти, як Більське, Каратувльське, Велике Ходосівське. Площа кожного з них сягає кількох тисяч гектарів. Деяко менші Трахтемирівське й Немирівське городища – площею відповідно до 500 і 100 га³.

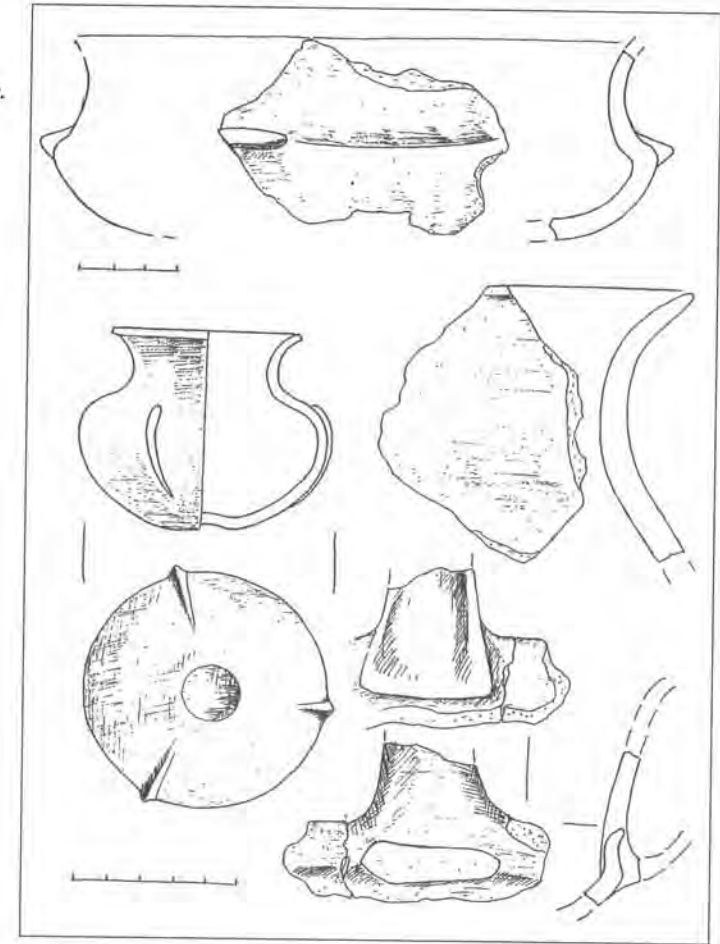
На питання, чи існували за тієї доби на західних землях України такі великі оборонні укріплення, ствердної відповіді донедавна не було. Першим висловив припущення про датування періодом раннього заліза окремих укріплень на городищах Верхньої Наддністрянщини (Пліснесько, Кульчиці) П. Раппопорт⁴. Невдовзі подібних висновків дійшла Л. Крушельницька, досліджуючи поселення черепинсько-лагодівської групи в Лагодіві Перемишлянського району Львівської області. Впродовж 1966 – 1967 років на цій пам'ятці проведено широкомасштабні розкопки і в ре-

зультаті їх виявлено десятки житлових та господарських об'єктів, а також синхронні поселенню могильник і оборонні укріплення (в урочищах „Ломірки” й „Вежа”)⁵. Характер цих укріплень можна визначити, згідно з узвичаєною нині термінологією, як городище резиденційного типу.

Городище в Лагодіві займало майже всю площу під вершиною видовженої вододільної відноги. З південно-західного боку воно було додатково укріплене кам'яною огорожею з великих кам'яних плит, що тепер частково осунулися вниз. У 1967 р. простежено 6 м цієї огорожі⁶, а в 1993-му на відстані близько 20 м далі на схід відкрито продовження її ще на 8 м. На цій ділянці огорожа більше скидається на стіну, викладену з кам'яних плит. Три з них завдовжки 1,80 м, 1,48 м і 1,13 м. Усі мають на торцевій частині довгасті жолобки (це свідчить, що їх спеціально виламували в каменярях), на гранях є сліди підтісування.

На домінанті городища в Лагодіві („Вежі”) міститься верхнє оборонне укріплення, оточене з трьох боків дуже крутими схилами, а з четвертого – поперечним відтинком валу й ровом перед ним, що частково заплив. За функціями це укріплення можна порівнювати з акрополем на

Матеріали
з розкопок
городища
X – IX ст. до н.е.
(с. Розгірче
Стрийського
району
Львівської
області).
Публікується
вперше

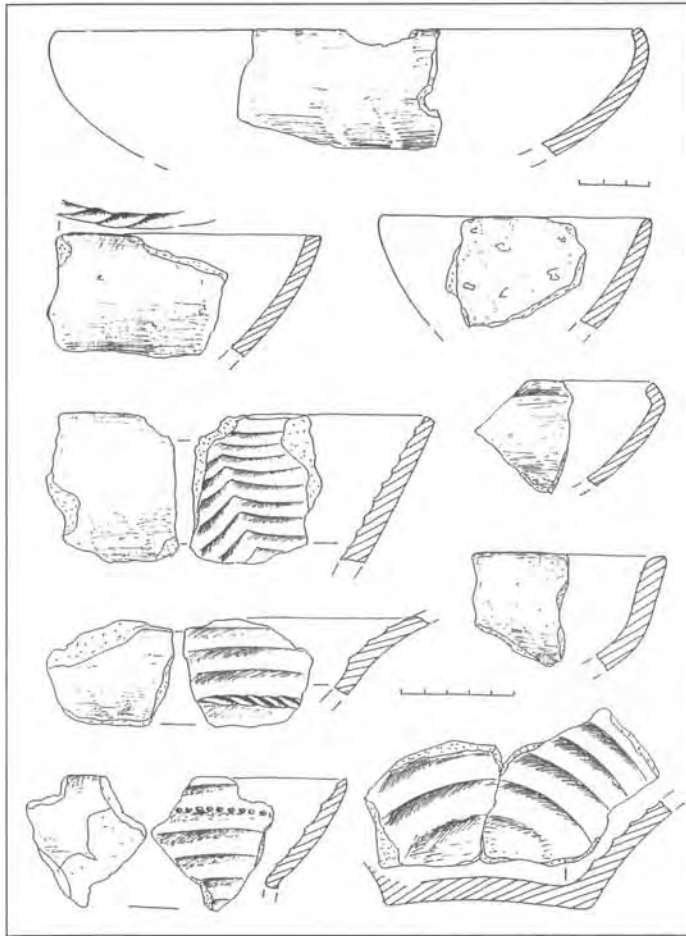
городищах резиденційного типу⁷. На стрімких схилах „Вежі” місцеві мешканці здавна знаходять бронзові наконечники стріл⁸.

Цікаве городище доби раннього заліза виявив у 1991 р. О. Ситник поблизу Лошнева Тербовлянського району Тернопільської області. Городище в плані має форму овала (завдовжки близько 80 м і завширшки 45 – 50 м), звідусіль оточене валом (ширина 5 – 7 м в основі, висота – до 2,0 м) з ровом перед ним⁹. Поперечний переріз валу й шурфування пло-

щі городища в Лошневі ствердили: 1) наявність горизонту, що належить до висоцької культури середнього періоду її розвитку; 2) окремого скарбу, до складу якого входили два наконечники на списи (бронзовий і залізний). Наконечники лежали на дні ями (мабуть, спеціально викопаної) і були прикриті кам'яною плиткою¹⁰.

Деяко відмінний тип городищ доби раннього заліза виявлено нещодавно в гірській частині Львівщини. Зокрема городище культури Гава-Голігради в Сколівських Besкидах,

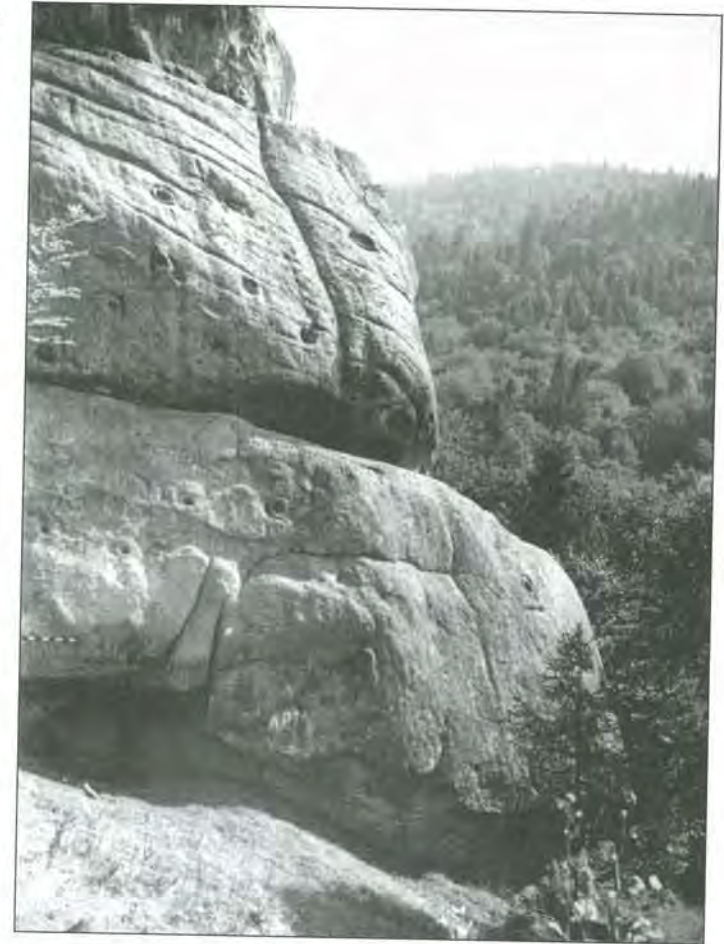

Матеріали з розкопок городища X – IX ст. до н.е. (с. Розгірче). Публікується вперше

поблизу с. Розгірче Стрийського району відкрив Р. Сулик. У 1997 р. там розпочато стаціонарні розкопки¹¹. Городище розташоване на виході зі шляху через Верецький перевал. Оборонні укріплення його влаштовано на видовженому плоскогір'ї хребта гори, схили якої з трьох боків дуже круті. Зовнішні обриси мають вигляд овала (довжина – близько 1,0 км, ширина, у центральній частині, – близько 500 м). З трьох боків є вал і рів завдовжки 1,8 – 2,0 км. Площа самої пам'ятки тільки в межах

валів перевищує 55 га. Підхід до городища важкопрístupний, можливий лише з південно-західного боку. У насипу валу виявлено рештки перегорілих плах, розміщених перпендикулярно до лінії укріплень. Не виключено, що це були елементи конструкції насипу, які мали запобігати розповзанню його. Під час розкопок відкрито два наземні житла, вогнища, ями господарського призначення. Матеріал із цих об'єктів дає підстави датувати городище не пізніше X – IX ст. до н.е.¹²

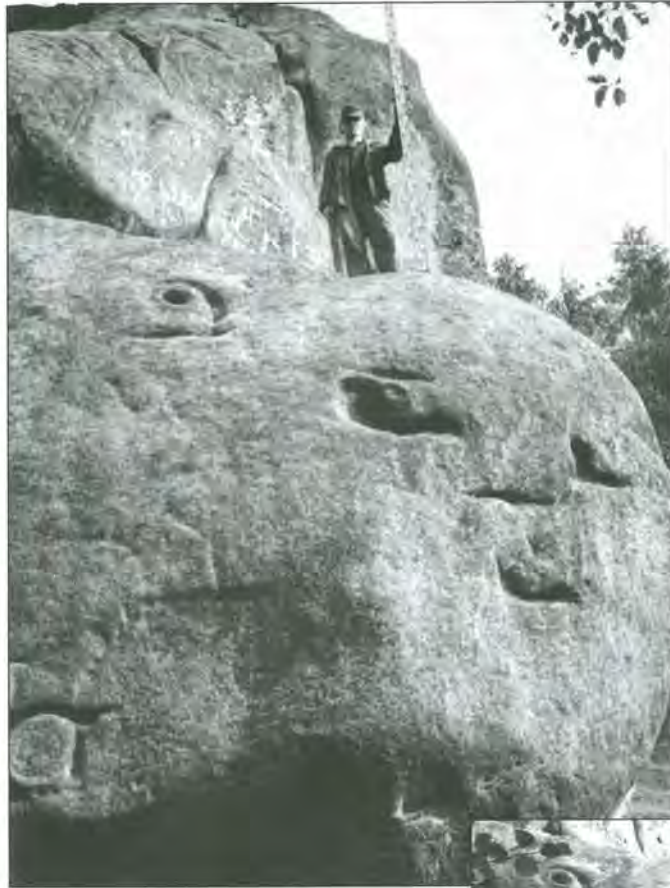
Південно-східна ділянка скель із солярними знаками

Солярні знаки. (с. Урич Сколівського району Львівської області)

Наскельне антропоморфне зображення личини (сонячного божества) (с. Урич)

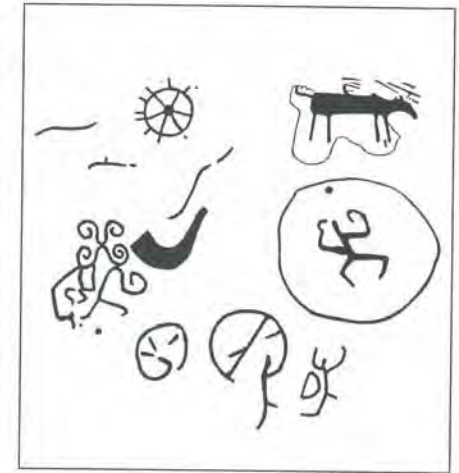
Неординарною пам'яткою початку доби раннього заліза є наскельне святилище неподалік сучасного с. Урич Сколівського району Львівської області. Розміщене на велетенських пісковикових скелях, що здіймаються на висоту 75 м над прилеглою долиною, урицьке святилище виконувало, мабуть, і оборонні функції. Сюди, під прикриття важкоприступних скель з глибокими розщелинами, карнизами й печерами могли ховатися в разі небезпеки мешканці навколишніх поселень. В останні роки кілька таких поселень, що належать до культури Гава-Голігради, відкрито

в сусідніх селах Підгородцях і Сопоті. Подекуди проведено стаціонарні розкопки¹³. Дотепер, на поверхні урицьких скель зафіксовано близько 270 вирізьблених знаків і композицій¹⁴. Діаметр т. зв. солярних знаків, які звичайно трактують як символи сонця, дорівнює 0,45 – 0,75 м.

Більшість з них вирізьблена в техніці рельєфу, а решта – в техніці контррельєфу. Відкрито також низку наскельних зображень у вигляді спіралей, „коліс” зі шпичками всередині й промінням навколо, чоловічків, що танцюють з піднятими догори руками. Порівнюючи ці петрогліфи й солярні знаки з комплексами наскельних зображень у Наддунайщині й східноальпійському регіоні (Палеокастро, Рабиша, Валь-Камоніка та ін.), час функціонування наскельного святилища оборонного типу поблизу Урича датуємо в межах X – VIII ст. до н.е.¹⁵

Найбільшим з досі відкритих у Верхній Наддністрянщині городищ доби раннього заліза залишається Кульчицьке (неподалік села Кульчиці Самбірського району Львівської області). Вперше воно згадується в працях дослідників XIX – початку XX ст.¹⁶ Городище має овальну в плані форму, розмір 900 x 1100 м (тобто площа його близько 80 га), зусібіч оточене валом, бермою* і ровом. Висота валу з боку основної площі городища до 5 м, ширина при основі – 17 – 20 м. Із зовнішнього боку вал переходить у берму завширшки до 10 м, перед нею рів шириною до 15 м, подекуди й досі заповнений водою.

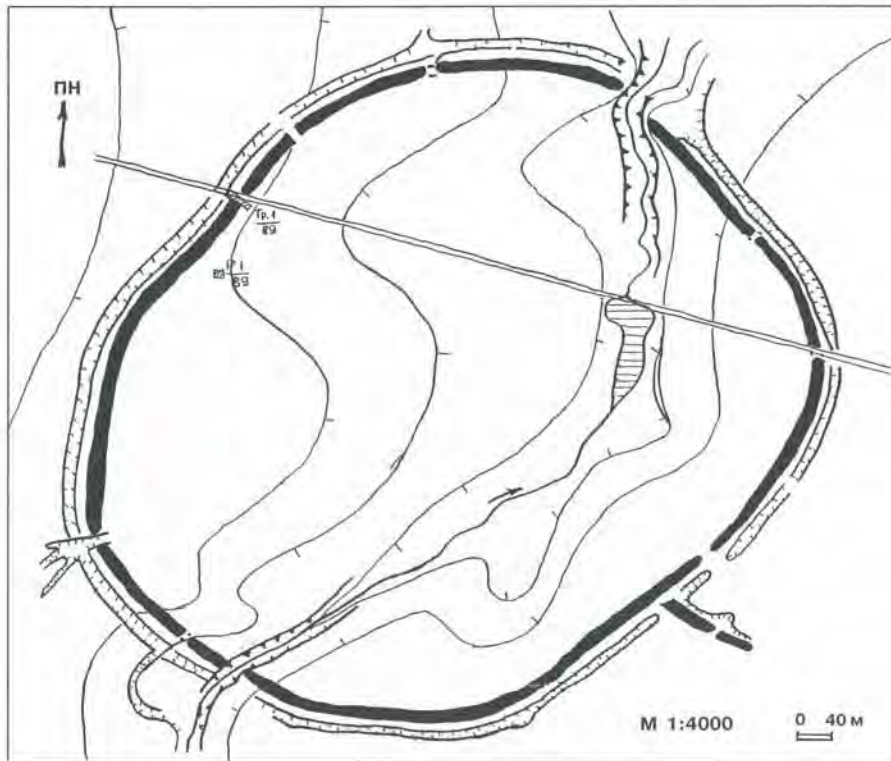
У 1950-х роках П. Раппопорт, оглянувши укріплення Кульчицького городища, дійшов висновку, що

Наскельні рисунки періоду раннього заліза (с. Урич)

ймовірно його збудовано за ранньоскіфських часів¹⁷. При цьому він спирався не тільки на результати власних досліджень, а й відомості В. Кобільника, який у 1934 р. розкопав у центрі городища дві напівземлянки. Одна з них мала діаметр 6 м. Всередині було велике, викладене камінням і уламками посуду вогнище розміром 1,0 x 1,2 м¹⁸. У 1989 р. Верхньодністрянська слов'яно-руська експедиція Інституту суспільних наук АН України (керівник О. Корчинський) на Кульчицькому городищі розкопала ще одне житло цього періоду. Тоді ж складено геодезичний план городища, зачищено й зарисовано переріз валу в місці, де його перетинає газогін¹⁹. Наступного року експедиція інституту під керівництвом Л. Крушельницької поновила розкопки й серед іншого відкрила рештки наземного житла – частини каркасних глинобитних стін і вогнище в східному куті. Керамічний матеріал із заповнення цього та інших об'єктів

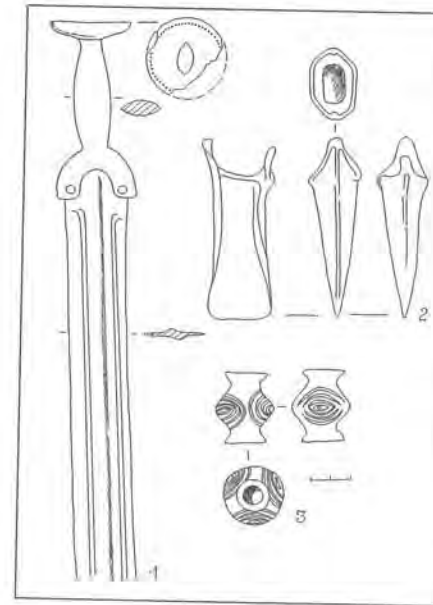
Геодезичний план городища VII ст. до н.е. (с. Кульчиці Самбірського району Львівської області). Публікується вперше

дуже схожий на основні форми поселення, знайденого на поселенні VII ст. до н.е. в Сколівських Besкидах, у с. Крушельниці²⁰.

Городища, величиною й формою подібні до Кульчицького, відомі в лісостеповій зоні України (Більське Східне, Люботинське, Мотронівське та ін.) Свого часу городище в Кульчицях було, мабуть, не лише потужною фортецею, а й центром міжплемінного об'єднання, оскільки виконати такі колосальні земляні роботи не могло одне тільки плем'я. Як вважається, центрами міжплемінних союзів були й окремі городища

доби раннього заліза в Трансильванії²¹. Крім того, на користь думки про таку саму функцію городища в Кульчицях промовляє і його розміщення в стратегічно важливому районі, де перехрещувалися два основні транскарпатські шляхи: перший пролягав уздовж північного передгір'я Карпат, другий провадив у напрямку до Верецького й Ужцького перевалів. Власне, більше половини тогочасних городищ у Центральній Європі розташовані уздовж торговельних шляхів²². Спорудження у Верхній Наддністрянщині таких городищ, як Кульчицьке (нагадуємо – площа 80 га) і, як припускають, Плісниське (понад 180 га) збігається в часі з інтенсивним будівництвом подібних величиною горо-

військово-історичний альманах

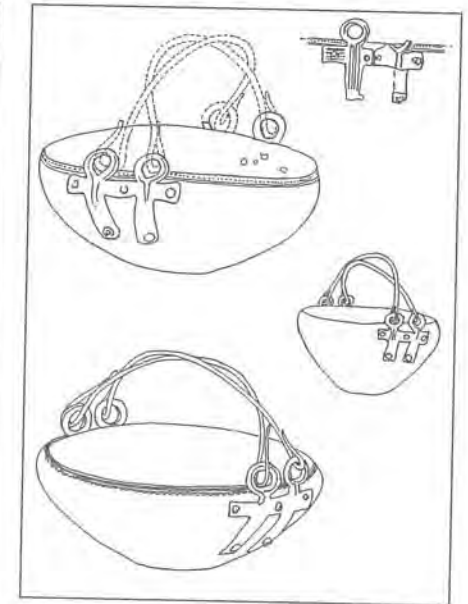
Бронзовий меч із с. Цвітова (1), сокира-кельт із с. Кальна (2) та керамічне пряслице з м. Сколе (3) на Верхній Наддністрянщині (датуються X – IX ст. до н.е. і належать до культури Гава-Голігради)

дищ на величезній території Європи в осередках різних культур²³.

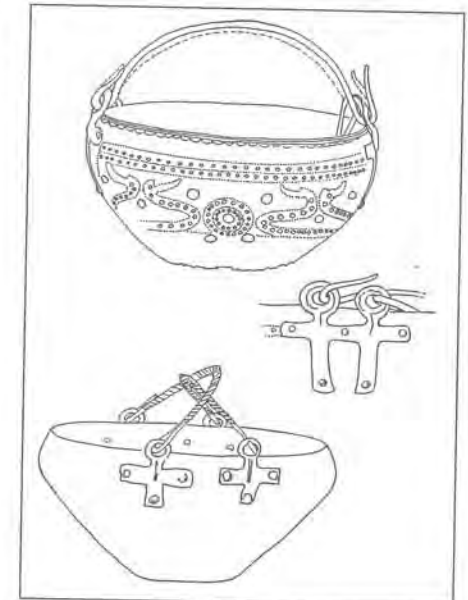
Наявність на вершинах гір у Карпатській улоговині значної кількості укріплень доби пізньої бронзи – раннього заліза дехто з дослідників намагається пояснити потребами захисту місцевих племен від експансії в Центральну Європу східноєвропейських кочовиків, що активізувалася, на їхню думку, приблизно з IX ст. до н.е.²⁴

Однак це припущення не дістає підтвердження в археологічному матеріалі, бо під час розкопок цих городищ не виявлено слідів руйнації укріплень, особливо – типових для зброї номадів наконечників стріл, які б свідчили про їхню агресивну присутність там.

число 2, 2002 р.

Бронзові казани X – IX ст. до н.е., що належали носіям культури Гава-Голігради. Такі вироби верхньодністрянське населення отримувало із Наддунайщини в обмін на сіль (с. Кунисівці Городенківського району Івано-Франківської області)

Значна частина знахідок з Центральної Європи, які залічують до речей вершинської культури, має прямі аналогії не в степах Поволжя, а в лісостеповій частині України, заселеній тоді племенами чорноліської культури, у яких дедалі більше дослідників схильні вбачати згаданих Геродотом агатирсів і гелонів²⁵. Зрештою, ймовірність переселення в Центральну Європу (зокрема в середкарпатську дугу) якоїсь частини агатирсів з Правобережного Лісостепу – не така вже й мала. Тому ми справді маємо підстави говорити про присутність, принаймні в Надтиссі, вихідців зі сходу. Але цим „сходом” для населення Карпат була, найпевніше, лісостепова частина України з осілими хліборобськими племенами чорноліської культури як її етнічним ядром.

Природно, що прибулі з Правобережного Лісостепу в Карпати племена, на відміну од агресивних кочовиків, намагалися уникати протистояння з місцевим населенням. Врешті, в умовах гірського ландшафту таке протистояння неминуче закінчилося б поразкою прибульців (менш чисельних до того ж за автохтонів). Очевидно, якщо переселення лісостепової людності в Центральну Європу й відбулося (приблизно в IX ст. до н.е.), то воно мусило мати немілітарний характер. З огляду на це появу оборонних городищ у Карпатах і в прилеглих до них зонах у середовищі культур Гава, Киятице та ін. слід пов'язувати не із зовнішньою експансією, а з внутрішніми проблемами розвитку місцевих спільнот. Сутички й справжні війни на розгляданій території в той час напевне були, але локального характеру.

Крім цього, вважаємо, що поява на вершинах гір Покутсько-Буковинських Карпат і Східних Бескидів потужних оборонних укріплень зумовлена також масовим виробництвом солі населенням культури Гава-Голігради наприкінці періоду Na-NaV₁ (приблизно кінець XI – X ст. до н.е.) і намаганням охоронити торговельно-обмінні шляхи, якими транспортували цей дуже цінний продукт. Своєю чергою ці городища занепали не через присутність (зрештою ще не доведена) степовиків Поволжя в Карпатах, а внаслідок кризи бронзообробної індустрії в Трансильванії, в обмін на виробу якої і доправляли сіль на другий бік Карпат²⁶. З втратою таких потужних солевиробних осередків, як Текуча, Лоєва, Космач та інші місцевій людності не потрібно було більш утримувати військові залоги на городищах і забезпечувати обороноздатність тамтешніх укріплень. Тож занепад розташованих уздовж шляхів, що вели до Яблунницького й Верецького перевалів, городищ, які забезпечували валки торгівців сіллю, найімовірніше спричинений кризовими тенденціями в самому тогочасному суспільстві.

ПРИМІТКИ

- 1 Niesiolowska-Wędzka A. Procesy urbanizacyjne w kulturze łużyckiej w świetle oddziaływań kultur południowych. – Warszawa, 1988. – S. 132 – 141.
- 2 Ibid. – S. 13 – 36.
- 3 Мурзін В., Ролле Р. Скіфські міста у Лісостепу: (До постановки питання) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 181.

- 4 Раппопорт П. А. К вопросу о Плеснеске // Советская археология. – 1965. – № 4. – С. 96 – 103.
- 5 Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. – К., 1976. – С. 82, 84; Рис. 31. – С. 106.
- 6 Там само. – С. 106.
- 7 Niesiolowska-Wędzka A. Op. cit. – S. 36 – 85.
- 8 Крушельницька Л. І. Знач. праця. – С. 123. – Рис. 51, 1 – 2, 4.
- 9 За інформацією О. Ситника. При цій нагоді висловлюємо йому подяку.
- 10 Ситник О. С. До археологічної карти землі Теробовельської // Галицька Брама. – Львів, 1996. – № 10. – С. 6. – Рис. 2.
- 11 Бандрівський М. Етнокультурна ситуація в Північно-Східних Карпатах у період раннього заліза // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 147 – 150.
- 12 Сулик Р. В., Бандрівський М. С. Гальштатські городища поблизу сіл Розгірче і Кульчиці на Передкарпатті // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті / Під ред. Л. І. Крушельницької. – К., 1993. – С. 135 – 138.
- 13 Бандрівський М. С. Гальштатські пам'ятки в околицях Урича // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – Вип. I. – С. 14 – 16.
- 14 Бандрівський М. С. Про „поганські камені” в Карпатах // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 109 – 116. – Рис. 1 – 4.
- 15 Бандрівський Н. С. Петроглифи Карпат і їх місце в наскальном искусстве Центральной и Юго-Восточной Европы // Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. – Москва, 1990. – С. 44 – 46.
- 16 Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1882. – Т. 4; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej. – Lwów, 1918. – S. 198 (442); Sulimski T. Sprawozdania z działalności Lwowskiego ośrodka przedhistorycznego // Z otchłani wie-

- ków. – 1935. – Т. 10. – S. 15; Кобільник В. Відкриття доісторичних землянок в Кульчицях // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1934. – № 3. – С. 12 – 19.
- * Берма – майданчик для рукопашного бою.
- 17 Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X – XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Ленинград, 1967. – № 140. – С. 12 – 13.
- 18 Кобільник В. Знач. праця. – С. 12 – 19.
- 19 Сулик Р. В., Бандрівський М. С. Знач. праця. – С. 138.
- 20 Крушельницька Л. І. Знач. праця. – С. 93. – Рис. 37.
- 21 Berciu I., Popa D. La station Hallstattine fortifiée de Drimbak – Teleac (Transilvanie) // Celticum. – 1963. – P. 20.
- 22 Niesiolowska-Wędzka A. Op. cit. – S. 7 – 12, 132 – 141.
- 23 Сулик Р., Бандрівський М. С. Знач. праця. – С. 135 – 138.
- 24 Хохоровски Я. Городища эпохи поздней бронзы восточной части Карпатской котловины: показатель развития или кризиса общественно-культурных структур? // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – С. 216.
- 25 Березанская С. С. Об этнической принадлежности чернолесской культуры // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – Т. 4. – С. 12 – 18; Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я: (За матеріалами Непоротівської групи пам'яток). – Львів, 1998. – С. 200.
- 26 Крушельницька Л. І. Восточнокарпатский солеварный центр предскифского периода // Киммерийцы и скифы. – Кировоград, 1987. – Ч. I. – С. 88 – 90; Вона ж. Северо-Восточное Прикарпатье в эпоху поздней бронзы и раннего железа: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – К., 1991. – С. 24 – 25.

БАРСЬКИЙ ЗАМОК

Замок у Барі належить до загадкових оборонних споруд Поділля. Від нього лишилися тільки незначні фрагменти мурованих укріплень, дарма що він був найбільшим у краї після Кам'янець-подільського. Площа Барського замку становила понад 2 га, а його наріжні bastiони, відлеглі на 70 – 110 м, мали більш як сорокаметрову довжину фасів. Тобто споруда була грандіозна. На жаль, лише почасти з'ясовано, як первісний магнатський замок виріс у велике bastiонне укріплення. Втім відомо, що до нього були причетні такі відомі особистості, як Г. Левассер де Боплан, Андреа дель Аква, Себастьян Андерс, Кшиштоф Арчишевський.

Бар постав на Кучманському шляху, над річкою Рів, допливі Південного Бугу. Річка поділяє місто на дві частини, оперізуючи з трьох боків низовинну лівобережну частину з руїнами замку. На правому високому березі розкинулась давня міська частина Бара (так званий Гірський, або Чемериський Бар) – тепер село Барські Чемериси. Ця частина міста колись теж мала свої укріплення¹.

У XIV – XV ст. Бар був селом і до 1540 р. називався так само, як і місцева річка – Рів. Перша документальна згадка про нього припадає на 1401 р. і пов'язана з князівським староствою Альбертом Рівським², який (імовірно наприкінці XIV ст.) побудував на протилежному від міста березі укріплену резиденцію. 1435 року польський король Володислав Ягелло подарував Рів Янові Кмитовичу, а з 1443 р. село перейшло у власність шляхтича Стогнева Рея³.

Про давні правобережні укріплення Рову відомо небагато. З північно-східного боку село захищала природна перешкода – річка з високим берегом, а з південно-західного – рови й вали, що були ще на межі XIX – XX ст.

1452 року Рів захопили татари, зруйнували його фортифікації, а Стогнева Рея з родиною забрали в полон⁴. Очевидно, загибель Рову зумовила зміна шляхів просування татар. Якщо давніше основним напрямом атаки ворога був північно-східний, з боку Кучманського шляху, від якого Рів захищала річка, то вже в середині XV ст. загроженою зоною стала південно-західна, на той час погано убезпечена. І хоч у 1453 і 1485 рр. Рів згадувався як місто („oppidum”)⁵, людність потрохи розходилась по навколишніх місцевостях, і на початку XVI ст. поселення вважалось вже запустілим „з давніх часів”. Татарські напади 1524 і 1528 рр. остаточно знекровили місто, і молдавський воєвода вивів мешканців за Дністер⁶.

Відродження Рову пов'язане з переходом його у власність Станіслава Одровонжа. Новий господар урахував топографічні вади давніших укріплень і не відбудовував їх. Натомість він спорудив на протилежному, лівому березі річки нові фортифікації – майже квадратний у плані замок з чотирма мурованими наріжними вежами й одною надбрамною. Архівні джерела середини XVI ст. дають підстави вважати, що було це в середині XV ст., а не в 1537 р., як гадав Є. Сіцинський, при-

писуючи будівництво польській королеві Боні, дочці міланського герцога Джованні Сфорца.

Достеменних даних про будівничого нових лівобережних рівських укріплень немає. Але виходячи з відомостей про фортифікаційну діяльність представників роду Одровонжів Петра й Миколи (він був архітектором) у Сатанівському й Зинківському замках, можна припустити, що саме Станіславу Одровонжу належала ідея модернізувати оборонну систему Рову.

1523 року, після смерті останнього з роду Одровонжів, Рівське староство перейшло до королівської скарбниці⁷. Його викупила на краківському сеймі 1536 – 1537 рр. королева Бона Сфорца, дружина польського короля Зигмунта I⁸. Завзята поборниця передових позицій Польщі в Центрально-Східній Європі, вона заходила в порядок нове володіння. 1540 року місто одержало самоврядування за магдебурзьким правом і було перейменоване на Бар. Цю назву дала йому королева Бона на згадку про місце свого народження – місто Барі в Неаполітанському королівстві. Бар дістав герб з літерами „BS”. Місто складалося з двох частин – польського Бара й Руського Бара. Правобережну частину – Барські Чемериси – населяли татари.

Першим старостою замку за королеви Бони став львівський підкормчий, дрогобицький староста Войчех з Бялобок Стажеховський, якому було доручено не тільки відбудувати споруджені Одровонжем укріплення, а й удосконалити їх відповідно до рівня розвитку тогочасної військової техніки й тактики. У грамоті Зигмунта I, датованій 1539 р., ідеться про те, що король відправляє Стажеховського закін-

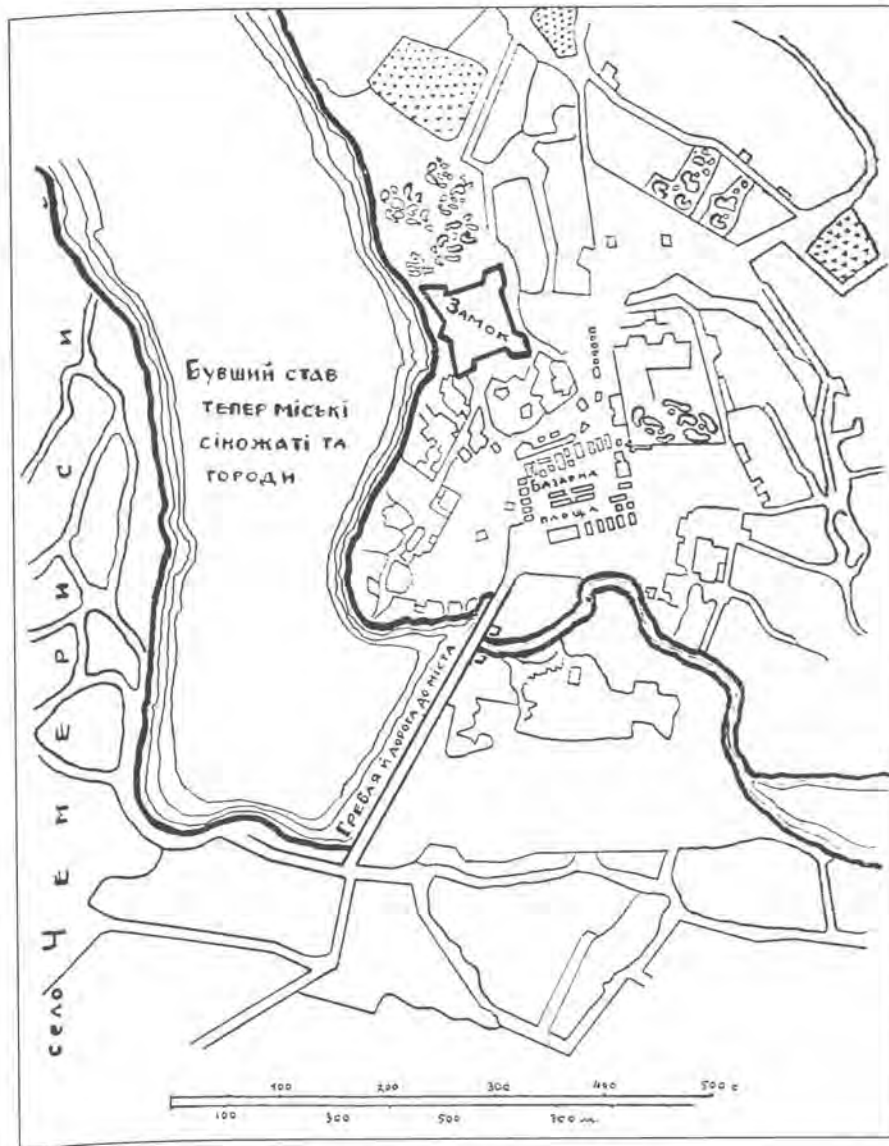
чити будівництво Барського замку⁹. Войчех Стажеховський, маючи у своєму розпорядженні кількесот робітників, впродовж трьох років виконав величезні будівельні роботи. Фортифікації оточили територію нового міста, що постало на лівому березі Рову, поблизу замку.

Фортифікації Бара, зведені з наказу королеви Бони, постали протягом яких трьох років – з 1537 до 1540-го. В. Стажеховський цілковито змінив концепцію укріплення, у якому тепер головну роллю відігравала створена ним водна перешкода. Там, де річка, повертаючи, огинала розташоване на південному сході від замку польське місто з прямокутним ринком, він спорудив греблю, відтак із заходу, перед замком і мисом, з боку руського міста, утворився великий став. З протилежного боку замок було оточено валом і ровом, який завдяки підвищенню рівня води в річці заповнювався водою.

Споруджені Стажеховським міські укріплення становили подвійну дубову огорожу з двоюрисними дерев'яними вежами. Вони починалися від надбрамної башти замку, оточуючи вільний майдан перед нею і все „муніципальне місто”. У процесі робіт „квесторові” належало реконструювати „недосконалі” вежі міських укріплень. Тоді ж відремонтовано замкові споруди. Напевно, за аналогією з дерев'яними міськими укріпленнями, Є. Сіцинський зробив висновок, що й замок 1537 р. також був дерев'яним¹⁰. Але малоімовірно, щоб за три роки С. Одровонж спромігся збудувати замок і міські укріплення та реконструювати водну систему міста.

Твердження Є. Сіцинського та інших авторів, які повторюють його інформацію (Д. Малаков, О. Мальченко¹¹), що побудований С. Одро-

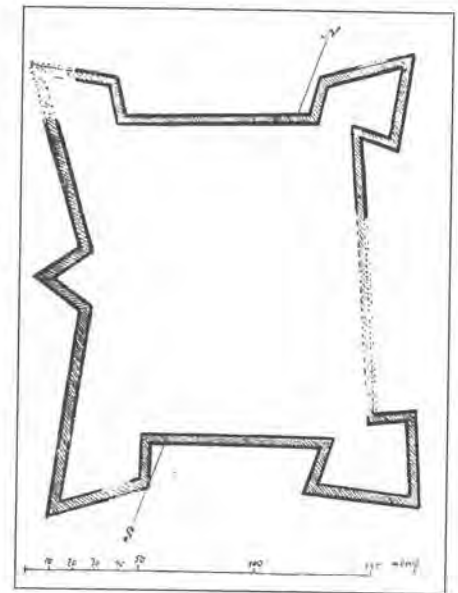
План м. Бара (за Є. Сіцінським)

вонжем замок був дерев'яним, спростовує опис 1552 р., де поряд з характеристикою проведених Стажеховським робіт відбито структуру замку першого будівельного етапу. Згідно з описом, замок мав п'ять

мурованих башт (їх Є. Сіцінський помилково вважав дерев'яними), сполучених оборонними мурами; по периметру його оточували рови¹²; дві наріжні башти – північна й західна – виступали в рів відносно „старих

мурів”, третя наріжна башта – східна – містилася навпроти „міста поляків”, також виступаючи „поза старі мури” (її „склепіння” вже тоді було в поганому стані); четверта наріжна башта – південна – стояла навпроти Чемерисів і ставу й так само була віддалена од „старих мурів” у бік ставу. У ній містилася „porta parva” (мала брама), „porta magna” (велика брама) була в надбрамній башті, зведеної приблизно посередині муру, що йшов уздовж берега ставу. Її брама, що колись, до утворення ставу замість річки, провадила до мосту, на той час мала тільки „старі стіни”. На горішньому ярусі її була каплиця, там стояли також гармати. У „бойовій лінії” з боку ставу й Чемерисів містилася склепінчаста кухня.

У велику надбрамну башту було вмуровано мідну пам'ятну плиту з латинським написом „Bona Sforcia Aragonia, regina Poloniae, magna dux Lithuaniae, Barique princeps, Rossani, Russiae, Prussiae, Masoviae etc. domina, regionem hanc, crebro incursum hostium vastam planeque desertam, intructis habitatoribus excoluit, arcem et oppidum condidit proque regionis consuetudine minibus ligneis munivit nomen ex appellatione urbis suae Barenis imponeus anno Domini millisimoquingentesimo trigesimo septimo, per serenissimum Sigismundum primum, regem Poloniae, coniugem suum pace et otio terries reddito”¹³ („Бона Сфорца Арагонська, королева польська, велика княгиня литовська, повелителька росів, Русі, Пруссії, Мазовша та ін., жалкуючи про спустошені частими нападами чужоземців степи, повернула мешканців, утримала їх та укріплене місто заснувала, за звичаєм міські дерев'яні стіни звела, назвавши місто в ім'я рідного міста Барі, року Божого 1537, найяснішо-

Барський замок.
План (за Є. Сіцінським)

го короля польського чоловіка свого мир і спокій захистивши, землі сплативши”).

1540 року старостою Барського замку королева Бона настановила Бернарда Претвича, який виконував цю службу 12 років¹⁴. У 1546 р. Бар став центром староства – до нього входило 30 сіл, звідки йшли прибутки на утримання замку. Згодом місто дістало кілька королівських привілеїв, перетворившись на значний торговельний і культурний осередок, заселений як колишніми мешканцями, так і вихідцями з Ялтушкова й Зінькова, а також новопривітними вірменами та єврейськими купцями. Чисельність міського населення становила в середині XVI ст. 1450 осіб.

1556 року, після від'їзду королеви Бони до Італії, доля Бара різко змінилася. Під час татарського на-

паду в 1558 р. місто зазнало таких великих руйнацій, що в люстрації 1565 р. підкреслювалася доконечна потреба звести новий замок. 1566 року існувала навіть спеціальна служба „на замок Барський”. Проте впродовж майже 60 років старий замок стояв занедбаний. Про втрату обороноздатності Бара свідчить те, що під час повстання Наливайка 1594 – 1595 рр. його захопили й поруйнували запорізькі козаки¹⁵.

Відбудову Бара розпочав у 1612 р. спеціально відряджений задля цього коронний гетьман Станіслав Жолкевський¹⁶. Йому навіть вдалося в 1615 р. відбити татарський напад на місто¹⁷. Від 1616 р. щороку витрачалося 1000 злотих на зміцнення замку, що його кам'янецький каштелян Войчех Гумецький мав перебудувати „згідно з описом”¹⁸. Але масштабні відбудовчі роботи розпочалися тільки тоді, коли він став осідком коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, який перебував у Барі з 1623 по 1646 р. З метою розвитку мистецтва фортифікації він отримав дозвіл польського короля Зигмунта III відкрити в Барі школу військового мистецтва під керівництвом архітекта й військового інженера Андреа дель Аква, якому два польські королі – Зигмунт III і Володислав IV – надали привілеї на заснування такої школи в Барі або Львові¹⁹. В. Гульдман вважає, що школа почала діяти з 1635 р.²⁰, але Т. Новак висловлює сумнів щодо цього²¹.

Для будівництва нової барської цитаделі, що мала відповідати вимогам тогочасної військової техніки, С. Конєцпольський залучив відомих фахівців: військового інженера Г. Левассера де Боплана та архітекта, геометра Себастьяна Андерса²². Уже на початку 1630-х років Боплан пов-

ністю реконструював давні замкові укріплення. Це був третій етап в їхній будівельній історії. Закладені на місці старого замку, нові укріплення ввібрали в себе залишки колишніх фортифікацій.

Новий замок являв собою бастіонне укріплення староноландської школи²³, збудоване на прямокутному полігоні з чотирма наріжними бастіонами. Архітектурна особливість замку полягала в тому, що в плані абрис бастіонів були різними. Напівбастіонний фронт завдовжки 190 м, повернений до ставу, було вирішено кліщовим способом оборони: посередині заламаної всередину куртини, що утворювала вхідний кут, замість традиційного рavelіну влаштовано редан. Протилежний бастіонний фронт мав довжину 180 м, західний і східний – 170 і 160 м²⁴.

Саме так виглядає споруджене Бопланом укріплення в плані за схематичним обміром Є. Сіцінського початку ХХ ст., коли воно вже було в руїнах. Зважаючи на асиметричність абрисів плану бастіонів і напівбастіонів, зі значною ймовірністю можна припустити, що вони враховували абрис укріплень першого будівельного етапу (ХV ст.), а також частково використовували оборонні мури попереднього замку²⁵. Мури перебудовано: над старим бойовим ходом і білокамінним карнизом, що відділяв похилу основу кам'яних мурів, збудовано новий цегляний бруствер зі стрільницями. Нижче від карниза мури вирішувалися похило, з додатним ухилом, а їхня підоснова стояла на дні рову, що оточував замок. Двір спорудженого Бопланом укріплення був вищий від навколишньої місцевості. Зведений по периметру укріплення вал також мав бойовий хід.

У 1640 р. на території замку спорудили арсенал. Його будував війсь-

Бар. Вид з південного заходу. Малюнок Наполеона Орди. 1876 р.

ковий інженер і архітект, генерал артилерії коронної Кшиштоф Арчишевський, який звів арсенали в Кам'янці-Подільському, Львові, Кодаку, а також Мальборку, Варшаві, Кракові, Пуцьку. Замковий арсенал у Барі був одним з найбільших, і мав для Польщі величезне значення. Крім основного призначення як склад зброї та амуніції для військ, що протистояли татарам і козакам на прикордонних землях, він був також базою для закупівлі волоської селітри, використаної у виготовленні пороху, який з Бара переправляли до Кам'янця та Львова²⁶.

Турецький мандрівник Евлія Челебі, оглянувши в 1670-х рр. укріплення Бара, писав: „Мурований Бар справді сильна фортеця. Вона значно ліпша від надзвичайно потужних фортець, підлеглих полякам, бо має арсенал, гармати й знаряддя для облоги. Зовнішній посад її великий і міститься за годину ходу від фортеці на краю оточеного лісами болота”²⁷.

Третій будівельний етап став останнім в історії Барського замку.

Подальша доля цитаделі пов'язана переважно з руйнаціями. У 1648 – 1659 рр. Бар був у центрі військових змагань між українськими козаками на чолі з Б. Хмельницьким і польсько-шляхетським військом. У цей час місто не раз переходило з рук до рук. 1652 року замок став військовою резиденцією Б. Хмельницького²⁸, а через два роки його знову перебрали поляки. З 1659 р. власником замку був київський воєвода Іван Виговський. У 1663 р. в цитаделі на деякий час зупинявся польський король Ян Казимир²⁹.

Нових руйнувань зазнав замок під час польсько-турецької війни 1672 – 1699 рр., коли він двічі переходив з рук до рук від одного із супротивників до другого. Тодішній стан Бара описав фризський дворянин, дипломат Ульріх фон Вердум: „Раніше це було дуже велике, залюднене, з гарними храмами й іншими будівлями місто, тепер же в більшій

Фрагмент оборонного муру.
Світлина А. Калечиця. 1948 р.
Методичний фонд ДНДІТАМ

частині зовсім спустошене. З півночі біля міста височіє замок, оточений товстим муром із чотирма кам'яними вежами, між якими до міста веде брама. Перед нею є ще деякі земляні укріплення. Товстий частокіл ділить місто на дві частини, з них більша, східна, розташована ззовні, стоїть пустою, майже без мешканців³⁰.

З 1698 р., після звільнення Бара від турків, його власником став Євстафій Виговський, який одразу ж продав його Георгієві Любомирському³¹.

Вкрай негативно відбилися на стані замку воєнні події XVIII ст. Цитадель потерпіла в 1702 р., коли Бар штурмувало й здобуло селянсько-козацьке військо під проводом Семена Палія (Гурка), а особливо під час розгрому Барської конфедерації й захоплення міста в 1768 р. російськими військами під командуванням Апраксина³².

Протягом XIX ст. замок далі руйнувався. У другій половині XIX ст. ще стояли напівзруйнований редан з південним бастионом періоду реконструкції Г. Л. де Боплана, давня башта часів Одровонжів та подекуди старі мури – на висоту до 6 – 7 м. Можна було ще побачити над карнизом (на висоті 5 – 6 м над землею) бруствер і стрільниці третього будівельного етапу. Усе це зафіксував на малюнку Наполеон Орда³³.

До нашого часу від колись потужного замку в Барі дійшли жалюгідні рештки – поодинокі відтинки стін, змурованих з каменю, а вище білокамінного карниза – з цегли.

ПРИМІТКИ

¹ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – Москва, 1901. – С. 89, 93.

² Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (преимущественно по

летописям) // Сборник сочинений студентов Университета Св. Владимира. – К., 1886. – Вып. VIII. – С. 267.

³ Молчановский Н. Знач. праця. – С. 386; Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область. – К., 1972. – С. 113.

⁴ Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – Т. I. – С. 100; Грушевський М.С. Барское староство: Исторические очерки (XV – XVIII в.). – К., 1894. – С. 45.

⁵ Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur. Contextuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski. – Varsoviae, 1905. – Pars I. 1447 – 1492. – IV. – С. 11.

⁶ Bernar Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. / Spisał J.T.L. // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1866. – Т. 3. – С. 52.

⁷ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. – С. 43.

⁸ Архив Юго-Западной России. – К., 1893. – Ч. VIII. – Т. I. – С. 63.

⁹ Там само. – С. 84 – 85.

¹⁰ Сіцинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV – XVII ст.: (Історично-археологічні нариси). – К., 1928. – С. 91.

¹¹ Малаков Д. В. По Восточному Подолью. – Москва, 1988. – С. 36 – 51; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств (XV – XVII ст.). – К., 2001. – С. 93 – 96.

¹² Ревизия Барского староства, произведенная Станиславом Орликом, жупником русским, 10 августа 1552 г. // Архив Юго-Западной России. – С. 148 – 149.

¹³ Сіцинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV – XVII ст. – С. 91 – 92.

¹⁴ Słownik geograficzny królestwa polskiego... – S. 100.

¹⁵ Архив Юго-Западной России. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 128; Ч. VIII. – Т. 1, 68. – С. 1; Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область. – С. 115.

число 2, 2002 р.

¹⁶ Słownik geograficzny królestwa polskiego... – S. 100.

¹⁷ Гульдман В. Памятники старины в Подолии: (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). – Каменец-Подольский, 1901. – С. 115.

¹⁸ Antoni J. Zameczki podolskie na kresach mułtańskich. – Warszawa, 1880. – Т. III: Bar nad Rowem. – С. 118 – 119.

¹⁹ Andrzej dell'Aqua. Praxis ręczna działu. – Warszawa, 1969. – С. 31 – 33.

²⁰ Гульдман В. Памятники старины в Подолии. – С. 115.

²¹ Andrzej dell'Aqua. Op. cit. – С. 483.

²² Łoza S. Architektura i budownictwo w Polsce. – Warszawa, 1954. – С. 23; Nowak T. Polska technika wojenna XVI – XVIII w. – Warszawa, 1970. – С. 251, 253.

²³ Gruszecki A. Bastionowe zamki w Małopolsce. – Warszawa, 1962. – С. 28 – 33.

²⁴ Сіцинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV – XVII ст. – С. 94.

²⁵ Спостереження Є. Пламеницької.

²⁶ Nowak T. Polska technika wojenna XVI – XVIII w. – S. 251 – 254.

²⁷ Челеби Эвлия. Книга путешествия. – Москва, 1961. – Вып. I. – С. 55.

²⁸ Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область. – С. 115.

²⁹ Słownik geograficzny królestwa polskiego... – S. 100.

³⁰ Вердум Ульріх фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське // Жовтень. – 1983. – № 10. – С. 89.

³¹ Słownik geograficzny królestwa polskiego... – S. 100.

³² Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область. – С. 115; Słownik geograficzny królestwa polskiego... – S. 100.

³³ Orda N. Album widoków gubernij Grodzieńskiej, Wilięńskiej, Mińskiej, Kijowskiej, Wołyńskiej i Podolskiej zrysowane przez Napoleona Orde. – Warszawa, 1877. – Seria III. – № 104.

Олексій СОКИРКО

НАЙМАНЕ ВІЙСЬКО ЛІВОБЕРЕЖНИХ ГЕТЬМАНІВ КІНЦЯ XVII – XVIII СТ.: „БАРВА”, ПРАПОРИ, ЗБРОЯ

Військова історія України тільки останнім часом вийшла з кола табу-йованих тем і дедалі частіше стає предметом наукових студій. Однак поза рамками історичних досліджень і далі лишається низка важливих тем. Одна з них – побут і матеріальна культура війська. І в зв'язку з цим не забуваймо, що військово-мистецтво України – це величезний пласт звичаїв, ритуалів, символіки, зброї, одностроїв, запізнення з якими не тільки дає нам змогу виразніше, сказати б, уречевленіше, уявити воєнні події, а й глибше проникнути в їхню суть.

За приклад тут може правити історія нині маловідомого складника збройних сил гетьманської держави, що йому судилося відіграти значну роль в її історичному поступі, – охотницького (найманого) війська. Перші наймані відділи з'являються ще за урядування Богдана Хмельницького й особливо поширюються в часи Руїни¹. 1669 р. лівобережний гетьман Дем'ян Многогрішний об'єднав розрізнені контингенти найманців в окреме від козацького військо, існування й діяльність якого застерігалися на державному рівні Глухівськими договірними статтями². Воно комплектувалося з вільних верств населення (т.зв. охотників – звідси й назва війська), які за договором вступали на військову службу. За родами військо поділялося на піхотні (охочепіхотні, або

сердюцькі) і кінні (охочекомонні, або компанійські) полки, що відбували постійну службу й у мирний час не розпускалися. Полки мали різну чисельність (від 500 до 1000 осіб) і поділялися на роти або сотні (в піхоті) й хоругви (в кінноті). На відміну від козацьких охотницькі частини іменувалися за прізвиськами своїх командирів, яких призначав сам гетьман (з 1746 р. замість давніх назв вони дістали порядкові номери). Грешми, одягом і зброєю військо забезпечувалося централізовано зі скарбниці, провіантом і фуражем – натуральним збором з населення („стацій”)³.

Формування охотницького війська уможлиблювалося фінансовим зміцненням гетьманської влади. Гетьманам було вигідніше спиратися на залежні від себе полки професіоналів-найманців, ніж на схильне до отаманщини й недисципліноване реєстрове козацтво. Чисельність війська неухильно збільшувалася: якщо за Д. Многогрішного воно складалося з 3 полків, за І. Самойловича – з 8, то за гетьманування І. Мазепи – з 10 полків загальною чисельністю близько 8 – 9 тис. осіб. У XVIII ст., з початком нівеляції українських автономій (передусім у військовій сфері), управління охотницьким військом переходить до компетенції російських органів влади. Після повстання І. Мазепи більшість охотних полків була знищена. У 1726 р. з

трьох компанійських полків і одного сердюцького, що лишалися ще після 1709 р., утворено 2. У 1728 р. гетьманові Д. Апостола дозволено мати лише три компанійські полки по 500 осіб кожен, згодом, 1775 р., їх переформовано на регулярні частини російської армії (легкокінні Київський, Чернігівський і Новгород-Сіверський полки)⁴.

Утворення найманних полків диктувалося потребою гетьманської влади мати боєздатне професійне військо, спроможне протистояти не тільки внутрішнім розрухам, а й зовнішній агресії. Тому поряд із підтриманням внутрішнього спокою війська відіграло виключно важливу роль у зовнішній обороні. Охотницькі полки брали участь в усіх воєнних конфліктах кінця XVII – XVIII ст. за участі Гетьманщини: війнах проти Туреччини 1676 – 1681, 1686 – 1700, 1710 – 1713, 1735 – 1739, 1768 – 1774 рр., Північній війні 1700 – 1721 рр., Семирічній війні 1756 – 1762 рр. Серед найманних полковників сформувалася ціла плеяда обдарованих воєначальників – Ілля Новицький, Петро Кожуховський, Дмитро Чечель та інші⁵.

Значною мірою новизна й самобутність охотницького війська позначилися на символіці та озброєнні, що були ніби зовнішнім виявом його окремишого статусу. Це одна з найяскравіших сторінок української мілітарної культури. Тут ми спробуємо реконструювати її основні складники: одяг, прапори та озброєння.

Одяг

Для будь-якого військового організму вбрання, поряд із колективними й посадовими символами, виконує чи не основну знакову функцію. Тим більше це стосується ранньомодерної доби, коли костюм був своєрідною візитівкою носія, виявом його добробуту, станової і професійної

належності. Воєнний побут накладав на нього додаткові особливості, що диктувалися доконечною потребою безпомилково відрізнити своїх від чужих, командирів від підлеглих, одні роди війська від інших. З огляду на це формування комплексу однотипного вбрання, фактично прототипів українських одностроїв, саме в охотницькому війську є цілком законним.

Передумови для уніфікації одягу гетьманських найманців, його кольорів і фасонів виникли переважно завдяки розвитку централізованого забезпечення. До традиційних статей постачання охотників належав, зокрема, особливий військовий одяг – „барва”. На Лівобережжі *барву* почали роздавати сердюкам у середині 70-х рр. XVII ст. як данину „звычайному обычаю”, що закріпився в найманних полках правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Описуючи цей звичай, російський дипломат С. Щоголев зазначав: „они (найманці. – О.С.) у Дорошенка были и служили из денег, толко де у них и корысти, что пьет да ест, платья и оружие и лошади добрые имеют, за то и умирают”⁶. Надалі видачі однотипного одягу (найперше каптанів і жупанів) стосувалися в основному охочепіхотних частин і лише у XVIII ст. – охочекомонних⁷. Одяг шили централізовано в ремісничих цехах, що в такий спосіб відбували повинність „на потребу войсковую”. Зокрема, документи фіксують виготовлення барви протягом 90-х рр. XVII ст. кравецькими цехами Прилуцького й Ніжинського полків⁸. У 1702 – 1703 рр. гроші й *барву* постачали на сердюків з Стародубського полку, де для збирання їх було зорганізовано штат спеціальних служителів⁹. 1722 р. Генеральна військова канцелярія придбала комплект габи (сукна), „в покупке по 88 копеек штука, [и] поделаны кавтаны против прежнего обыкновения и у

покупки каждой кавтан имел быть по 96 копеек и с полкопейкою¹⁰

Хронологічно перший і єдиний докладний опис сердюцької *барви* кінця XVII ст. подає нам „История Русов”: „мундир... состоящий из куртки или камзола с рукавами красной мальвы бумажной, набитый часто баволною и выстеганный частыми полосами и из шаровар суконных голубых, а вместо плащей из одного турецкого дуломана, называвшагось габою с воротником по пояс¹¹. Историки не раз відзначали сумнівність багатьох деталей в „Истории”, що писалася не як науковий, а радше публіцистичний твір. Тож наскільки близькі подані в ній деталі побутовим реаліям XVII ст.?

Згідно з описом „Истории Русов”, основу сердюцького вбрання становив *жупан* (це підтверджують тогочасні джерела) – різновид довгого верхнього одягу прямого крою з вузькими або розширеними в горішній частині (залежно від моди) рукавами й коміром-стійкою. Автор, щоб унаочнити опис для своїх сучасників, порівняв сердюцький жупан з камзолом. Як впливає з тексту, жупан виготовляли з сукна темно-червоного кольору (мальви) й простьобували „баволною”, себто бавовняною волокниною. Побутування цього матеріалу в Україні XVI – XVIII ст. засвідчене багатьма джерелами: баволною набивали подушки, її підкладали в чоботи, використовували в медицині. Особливо популярна була „бавелница” – бавовняна тканина, з якої шили хустки¹².

Цікаво, що просушена й знежирена бавовна йшла на утеплення верхнього одягу. Простьобаний нею жупан ставав грубшим, жорсткішим і почасти забезпечував вояка від шабельних ударів. У XVI – середині XVII ст. прошиті баволною й кінським волосом довгополі каптани носили українські козаки. „Вони (козаки. – О.С.) використовують різ-

новид одягу московитського типу, – писав у своїх „Справжніх причинах повстання козаків проти Польщі” французький письменник середини XVII ст. П. Лінаж де Восьєнн, – стьобаного, що захищає від списів і стріл, але не від вогнепальної зброї¹³. Техніка зміцнення бавовною та іншими матеріалами верхнього одягу перейшла в Європу зі Сходу (Туреччини й Персії). Зазвичай шар бавовняної волокнини вміщували між підбивкою з недорогого матеріалу й льоновою тканиною, яку зверху прошивали паралельними або навкісними стібками металізованої нитки чи міцного шовку. Аналогічні типи захисного вбрання були широко відомі також у Московській державі („тегилай”, „бумажные доспехи”) і Речі Посполитій (*żupan bojowy*). Так, у Національному музеї Кракова зберігається бойовий жупан гетьмана Станіслава Жулкевського, виготовлений із золототканого атласу й зміцнений бавовняними смугами¹⁴.

Значно складніше встановити, що криється під згаданим в „Истории Русов” „доломаном белого сукна”. Певно, тут ідеться про *дуламу* (з тур. *долама*) – різновид верхнього одягу, що був у XVI ст. запозичений угорцями в турків і поширився в сусідніх народів. Документи здебільшого просто згадують його, не подаючи подробиць крою й вигляду. Скажімо, серед речей української шляхти називаються ошатні „доломан адамашковий чирвоний шкарлатный” і „доломан червоний полушкарлатный” (1631 р.)¹⁵. Як відгомін впливу польської і угорської моди цей вид вбрання в XVII ст. траплявся в гардеробі московських бояр і дворянства¹⁶.

Традиційно *дулама* ототожнюється з угорським одягом, вужче – з вбранням гусарської кінноти, що її згодом запозичили поляки та волюхи. В угорській відміні – це короткий каптан (власне, напівкаптан) з вузь-

кими рукавами, прикрашений численними гудзиками й петлицями з шнурів або тасьми. Гусарська *дулама*, яку на зламі XVI – XVII ст. носила польська й українська шляхта, на думку фахівців з історичної лексики, так само мала вигляд короткого плащика¹⁷. Однак у тексті йдеться про те, що сердюки носили *дуламу* поверх жупанів „вместо плащей”, тобто вона мала бути довший довшою. У Туреччині *дулама* побутувала саме як додатковий верхній одяг з довгими полами й розрізними рукавами, часто підбитий хутром¹⁸. Тому доречніше припустити, що в комплексі сердюцької *барви* *дулама* являла собою різновид довгополого широкого каптана (можливо, опанчі) із застілками-петлицями й підбивкою. В описаному „Истории Русов” варіанті до нього додавався великий комір-пелерина, який, очевидно, у піднятому положенні захищав вояка від дощу й снігу¹⁹.

Шапки і чоботи – через те, що їх постачали в полки не централізовано – ще не мали чітко визначених фасонів і кольорів. Найманці або доставляли головні убори й взуття разом з харчовими поставками від населення, або замовляли в ремісників приватно. Зокрема поборові реєстри 1699 р. на гетьманський двір з Пирятинської сотні включали зібрані в домогосподарів „чоботы простие ялович чорні”, що були, мабуть, найпоширенішими тоді як щоденне взуття²⁰. Парадні чоботи шили на дерев’яних підборах з червоного або жовтого сап’яну (*сап’яні*)²¹.

Отже, відтворені в опису „Истории Русов” елементи одягу мають повні аналогії в актових і нарративних джерелах XVII – початку XVIII ст. Цілком імовірно, що тогочасна сердюцька *барва* була саме такого вигляду. Про це свідчить і самий костюм, загальні риси якого не мають прототипів ані в одностроях гетьманського війська, ані в уні-

формі російської армії, тож ледве чи могли бути навіяні реаліями XVIII ст. Його деталі, зокрема щодо простьобування сердюцького жупана, заперечують можливість використання автором іконографічних матеріалів, які нездатні так докладно відтворити особливості одягу. Можна припустити, що автор „Истории” користувався оригінальним джерелом з описом убрання (судовими протоколами, скаргами, реєстрами, що зазвичай містили переліки майна), а то й справжніми речами, наявними в приватних збірках старожитностей, популярних наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у середовищі українського дворянства.

Протягом першої чверті XVIII ст. жодних звісток про сердюцькі однострої в джерелах немає. Судячи з листування гетьмана Івана Скоропадського з російськими владними установами, внаслідок нестачі коштів *барву* найманцям роздавали нерегулярно. Тим часом, ремствуючи на перебої в постачанні, Генеральна військова канцелярія відзначала, що „прежде сего при заплате роковой и біляки давалися”. З цього, а також інших документів, можна зробити висновок про те, що за попереднього гетьмана – Мазепи охочепіхотним полкам видавали принаймні верхній одяг²². Зосібна на початку Північної війни влітку 1701 р. до сердюків псковської залози було вислано генерального осавула „з денгами и с платьем, с сукнами за прошлой год²³. На жаль, ми не знаємо, який вигляд мало те „плаття”.

Наступна звістка про сердюцький одяг припадає на грудень 1722 р., коли в Полтаві закупили партію *габи**, „на діло сердюцького полку кафтано²⁴. Генеральна військова канцелярія в лютому наступного року передала його до кравецьких цехів, наказавши „з якої габы или з одной штуки з болшой болшой, а з меншой меншой был выкроен габяк;

или некоторые штуки, раскroивши... жебы з каждой вышло по беляку, употребить бы на прикладки до 15 albo до 16 штук”²⁵.

Габ'як (у джерелах, вказуючи на білий колір габи, часто вживають назви біляк), певно, мав крій, що наслідував традиційні жупани або каптани початку XVIII ст. Іконографічні матеріали зображують їх довгополами, з досить вузькими рукавами й малим сторчковим коміром із зрізаними кутами. Згадані приписом Генеральної військової канцелярії „прикладки” могли бути не тільки конструктивними деталями коміру або карвашів (відлог), а й вставними клинами-„рясами”, які відповідно до тогочасної моди вшивали до подолу. Згідно з документами Малоросійської колегії, повний комплект одягу становив 249 каптанів, себто стільки, скільки військовиків налічував єдиний на той час полк Гаврила Бурляя. Отже, однакові „біляки” носили всі сердюки без винятку – від рядовика до полковника аж до ліквідації полку в 1726 р.²⁶

Виходячи з наявних джерел, до початку XVIII ст. компанійці барву одержували набагато рідше, ніж сердюки, дістаючи лише окремі речі (шапки, панчохи, чоботи) зі стацій. Хоч в універсалах і трапляються обіцянки „уконтентовати одежою потребною”, конкретних вказівок направлення її до охочекомонних полків нам виявити не вдалося²⁷. Нерідко гетьманське правління замість готового одягу видавало найманцям гроші на придбання його, а це промовляє за те, що вбрання компанійців було набагато строкатішим, як в охочепіхотних полках²⁸.

Щодо типів компанійського одягу, то документи останньої чверті XVII ст. – початку XVIII ст. найчастіше називають звичайні речі, однаково поширені серед населення Лівобережної України. Так, у переліку майна одного з компанійців

полку Новицького (1691 р.) було „жупанов два, чоботи, шапка, пояс шовковий и бурка”. Окрім жупанів, компанійці носили також *сукмани* й *кунтуши*²⁹.

Холодної пори верхній одяг утеплювали сукняною *опанчею*, валяною з вовни *буркою* або *кожухом*³⁰. Загалом *кожухи* й *шуби*, поряд із жупанами, наскільки можна судити з джерел, становили типовий різновид жалуваної барви. У листопаді 1695 р., повідомляючи царів про підготовку сердюків Таванської залози „на целозимную тамошную службу”, І. Мазепа згадував, що „послал есмь на всякого старшого и меншого товарища по шубі, которые шубы на денги изъ скарбу войскового суть куплены”³¹. У Терському поході 1724 р. компанійці полку Григорія Тонконога дістали по 3 рублі на купівлю кожухів³².

Втім, барва була не єдиним одягом найманця. Скажімо, в переліку речей, узятих при заарештованому в 1724 р. компанійці Антоні Скринському, значаться, крім одягу на самому в'язні, ще біла сукняна опанча, червоні сап'янові чоботи, п'ять пар білих хусток і зовсім не уніформений „пояс доброй гданской работы ткан золотом ценою дватцать рублев”³³. Документи середини XVIII ст. часто фіксують у гардеробах компанійців свити й каптани, очевидно вживані поряд з одностроями як щоденний одяг³⁴.

Назагал комплект одягу рядовика був досить скромний. Окрім барви, до нього зазвичай належав набір змінних речей (штани, кошулі, хустки, іноді жупан або кунтуш), подеколи на додачу – також досить дороге „жалуване” вбрання, одержане як нагорода. Під час походів речі перевозили згорнутими в спеціальних полотняних торбах – саквах, а на постоях зберігали в скринях.

У середині – другій половині XVIII ст. під впливом російського

„регулярства” в гетьманському війську починає запроваджуватися уніфікованіший одяг, що своїм характером був ближчий до європейських одностроїв. Василь Ломиковський у „Словаре малорусской старины” зазначає, що в той час „мундир их (тогочасних компанійців. – О.С.) был – зеленая черкеска с красными обшлагами и красной исподний кафтан; большею частью носили они узкие шаровары, а иногда штаны, голанцами называемые; шапки их были круглые... сапоги носили коротенькие”³⁵.

Детальми й силуетом описаний однострій виразно нагадує козацьку форму, впроваджену за гетьманування Кирила Розумовського, яку замалював Тимофій Калиновський для „Летописного повествования о Малой России” Олександра Рігельмана³⁶. Той факт, що компанійці носили однострої козацького типу, тільки зелені, підтверджує у своєму „Топографическом описании Черниговского наместничества” й Опанас Шафонський³⁷. Основу однострою становила *черкеска* – сукняний каптан з шальовим коміром і невеличкими вилогами на вузьких рукавах. Прикметно, що на відміну від попереднього століття, як зазначає В. Ломиковський, „военнослужащим не позволено было носить долгих кафтанов, а токмо немного ниже колен, чтобы легче на лошадей вскочить и маршировать беспрепятственно”³⁸. Під каптан одягали коротенький *жупан* з глухим сторчковим коміром на гапличках. Поверх одяг оперезували тканим поясом. За формений головний убір правила поширена тоді шапка – *магерка* – з чорної овечини околицею і круглим сукняним наголовком, підшитим зсередини ватою і прикрашеним згорі двома навхрест нашитими галунами.

На малюнках сотницького й козацького одностроїв у праці О. Рі-

гельмана видно також широкі шаровари білого кольору, заправлені у високі чоботи з призбореними халявами. Натомість з матеріалів В. Ломиковського ясно випливає, що замість шароварів компанійці носили *штани* або завужені донизу *галанці*, характерні для міського одягу, а також чоботи з короткими халявами, можливо, *боти*³⁹.

Для старшин найманців тривалий час спеціально встановленого одягу не існувало. Як і в більшості європейських армій, офіцерському корпусу, з огляду на його привілейоване соціальне походження й службове становище, влада дозволяла вбиратися на свій смак. В Україні цей одяг загалом уподібнювався вбранню козацької еліти. Лише з 20 – 30-х рр. XVIII ст. у ньому дедалі частіше з'являються елементи західноєвропейської моди – тканини (здебільшого сукна й шовки), окремі предмети туалету тощо. Проникнення нових „регулярних” тенденцій у військовий побут Гетьманщини за врядування Розумовського покликала до життя й перші старшинські однострої, пошиті на європейський кшталт. Згідно з описом О. Шафонського, вони склалися з яскраво-синіх („лазоревых”) німецьких каптанів з червоними вилогами, білого камзолу й „нижнего платья”⁴⁰. Можливо, компанійські старшини носили такі самі однострої, тільки наданого їм зеленого кольору з червоним прибором**.

Ошатним одягом завжди вирізнялися охотницькі полковники, які, окрім грошового утримання, часто діставали коштовні матерії як дарунки від царів і гетьманів. У витязі зі справ Малоросійського приказу про видачі українській генеральній і полковій старшині царських нагород за період з 1677 по 1700 рр. полковникам компанійським і сердюцьким пожалувано: у 1688 р. „по байбереку

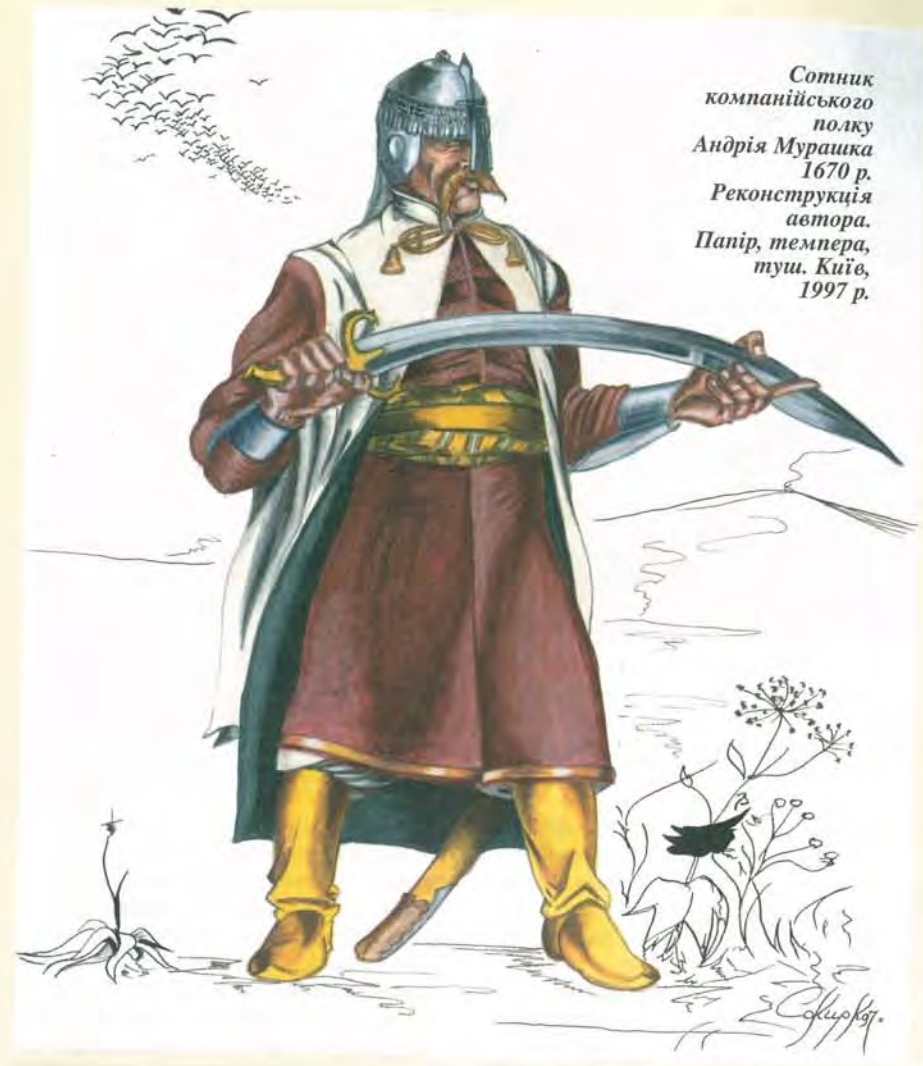

*Мушкетер
сердюцького
полку
Данила
Жеребиловського
в бойовому
вбранні
1677 – 1678 рр.
Реконструкція
автора.
Папір, темпера,
туш. Київ,
1999 р.*

московского дела, по 2 пары соболей, по 15 рублей пара человеку”, у 1690 – 1692 рр. „по атласу мерою по 11 аршин, да по паре соболей, по 10 рублей пара человеку”, у 1692 р. „по байбереку немецкаго дела, мерою по 10 аршин, по 2 пары соболей, по 15 рублей пара человеку”, у 1695 р. „по бархату, по объяри струйчатой золотной, по атласу, по 3 пары соболей, по 10 рублей пара челове-

ку”, в 1696 р. „бархату флоренского, да атласу гладкого по 10 аршин, да им же по портищу золотному, и в том числе 15 портищ байбереков, 2 портища объяри травчатой золотной, мерою всех 10 аршин, по 3 пары соболей, по 20 рублей пара, по 40 соболей, по 150 рублей сорок человеку”, у 1697 р. „по объяри двойной гладкой, да по атласу, по паре соболей по 15 рублей, да по другой по

*Сотник
компанійського
полку
Андрія Мурашка
1670 р.
Реконструкція
автора.
Папір, темпера,
туш. Київ,
1997 р.*

паре ж соболей по 10 рублей пара человеку. Бархат и байберек золотные по 10 аршин, камки лауданы по 9 аршин, атласы по 10 аршин”, у 1698 р. „объяри гладкой по 6 аршин, атласу гладкаго по 10 аршин, по паре соболей по 15 рублей, по другой по 10 рублей”, у 1699 р. „объяри гладкой по 6 аршин, атласу по 10 аршин, по паре соболей, по 15 рублей, да по другой по 10 рублей пара человеку”⁴¹.

Коштовні, але скромніші дарунки одержувала сотенна старшина й рядові найманці, виправлені до Москви з реляціями про перемоги („сеунщики”). У 1692 р. за погром турецького війська під Очаковом компанійському полковникові Григорієві Пашковському пожалували „сукна кармазину 5 аршин, тафты тож, отласу да камки по 10 аршинов”, ротмістрові Семену Безпаленку й ком-

Невідомий художник.
Портрет компанійського полковника
І. Новицького. Олія.
Початок XVIII ст.

панійцям, що доправили в Москву полонених і гетьманське донесення, – „сукна кармазину 5 аршин, отласу да камки по 10 аршин” і „по сукну кармазину, да по тафте, мерою по 5 аршин человеку”⁴².

Більшість цих тканин ішла на виготовлення коштовного верхнього вбрання – каптанів, жупанів, кунтушів, шуб, делій, хутряних опанчів тощо. Оскільки одяг, жалуваний царем, був своєрідним предметом гордоців власника, його вдягали переважно на найбільші свята й урочистості. В одній зі скарг пограбований козак особливо шкодував за відібраними розбійниками червоним жупаном і двома кармазиновими „вершками” для шапок „великих государей жалованья”⁴³.

Барва гетьманських найманців ще вельми відрізнялася од тогочас-

них західноєвропейських мундирів. У західноєвропейських арміях докладно регламентувався не тільки повсякденний одяг, а й позастройовий і навіть білизна. Економіка Гетьманщини з слабким фінансовим господарством і відсутністю великих мануфактур не могла вповні забезпечити потреб найманого війська в уніфікованому одязі. Очевидно, що довгий час потреби в ньому не відчувало й гетьманське правління.

У своїй основі барва не була відмінною од козацького вбрання: носіння лицарського верхнього одягу – жупанів, каптанів, кунтушів (замість свит у посполитих) і найголовніше – чобіт, що були ніби невід’ємною ознакою козака, свідчило про певну соціальну належність найманців, їхній зв’язок з шляхетним, лицарським ремеслом. Барва була виявом могутності, матеріальної потуги володаря й командувача – гетьмана, який утримував військо й порядкував ним. Приблизно таку саму семантику мав уніфікований одяг професійних військових частин у найближчих європейських сусідів України. В Речі Посполитій однакова кольором барва формується на основі складників шляхетського костюма в магнатських надвірних хоругвах і піхотних полках кварцяного війська. Каптани, опанчі, чоботи й прапори мають колір гербових відзнак свого суверена. У Московській державі „цветное платье” носять стрільці й полки „нового строя”, які за своїм соціальним статусом належать до ієрархії служилих людей. Однак одноманітність і західноєвропейська регулярність ще не пустили в цих системах одностроїв і символіки розгалуженого коріння: такий одяг видавали нерегулярно, перелік предметів, що входили до його складу, досить обмежений. Тутешні держави ще надто слабкі, аби мати мережу мануфактур, швалень, скла-

Т. Калиновський. Тип однострою
виборного козака. 1760-ті рр.

дів для його виготовлення й зберігання або принаймні належну кількість грошей на відповідні закупівлі.

Прапори

На час виникнення наймані полки, очевидно, користувалися колективними символами (прапорами, значками, корогвами), які мало чим відрізнялися від козацьких. Тогочасне „прапорове господарство” військових частин уже доволі виразно поділялося на типи піхотних (прапори) і кінних (корогви, штандарти) інсигній, які різнилися між собою конфігурацією, розмірами, способом кріплення полотнищ, характером зображень і матеріалом. Кожен полк мав головний прапор, що був єдналим для воляцького колективу символом. Відзнаки (значки, прапор-

ці) мали також підрозділи – сотні, хоругви, роти.

В умовах, коли засоби зв’язку перебували в зародковому стані, прапори, корогви та значки допомагали воєначальникам вирізняти окремі полки на марші, керувати ними на бойовищі тощо. Тому якщо зображення на полотнищах містили певну ідеологічну інформацію (належність до суверена, держави або визнання), то вибір кольору тла був справою суто функційною – тут ішлося передусім про те, щоб зробити прапорові зображення помітнішими в клубах порохового диму.

Конкретних вказівок щодо найманської символіки кінця XVII ст. в джерелах не знаходимо. Доречним буде припустити, що спочатку прапори найманців не мали ані чітко регламентованої кількості, ані форм, кольорів чи зображень. Цікаво, що іноді використовувалися навіть трофейні відзнаки. У червні 1670 р. гетьман Многогрішний у листі до московського дипломата Артамона Матвеева, доповідаючи про погром компанійцями загону азовських татар, писав: „... рад бы я все татарские знамена, на бою взятые, к его царскому ... величеству прислати, только конное войско тех знамен ко мне не присылая, на свои значки войсковые переделали и своим образом кресты нашили”⁴⁴. Загалом зображення хреста (на противагу гербам і гербовим фігурам на європейських прапорах) було відмінною рисою як козацької, так і охотницької бойової символіки. Це зумовлювалося не тільки великою духовною ролею православ’я в Україні, а й ідеєю захисту тутешнім лицарством християнського світу від наступу ісламу. Супроводжуючи до компанійського полку Іллі Новицького нові сотенні значки, гетьманський універсал наголошував значення їх так: „А жебы рыцерство, глядячи на тых знаках выраженный крест,

могли значне, отважне і охочо на услугах монарших і наших войсковых показуватися і над неприятели Креста святого щасливе пожаданой победы узнавати...⁴⁵

На жаль, повних описів компанійських і сердюцьких прапорів кінця XVII ст. у джерелах не збереглося. Певний підсумок їх видозмін підбиває опис прапорів компанійського полку Андрія Ковбаси й сердюцького полку Гаврила Бурляя. Складено його було напередодні скасування в 1726 р. цих полків і відправлення їхніх прапорів у Сенат: „... компанейского Колбасина полку... три знамя камчатые желтые ветхие, в том числе одно знамя все избилось, толко одно древо. На них чехлы габинные белье... Сердюкова Бурляева полку... четыре знамя кумачных красных посреди их кресты китайчатые лазоревые на них чехлы габинные белье, ветхие“⁴⁶. З тексту очевидно, що прапори не мали чітко визначеного терміну служби й використовувалися в частинах до цілковитого зношення. Їх виготовляли з шовкової (камка) або бавовняної (кумач) тканини, вони мали спеціальні нагалища-покривці й у кожному полку були однотипними за своєю композицією, відрізняючись лише кольорами.

Ці прапори належали частинам, які не були знищені після повстання Мазепи й зберегли символіку, сформовану на злам XVII – XVIII ст. Саме тоді клейноди охотницького війська уніфікуються, стаючи зовнішнім виявом його окремишнього статусу в збройних силах Гетьманщини. При цьому варто нагадати, що в козацькому війську аналогічні процеси, пов'язані з уніфікацією символіки, розпочнуться дещо пізніше.

Наступне за часом повідомлення про охотницькі прапори припадає на кінець 30-х рр. XVIII ст., коли після російсько-турецької війни 1736 – 1739 рр. було вирішено замінити давні, майже зношені в походах, пра-

пори трьох компанійських полків комплектом нових. Згідно з довідкою Генеральної військової канцелярії від лютого 1738 р., на компанійський полк Григорія Павлова мали виготовити „полковое знамя одно из белого штофа, а сотенные знамена (4) из блакитного штофа. А крижали (хрести. – О.С.) до оных с красного гранитуру“; на полк Василя Часника – „полковое знамя одно из желтого штофа, а сотенные (5) з зеленого штофа. Крижи до оных з гранитуру блакитного“; на „новонабранный“ полк – „полковое знамя з желтого горячего, а сотенные (5) з красного штофа, а крижи до оных з зеленого гранитуру“. Отже, полкові й сотенні відзнаки в основних своїх рисах зберегли малюнок від попередніх часів⁴⁷.

Справа з „построением“ прапорів розтяглася надовго: спочатку не вистачало коштів, а згодом – потрібних матеріалів, що їх закуповували в глухівських крамарів. Врешті прапори пошили тільки в червні 1740 р., причому для прапора полку Павлова замість білого штофу „за неимением его“ використали голь „попелястого“ (сірого) кольору, для сотенних значків – „гранитур блакитний“, для прапора „новонабраного“ полку замість жовтого горячого штофу – голь відповідного кольору⁴⁸. Купівля червоного, жовтого, блакитного, „попелястого“ й зеленого шовку на вагу свідчить про те, що прапори й значки належало ще обшивати торочками. Крім того, на кожен прапор виготовляли спеціальний покривень.

Новий вигляд клейноди компанійських частин дістали за Кирила Розумовського. У лютому 1752 р. за рапортом полковника Часника замість давніх прапорів і значків, які були в 2-му компанійському полку „в крайней ветхости“, гетьман дозволив виготовити нові. Зокрема полковий прапор шили з блакитного „канавцу“ (каніфасу?), а чотири

сотенні значки – з блакитного штофу, додавалися ще й торочки того самого кольору. Полотнище кріпилось на „точеном“ деревку й вінчалось „копьем желтой міді“⁴⁹. Відтоді для всіх прапорів було встановлено новий малюнок із зображенням „с единой стороны войскового, а з другой его ясневельможности гербов“. На нашу думку, тут мається на увазі не дворянський герб Розумовських, пожалований у 1751 р., а оригінальний малюнок, який згодом з'явився на прапорах решти компанійських полків, надвірної хоругви та жолдацьких рот – „при арматурі гетманские клейноти: булава и бунчук навхрест“⁵⁰.

Розташування малюнка, розміри прапорів і значків точно не зазначалися, хоч за аналогією з жолдацькими й козацькими прапорами можна висловити припущення, що на правому (лицьовому) боці („с правой стороны“) було зображення „герба малороссийской нації“ (або, як його ще називали, „войскового“ герба) – себто козака в каптані й шапці, з шаблею при боці й рушницею на плечі, а на зворотному – згаданої арматури з гетьманськими клейнодами⁵¹. Мальовання арматури виконували золотою фарбою, а фігури козака – ще й ультрамариновою та кармінною, на що вказують відповідні статті кошторису⁵².

Напередодні відправлення на театр Семирічної війни нові прапори почали лаштувати для 1-го й 3-го компанійських полків. Для них встановили білий колір (штоф), а для сотенних – блакитний з торочками відповідного кольору. Як і на клейнодах 2-го компанійського полку, на них фігурували герб Війська Запорізького й арматура з булавою та бунчуком⁵³.

Генеральна скарбова й військова канцелярії готували прапори ретельно, хоч і повільно. Безпосередньою організацією цієї роботи,

яку було закінчено тільки в 1758 р., відав глухівський городовий отаман, що укладав підряди з постачальниками тканин і пошивниками. Прикметно, що для розмалювання прапорів усіх трьох компанійських полків запросили одного маляра – Петра Поручка, який зробив малювання „добрими вінецкими красками“. Очевидно, малюнок був виконаний в одній стилістичній манері й колірній гамі.

Прапори й значки 1752 – 1758 рр. стали останніми комплектами полкових клейнодів аж до скасування компанійських частин. На цей час усталилася уніфікована система зображень і кольорів (білого для полкових і блакитного для сотенних). Слід відзначити, що полковий і сотенний прапори відігравали в полках роль справжньої святині, навколо якої гуртувався вояцький колектив, – на відміну від російської та деяких інших армій, де прапори аж до кінця XVIII ст. мали лише статус штатного майна й належали до амунічних речей. Там їх списували через певний, визначений приписами, період, натомість прапори компанійців використовувалися в частинах до повного зношення. Старі корогви, від яких часто-густо лишалося тільки деревко, не знищували, а в супроводі спеціальних команд передавали на схов до Генеральної військової канцелярії⁵⁴.

Не можна з певністю твердити про те, що в охотницьких полках була й інша група клейнодів – посадових ознак влади козацької старшини – пірначів, каламарів, комишин тощо. Твердження про наявність у найманних полковників пірначів, які трапляються в літературі, на жаль, не підтверджується писемними й іконографічними джерелами⁵⁵.

Нарешті, окрему групу військових клейнодів становили музичні інструменти. Поряд з прапорами вони мали не тільки символічне, а й

утилітарне значення – ними подавали різноманітні сигнали, за допомогою яких управляли полками в бою, вони підносили бойовий дух вояків. Кожному полку – відповідно до роду зброї – була притаманна своя номенклатура сигнальних засобів. Зокрема при компанійських полках неодмінно перебували довбиші (литавники, бубоністи) й сурмачі; при сердюцьких полках – шипощники (музиканти, що грали на рогах) і барабанники⁵⁶.

Озброєння

Охочекомонні й охочепіхотні частини мали певну специфіку в озброєнні й амуніції, зумовлену відмінностями між родами війська. У листуванні компанійської старшини полків 70 – 90-х рр. XVII ст. звертають на себе увагу часті згадки одного типу вогнепальної зброї – *ручниць*. Так, полковий осавул Іван Рубан повідомляв навесні 1690 р. свого командира про найняття „... слюсара для роблення ручниць”, якому „и задатку талюра далем...”⁵⁷ Безперечно, у даному разі йдеться про підряд на масовий ремонт зброї, яку мали якщо не всі полчани, то принаймні їхня більшість.

Ручниця згадується й в інших документах, що стосуються вже окремих вояків: у листопаді 1685 р. в одного з компанійців полку Новицького вкрали ручницю⁵⁸; у судових справах лубенського уряду за 1691 р. ручниця неодноразово фігурує в описах майна пограбованих і підсудних найманців⁵⁹.

Цей вид зброї відомий в Україні ще з XVI ст., імовірно він належав до легких і полегшених типів гаркебузів. Джерела чітко відділяють ручницю від важких фортечних гаківниць, наголошують її легкість, менший калібр і наявність ложа. З половини XVI ст. ручниця оснащується дорогими, як на той час, коліщатими й ударно-кремінними замками. У володимирсь-

кому осідку шляхтича С. Граєвського в 1569 р. зберігалося 16 таких ручниць. У скарзі Я. Терлецького, пограбованого козаками Семерія Наливайка в 1596 р., мовиться про втрату „ручниц коротких, цецованих костью оправных, шість... ручниц пташних, кгвинтованих дві”⁶⁰.

Поступово технологія виробництва ручниць удосконалювалася й здешевлювалася. Таку зброю здебільшого виготовляли найдосвідченіші майстри-інструменталисти того часу – слюсарі. Вони й лагодили зброю („вычистити и ручницы и аркабузы направить”). Серед майстрів, що виготовляли ручниці, джерела називають овруцьких слюсарів Якова Семеновича й Мойсея Чижевича, ливарника черкаського замку Ворону, ремісників з Полонного, Локача тощо⁶¹.

У першій половині – середині XVII ст. ручниці згадуються в складі озброєння найрізноманітніших військ: реєстрових козаків, квірчанських козацьких і волоських рот, магнатських надвірних хоругв⁶². Те, що вони поширилися передусім у кінноті, зайвий раз доводить, що тодішні ручниці являли собою різновид полегшеного гаркебуза (пищалі)⁶³. Порівняно невеликої ваги і розміри ручниці робили її зручною саме для кіннотника. Зручність ручниць зумовила ще один напрям в еволюції їх: паралельно із застосуванням на війні з кінця XVI ст. вони здобувають широкое визнання й серед мисливців на дичину. Звідси й ще одна назва цієї зброї – „пташинка”. Визнанням центром виготовлення мисливських ручниць в Європі була Прага.

На жаль, у нашому розпорядженні немає жодного опису цієї зброї українськими джерелами кінця XVII ст., що дав би змогу більш-менш точно ідентифікувати її з-поміж наявних у музейних збірках зразків. Тому в процесі реконструкції ми орієнтувалися на московські ручні пищалі – ручниці середини –

другої половини XVII ст. Люфи цих ручниць завдовжки до 850 мм, як правило, були вже не зварені, а розсвердлені, що підвищувало надійність і балістичні властивості зброї. Люфа і припасований до неї замок „осаджувалися” в ложе з багатопротильним або мушкетним прикладом. Калібр ручниці був близько 18 мм, загальна довжина – 1200 мм, вага – 2500 – 3200 гр.

Окрім ручниць, у охочекомонних полках використовували *карабіни* й *бандолети*. Знайдені на полі Берестецької битви карабіни мають калібр 10 – 12 мм, довжину люфи до 8500 мм, що свідчить про їхні невеликі розміри й вагу. За висновком І. Свешникова, ці зразки виготовили майстри московської Оружейної палати, їхня продукція надходила в Україну другої половини XVII ст. в централізованих поставках або здобувалася як трофеї⁶⁴. Російські карабіни кінця XVII ст., що могли побутувати в компанійських полках, склалися з гранчастої люфи калібром 14 – 16 мм, вмонтованої до мушкетного ложа з французьким прикладом, зручним для прицільного стріляння. Карабіни здебільшого оснащували ударно-кремінними замками. Довжина їх була 900 – 1000 мм, вага 1800 – 2300 гр.

Дуже вкорочені карабіни, які калібром (12 мм) і розмірами скидалися більш на великі пістолі, ніж на ручниці, називали бандолетами.

Деякі кінні найманці, окрім ручниць, а іноді й замість них мали пістолі; вояки допоміжних служб (візники, слуги, пахолки) могли бути озброєні мушкетами⁶⁵. Зручні в близькому бою пістолі були, однак, досить дорогою і ненадійною зброєю. У серпні 1677 р. під час битви за Бужинський перевіз компанійський полковник Новицький, зіткнувшись з татарським мурзою, випалив у нього з пістоля, але не вбив його, бо той мав на собі панцер⁶⁶. Від певної смер-

ті полковника врятував мушкетним пострілом компанійський сотник, що був поруч його.

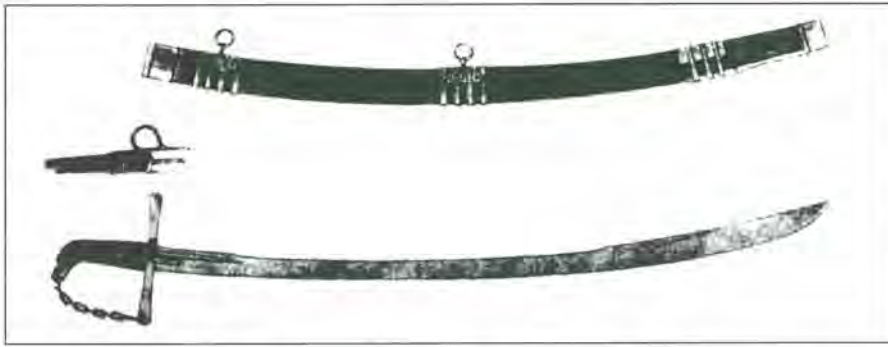
Легка й зручна зброя характерна для охотницької кінноти й у наступні часи. Описуючи компанійців середини XVIII ст., В. Ломиковський відзначав, що їхня зброя складалася з шаблі й короткої ручниці. За свідченням того ж автора, деякі з компанійців озброєні „*дуплетоном*” – певно, якоюсь відміною мушкетона (коротколофової ручниці з ліжкуватим дульним зрізом, що стріляла шротом)⁶⁷.

Починаючи з 1737 р. в охочекомонні полки постачали нову модифікацію ручниці, прийняту на озброєння в реєстрових і слобідських козацьких полках. Як можна виснувати з наявних описів, відмітними деталями її була коротка багатопротильна ручниця з гніздом для ручничного приладдя й тонкі латунні кільця, за допомогою яких кріпилася люфа⁶⁸.

У 1776 р., напередодні переформування компанійців у регулярні частини російської армії, тодішній президент Малоросійської колегії генерал-аншеф Петро Рум'янцеv розробив для їх переозброєння нову модель *карабіна*. Загалом він нагадував кавалерійський карабін зразка 1775 р., відрізняючись од нього лише розмірами. Калібр того карабіна дорівнював 17,3 мм, загальна довжина – 1090 мм, вага – 2500 гр. Ложа березового дерева мала довгий приклад і підцівник. На зворотному боці замкової дошки в спеціальній обіймиці монтували упору з гаком, щоб носити карабін на перевісі-панталері⁶⁹.

Розвиток вогнепальної зброї дедалі зменшував роль *лука* й стріл у бою, але це відбувалося досить повільно. Принаймні до кінця XVII ст. документи згадують про наявність у деяких компанійців „сагайдахов” (сагайдаків). Лук, як шляхетна, лицарська

Шабля угорсько-польського типу.
XVII ст.

зброя, був і серед озброєння старшини. Наприклад, у квітні 1689 р. лубенський городовий отаман Федір Григорович надіслав як подарунок компанійському полковникові Іллі Новицькому два луки, „с тятивами, обвиненые прядивом”⁷⁰. 1723 р. в опису речей померлого полкового компанійського писаря Романа Анањева значився „сагайдак з луком вправний срібром”⁷¹.

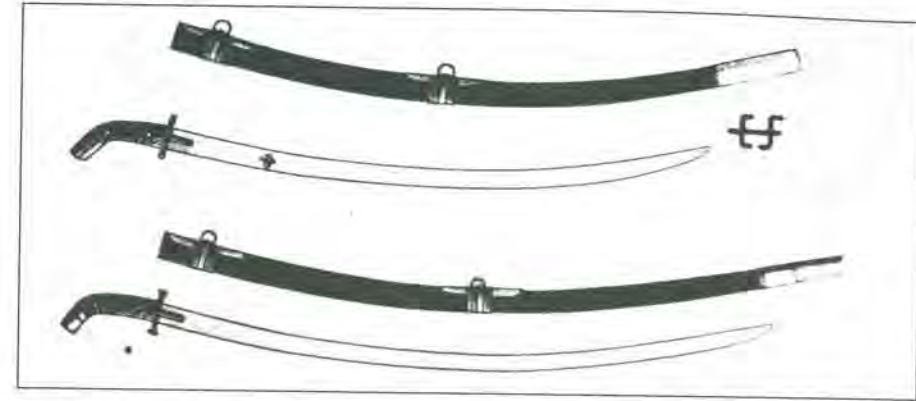
Основною холодною зброєю компанійців, як і в козацьких полках, були шаблі поширеного в той час угорсько-польського типу, а також „ординки”⁷². Їхня особливість – довгі (до 90 см), плавно вигнуті клинки з переважно відкритим руків'ям. Часто згадуються в джерелах і різні види ножів: („ножі паристие”, „ножі простие”) та ін.⁷³

У першій третині – середині XVIII ст. на Лівобережній Україні поширюється невідома доти холодна зброя, запозичувана з арсеналу різних родів російського війська. Серед трофеїв траплялися й зовсім екзотичні зразки, як-от „палаши” (пряма двосічна зброя важкої кавалерії) у майні компанійця Степана Сердечного (1765 р.)⁷⁴. У легкій компанійській і козацькій кінноті дуже популярними були легкі, з широким у горішній частині клинком („елманью”) і скругленою гар-

дою гусарські шаблі⁷⁵. Черен шаблі оздоблювали чорною шкірою і мідним прибором; піхви виготовляли з дерева, обтягнутого шкірою (пізніше із заліза). Гусарські шаблі були не дуже довгими, легкими й не вимагали особливої вправності в користуванні. Різновиди їх бачимо на багатьох портретах української старшини й рядових козаків.

Свої особливості в озброєнні мали й очолені полки. На відміну од компанійців, у яких головну роллю відігравала легка зброя, тут ставка робилася на потужність і велику вбивчу силу. Саме тому в сердюцьких частинах використовувалися найдосконаліші зразки тогочасної ручної вогнепальної зброї – мушкети.

З-поміж військ, виряджених на посилення Чигиринської залоги у квітні 1677 р., гетьман Самойлович у посланнях до московського царя особливо виділяв „Петра Кожуховського, полковника охотного пехотного, с его полком... с тысячью человек, с мушкеты... также и ... пехотного полковника... Герасима Васильева, под которыми полковники будет с поляпята тысяч людей с мушкеты”⁷⁶. За рік, у березні 1678 р., туди знов було відправлено сердюків „семь сот человек пехоты добрые, мушкетеров охотных”⁷⁷. Гетьмани раз у раз вимагали від полкових командирів, щоб „піхота мушкеты справные всегда мели”⁷⁸.

Шаблі „ординки”. Друга пол. XVII ст.

Мушкет, завдяки своїй довгій лоффі й великому калібру (18 – 20 мм), був грізною зброєю. Випущена з нього куля, влучала в ціль на відстані 250 – 300 метрів. Судячи з усього, сердюки використовували поширені в той час у Європі мушкети полегшеного типу з ударно-кремінними замками, що не потребували опертя на спеціальну підставку (форкету). Однак їхня вага і далі лишалася значною – до 7000 гр⁷⁹.

Як правило, з мушкетів стріляли великими свинцевими кулями, іноді – з металевим осердям. Під час інтенсивних боїв або облог, коли запаси боєзарядів швидко витрачалися, мушкети заладовували шротом, цвяхами й шматками заліза. Ці заряди мали великий радіус розльоту й заподіювали, особливо з близької відстані, страшні рани й каліцтва. Вогневий бій з використанням їх був надзвичайно ефективним проти навальних атак турецько-татарської кінноти. У зв'язку з цим, наприклад, перед походом на турецьку фортецю Казикермен сердюцькому полкові Яреми Андрієвича переслали січеного „свинцу для пехотного товариства спотребу”⁸⁰.

Для стріляння використовували грубозернистий – мушкетний – порох, який одержували при застосуванні спеціальної технології розтирання й просіювання сірки та

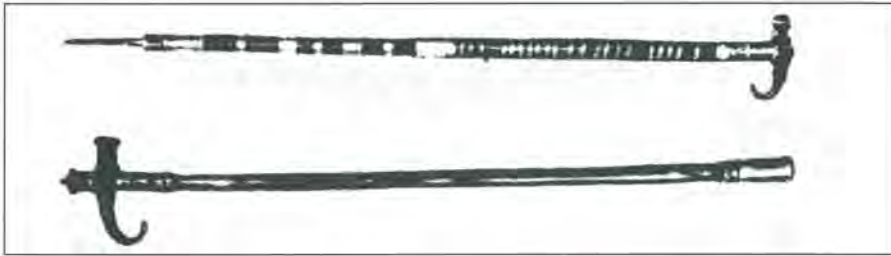
селітри. Так, перед походом 1690 р. сердюцький полк Петра Кожуховського дістав „бочку пороху мушкетового”⁸¹.

Процес заряджання перелічених типів вогнепальної зброї був стандартний. Спочатку стрілець мав насипати на панівку рушничного замка дрібно розтертий порох або порохову м'якоть, яку зберігали в спеціальній натрусці. Після цього панівку закривали, й до цівки рушниці з паперового патрона або порохівниці всипали основний пороховий заряд, далі за допомогою шомпола як клейтух забивали ганчір'я, шматки шкіри або паперу, вганяли кулю або шріт, і зброя була готова до пострілу. Така процедура пересічно займала близько 3 – 4 хвилин (трохи більше – коли набивали нарізну рушницю).

Надійність вогнепальної зброї значною мірою залежала від типу запалювального механізму – замка. На середину – кінець XVII ст. пристрої з використанням тліючого гніта поступово відходили в минуле (хоч і не зникли зовсім). Їм на зміну приходили коліщаті й ударно-кремінні замки.

Принцип дії першого типу замка ґрунтувався на дії потужної спуско-

Обухи. XVII ст.

вої пружини, з'єднаної приводом із зубчастим коліщатком. Накручена за допомогою спеціального ключа, пружина обергала коліщатко, яке, б'ючись зубцями об креміль, викресувало іскри, від яких займався спочатку запалювальний порох на панівці, а потім і основний заряд. Такі замки використовували в кавалерійській зброї (карабінах, пістолях), однак вони були досить ненадійними.

На відміну від коліщаткового в ударно-кремінному замку іскри викресувалися внаслідок удару кременя, затисненого в курку, об сталеве кресало. Курок утримувався у зведеному стані спеціальним штифтом з пружиною, які, після натиску на спусковий гачок, вивільняли його. Курок різко бив по кресалу, викресуючи іскри, що запалювали порох на панівці і відбувався постріл.

Арсенал сердюків і компанійців вряди-годи поповнювався трофейною зброєю. У Північній війні багато її потрапило до рук українських найманців під час бойових дій у Ліфляндії в 1700 – 1702 рр., коли їм дісталися шведські зброєві з великою кількістю мушкетів, штуцерів, фузіїв і пістолів⁸².

Під час штурмів і оборони фортець, вуличних боїв наймана піхота здобувала додаткову зброю. Щоденникові записи російського генерала Патрика Гордона засвідчують, що впродовж облоги Чигирини в 1677 – 1678 рр. охочепіхотні полки, що боронили фортецю, мали *піки* і *со-*

кири. Піки згадано також як зброю сердюків таванської залоги в 1699 р. Частина сердюків у Чигирині мала й *ручні гранати* – начинені порохом залізни, глиняні або скляні металеві знаряди сферичної форми⁸³. Кожен сердюцький полк, вирушаючи в похід, віз в обозі комплект шанцевого інструменту (сокир і заступів) для спорудження земляних укріплень⁸⁴.

Поодинокими є згадки про наявність у найманському арсеналі *обухів* (обушків). Обух являв собою різновид бойової сокирки-молотка, нагадуючи чекан на довгому держаку, але із загнутим донизу вістря, завдяки чому він скидався радше на елегантний ціпок, популярний серед старшини⁸⁵. Втім це була серйозна зброя, якою завдавано каліцтв і навіть смертельних ран. Приміром, обухами прибічної старшини забито влітку 1668 р. лівобережного гетьмана Івана Брюховецького. За версією Самійла Величка, ударами обуха страчував полонених турків компанійський полковник Андрій Мурашко⁸⁶. У бійці із запорожцями в Таванській фортеці сердюки полковника Якова Покотила орудували, крім шабель і списів, ще й обухами⁸⁷.

Більш-менш уніфікованої амуніції в охотницькому війську не було (гадаємо, вона не з'явилася навіть у тих компанійських полках, що проіснували до початку запровадження „регулярства” за Розумовського). Компанійці здебільшого мали вузькі шкіряні паски (на кшталт „кордибанів”, знайдених під Берес-

течком⁸⁸), на яких носили шаблю, ніж, а іноді й порохівницю. Набої, разом з рушничним начинням, могли зберігатися в спеціальній сумці або малому патронташі – *ладівниці*, що її тримали за спиною на вузькому ремінці чи тасьмі. Оскільки зарядження набоями поширювалося в гетьманському війську досить повільно і навіть у XVIII ст. було рідкістю, найманці, як і козаки, тривалий час користувалися *натрусками* з пороховою м'якоттю – їх носили на шії або при поясі.

Специфічним складником вершницького спорядження був *шабельтас* – плоска шкіряна сумка чотиричлених п'ятикутної форми, підвішувана на коротких ремінцях до пояса з лівого боку⁸⁹. Шабельтаси, що прийшли, очевидно, з модою на угорські речі, були поширені у волоській, польській, литовській та українській кінноті. У XVIII ст. вони перетворилися на характерний елемент гусарської уніформи – ташку⁹⁰. У них зберігали листи, гроші, хустки та інші дрібні речі. Згадувані українськими джерелами шабельтаси мали покривці з сукна та оксамиту, прикрашені гаптуванням і перлами⁹¹.

Наприкінці XVII і у XVIII ст. рушниця й карабіни компанійці, ймовірно, носили на ремінних перев'язях за плечима. Не виключено, що в ранній період для коротких ручниць і бандолетів використовували спеціальні кобури – *ольстри*, прив'язувані біля луки сідла чи за спиною вершника на спеціальному пасі. Про це є згадка в щоденнику Федора Євлашевського під 1566 р.: „згинула... была ручница коротка з олстром”⁹².

Риштунок компанійця доповнювався ще кінською зброєю, шкіряними або полотняними саквами, ремінними путами, попонами, дерев'яним цеберком для напування коней⁹³. Більшість речей перевозили в обозі, однак нерідко компанійські число 2, 2002 р.

ватаги, що виїжджали „в поле” на розвідку або на відсіч татарам, не брали з собою возів, щоб не уповільнювати пересування загону. Тоді усе потрібне для походу майно, а також харчові запаси й артильні казани, нав'ючували на коней⁹⁴.

Сердюки мали простіший набір амуніції: риг з порохом, сумки з рушничним начинням і набоями⁹⁵. Після мазепинського повстання останній зацілілий полк Гаврила Бурляя, хоч і вважався охочепіхотним, проте пересувався в кінному строю, тож усі сердюки в ньому були вже забезпечені відповідним кавалерійським спорядженням⁹⁶.

ПРИМІТКИ

¹ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С.134; Він же. Серби в українському війську 1650 – 1660 рр. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1920. – Т. 129. – С. 81; Він же. Студії над державою Богдана Хмельницького: Військо // ЗНТШ. – 1931. – Т. 151. – С. 114, 118; Сокирко О. „Незнає” військо Хмельницького: про природу організації збройних сил гетьманату (до постановки питання) // Молода нація. – 2001. – №4. – С. 73 – 91; Федорук А. Про участь українського найманого (охотницького) війська у битві під Конотопом 1659 р. // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Вип. 7. – С. 58 – 68.

² Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: історія виникнення // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 11 – 21.

³ Докладнішу характеристику війська див.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 441 – 453; Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII ст. // ЗНТШ. – 1993. – Т. 225. – С. 232 – 257; Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. – 1999. – №6. – С. 49 – 63; Він же. Українські найманці: (Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669 – 1672 рр.). – К., 1998.

- ⁴ Соколовский М. К. Генеалогия компанейских или охоческомонных полков (1668 – 1775 гг.) // Журнал Императорского русского военно-исторического общества. – 1913. – №4. – С. 205 – 206.
- ⁵ Ширше про бойове використання найманців див.: Заруба В. Н. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Х., 1993. – С. 43, 46 – 47, 50, 108 – 118; Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини в боротьбі з турецько-татарською експансією 1676 – 1681 рр. // Проісторія: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 16 – 26; Він же. Військове мистецтво українських найманців у ліфляндських кампаніях 1700 – 1702 рр. // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка: Історія. – К., 1999. – Вип. 42. – С. 26 – 31.
- ⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). – Санкт-Петербург, 1882. – Т. 12. – С. 216.
- ⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз. 1). – Арк. 19 зв. – 20; Спр. 55585 (Лаз. 41 5). – Арк. 13; Ф. 2. – Спр. 1840. – Арк. 192 зв.; Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – АЗР). – Санкт-Петербург, 1855. – Т. 5. – С. 242; АЮЗР. – Т. 13. – С. 120, 524.
- ⁸ ІР НБУВ. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 1080; Ершов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. 6. – С. 98 – 99; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1902. – Т. 3. – С. 96 – 97.
- ⁹ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 18317. – Арк. 10.
- ¹⁰ Там само. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз. 31). – Арк. 153; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 53. – Оп. 2. – Арк. 2 – 2 зв.; Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722 – 1723 гг. // Чтения в Историческом обществе Нестор-летописца. – К., 1898. – Т. 12. – С. 118 – 119.
- ¹¹ История Русов. – Москва, 1846. – С. 179.
- ¹² Историчний словник українського язика. – Харків; Київ, 1931. – Т. 1. – Зош. 1. – С. 45, 47; Стороженки: Фамільний архив. – К., 1908. – Т. 6. – С. 208, 564.
- ¹³ Дмитриев М. „Пояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.“: Источник книги Линажа де Воьсенна о восстании под руководством Богдана Хмельницкого // История, историософия, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, есе. – К., 1996. – С. 351 – 352 (Переклад цитати з російської редакційний. – Прим. ред.)
- ¹⁴ Денисова М. М. Поместная конница и ее вооружение в XVI – XVIII вв. // Труды Государственного исторического музея. – Москва, 1948. – Вып. 20. – С. 36.; Денисова М. М., Портнов М. Э., Денисов Е. Н. Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI – XIX вв. – Москва, 1953. – С. 70; Żygulski Z. „Lisowczyk” Rembrandta: (Studium ubioru i uzbrojenia) // Biuletyn historii sztuki. – Warszawa, 1964. – № 2 – S. 100 – 102; Żygulski Z., Wielecki H. Polski mundur wojskowy. – Kraków, 1988. – S. 151, 321.
- ¹⁵ Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 11. – С. 125; Ч. 8. – Т. 3. – С. 585.
- ¹⁶ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 13776 – 13777. – Арк. 2.
- ¹⁷ Историчний словник українського язика. – Т. 1. – Зош. 2. – С. 773.
- ¹⁸ Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Москва, 1961. – Вып. 1. – С. 58, 278; Dołoman // Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1901. – Т. 2. – S. 10.
- ¹⁹ Такі опанчі або рединготи з комірами масово використовувалися в європейських арміях кінця XVII – XVIII ст.: Див.: Летин С. Гвардия Петра Великого 1702 – 1725 годов // Орел. – 1992. – №1. – С. 11 – 12; Мерцалова М. Н. История костюма: Очерки истории костюма. – Москва, 1972. – С. 103 – 104.
- ²⁰ Стороженки: Фамільний архив. – Т. 6. – С. 158.
- ²¹ ЦДАУК. – Ф. 53. – Оп. 3. – Спр. 175. – Арк. 3 зв.
- ²² ІР НБУВ. – Ф. 8. – Спр. 234 (1). – Арк. 113.
- ²³ Окнишевич Л. Центральні установи України – Гетьманщини 17 – 18 вв. – К., 1930. – Ч. 2. – С. 196.
- * Габа – різновид дешевого цупкого сукна білого кольору, яке імпортували з Туреччини.
- ²⁴ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз. 31). – Арк. 153.
- ²⁵ Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722 – 1723 гг. – С. 118 – 119.
- ²⁶ Пор.: ЦДАУК. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 27; Спр. 855. – Арк. 23.
- ²⁷ АЗР. – Т. 5. – С. 147, 154.
- ²⁸ ІР НБУВ. – Ф. 2 – Спр. 14063; ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1027. – Арк. 11 зв.; АЗР. – Т. 5. – С. 147, 154.
- ²⁹ ІР НБУВ. – Ф. 2 – Спр. 14380; Спр. 14628. – Арк. 252 зв.
- ³⁰ ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1027. – Арк. 11 зв.; Журнал, тобто насушна записка справ, що траплялися у військовій Генеральній канцелярії // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 22.
- ³¹ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 1. – С. 552.
- ³² ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1027. – Арк. 11.
- ³³ Там само. – Ф. 53. – Оп. 3. – Спр. 175. – Арк. 3 зв., 18.
- ³⁴ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10450. – Арк. 4.
- ³⁵ Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским // Киевская старина. – 1894. – № 8. – С. 28.
- ³⁶ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России... – Москва, 1846. – Приложения.
- ³⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 68.
- ³⁸ Там само. – С. 17.
- ³⁹ Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. – К., 1996. – С. 71, 139.
- ⁴⁰ Пор.: Шафонский А. Знач. прая. – С. 66, 68.
- ** Прибор – узагальнена назва одноманітних кольором і матеріалом сукняних прикладок на однострої (коміра, вилог, лацканів тощо).
- ⁴¹ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским. – Москва, 1858. – Ч. 2. – С. 14 – 22. Тканини, що фігурують у цих реєстрах, належать здебільшого до імпортих і через це дуже дорогих шовкових матерій. Оглас (атлас) – гатунок лискучої шовкової тканини з характерним гляном (муаром) на правому боці – довозили в Гетьманщину й Московію з Ірану, Туреччини, Італії. *Байберек* – візерунчаста чи гладенька тканина з крученого шовку, до якого додавали срібну й золоту нитки. *Об'яр* – російська назва тонкої гладенької шовкової матерії з особливим ефектом примхливого світіння муарового малонка на поверхні (за малонком розрізняли її гатунки – „струйчатую”, „травчатую” та ін.). *Камка* – тонка шовкова тканина з різноманітними візерунками, переважно одноколірна. Особливістю її було поєднання лискучого візерунка й матового тла. „Подвійні” камки складної текстури на зворотному боці також мали блискуче тло з матовим візерунком. *Тафта* – тонка одноколірна або візерунчаста тканина з туго звитих шовкових ниток. Має лискучу поверхню й досить жорстку фактуру. *Кармазин* – високоякісне сукно особливо яскравих відтінків (див.: Горобець В. Назви тканин та одягу в українських джерелах: (За матеріалами XVIII ст.) // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 4. – С. 55 – 56; Кривонос В. З історії українсько-італійських зв'язків в середині 14 – 15 ст. // Центральна і Східна Європа в XV – XVIII ст.: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Д. Похилевича. – Львів, 1998. – С. 147; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. – S. 483 – 492).
- ⁴² Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. – Москва, 1872. – Т. 1. – С. 98 – 99, 309, 312, 320, 321, 334.
- ⁴³ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – С. 220.
- ⁴⁴ АЮЗР. – Санкт-Петербург, 1877. – Т. 9. – С. 232.
- ⁴⁵ АЗР. – Т. 5. – С. 236.
- ⁴⁶ ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19686. – Арк. 10.
- ⁴⁷ Там само. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 223. – Арк. 1, 1 зв.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 5, 6.
- ⁴⁹ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11312. – Арк. 3 – 27.
- ⁵⁰ Там само. – Спр. 19005. – Арк. 33.
- ⁵¹ Пор. описи жолдацьких значків і прапорів Гадацького полку, виготовлених у 1755 – 1756 рр.: ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19005. – Арк. 13, 33.
- ⁵² Там само. – Спр. 11312. – Арк. 13.
- ⁵³ Там само. – Спр. 19005. – Арк. 34 – 61 зв.
- ⁵⁴ Там само. – Спр. 8050. – Арк. 2; Леонов О., Ульянов И. Регулярная пехота: 1698 – 1801 // История российских войск. – Москва, 1995. – С. 42, 201.
- ⁵⁵ Йдеться про портрети компанійських полковників Гната Галагана (Білецький П. Український портретний живопис XVII –

ШТАНДАРТИ МІНІСТРА ОБОРОНИ УКРАЇНИ Й НАЧАЛЬНИКА ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

5 грудня 2001 р. на урочистих зборах, присвячених 10-й річниці Збройних Сил України, Президент України Л. Д. Кучма вручив Міністрові оборони України генералові армії України В. П. Шкідченку та начальникові Генерального штабу Збройних Сил України генерал-полковникові П. І. Шуляку особисті штандарти. Ця визначна подія в житті війська позначила собою новий етап розвитку сучасної української військової символіки.

Розроблення штандартів найвищого керівництва Збройних Сил здійснено у Воєнно-геральдичній службі Генерального штабу. Фахівці служби прагнули відобразити в них високе службове становище Міністра оборони й начальника Генерального штабу, гармонійно поєднати національні традиції військової символіки й світовий досвід. Тож до композиції штандартів включено як українські (булава, калинова гілка), так і загальноєвропейські (меч, крила, якір) військові символи.

Обидва штандарти являють собою квадратне полотнище малинового кольору з розміщеною в центрі його емблемою Міністерства оборони або Генерального штабу. В основу обох емблем покладено загальну емблему Збройних Сил України – малиновий хрест з рівними кінцями, що розширюються, із зображенням

золотого Знака Княжої Держави Володимира Великого (Тризуба) на круглому синьому медальйоні в центрі. Схрещені булави й меч вістрям угору, наявні на емблемі Міністерства оборони, вказують на важливу роль міністерства як основного органу військово-політичного й адміністративного управління (булави), що забезпечує бойову та мобілізаційну готовість, боєздатність Збройних Сил (меч). Основні завдання Генерального штабу – планування оборони держави й оперативне управління всіма видами Збройних Сил – відображають у його емблемі схрещені мечі, крила і якір. Особливість штандарта Міністра оборони – рамка з орнаментом у вигляді стилізованих гілок калини, а по кутах її – хрести з рівними кінцями, що розширюються. До древок кріпляться металеві скоби з вигравіюваними військовими званнями, прізвищами та ініціалами, датами перебування тієї чи іншої особи на відповідній посаді. Верхівка древка має краплеподібну форму, у центрі її – емблема Збройних Сил України.

Вручення штандартів Міністрові оборони України й начальникові Генерального штабу Збройних Сил України стало важливим кроком на шляху створення цілісної системи символіки новітнього українського війська.

XVIII ст. – К., 1969. – С. 212, 213) та Іллі Новицького (Бровко А. С., Бровко Б. А. Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя, 1997. – С. 28; Мазепа: Збірник. – К., 1993. – С. 126). Пор.: Заруба В. Охотницьке (наймане) військо. – С. 238.

⁵⁶ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 13961; АЗР. – Т. 5. – С. 160; АЮЗР. – Т. 13. – С. 281 – 282; Приватні листи XVIII ст. – К., 1987. – С. 26; Список с статейного списка Великого государя... посланников... Василя Михайлова сына Тяпкина... // Записки Одесского общества истории и древностей российских. – Одесса, 1850. – Т. 2. – С. 649.

⁵⁷ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 14289.

⁵⁸ Там само. – Спр. 14479.

⁵⁹ Стороженки: Семейный архив. – Т. 6. – С. 66, 172.

⁶⁰ Архив ЮЗР. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 82 – 83, 112, 114.

⁶¹ Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XIV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 67 – 71.

⁶² Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 82, 112, 114; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К., 1986. – С. 73; Мемуары, относящиеся к истории Южной России. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 8.

⁶³ Крижаняч Ю. Політика. – Москва, 1965. – С. 429; Rusznica // Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1901. – Т. 4. – С. 186.

⁶⁴ Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 243.

⁶⁵ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 14525, 14643.

⁶⁶ АЮЗР. – Т. 13. – С. 79, 80, 88.

⁶⁷ Ломиковский В. Знач. праця. – С. 28.

⁶⁸ ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6883. – Арк. 2; Спр. 9322. – Арк. 100 зв.; Маковская Л. К. Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV – XVIII веков: Определитель. – Москва, 1992. – С. 30.

⁶⁹ Маковская Л. К. Знач. праця. – С. 46, 49.

⁷⁰ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 14380; 14597.

⁷¹ ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1101. – Арк. 6.

⁷² ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 14380, 14643; Свешніков І. К. Знач. праця. – С. 225 – 232; Kwaśniewicz W. 1000 słów o bronii białej i uzbrojeniu ochronnym. – Warszawa, 1981. – S. 199 – 200, 203, 212 – 213; Żygułski Z. Broń w dawnej Polsce. – Warszawa, 1982. – S. 243, 271, 276, 279.

⁷³ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 14628. – Арк. 252.

⁷⁴ ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 20160. – Арк. 35.

⁷⁵ Висковатов А. В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. – Санкт-Петербург, 1902. – Т. 3. – С. 92; Денисова М. М., Портнов М. Э., Денисов Е. Н. Знач. праця. – С. 31 – 32, 131.

⁷⁶ АЮЗР. – Т. 13. – С. 140.

⁷⁷ Там само. – С. 524.

⁷⁸ АЗР. – Т. 5. – С. 241.

⁷⁹ Маковская Л. К. Знач. праця. – С. 32.

⁸⁰ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 14727. – Арк. 142.

⁸¹ Там само. – Спр. 14743. – Арк. 162 – 163.

⁸² Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала... графа Бориса Петровича Шереметева. – Москва, 1778. – Ч. 1. – С. 80.

⁸³ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз. 1). – Арк. 243 зв.; Дневник генерала Патрика Гордона // Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. – 1892. – Кн. 3. – С. 114, 141.

⁸⁴ ІР НБУВ. – Ф. 8. – Спр. 235 (II). – Арк. 12 зв.

⁸⁵ Kwaśniewicz W. Op. cit. – S. 160 – 161.

⁸⁶ Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 176.

⁸⁷ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – С. 824.

⁸⁸ Свешніков І. К. Знач. праця. – С. 174 – 176.

⁸⁹ Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Т. 4. – С. 296.

⁹⁰ Опис шабельтаса-ташки в спорядженні ротмістра козацької хоругви Дечинського подає Боплан: Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського.... – К., 1990. – С. 106.

⁹¹ Стороженки: Семейный архив. – Т. 6. – С. 107.

⁹² Мемуары, относящиеся к истории Южной России. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 8.

⁹³ ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 20160. – Арк. 2 – 2 зв.

⁹⁴ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – С. 697.

⁹⁵ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз. 1). – Арк. 243 зв.

⁹⁶ Див. реєстри речей, озброєння та спорядження сердюків за 1723 р.: ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз. 1). – Арк. 243 – 243 зв.

**Опис
штандарта Міністра оборони України**

Штандарт Міністра оборони України являє собою квадратне полотнище малинового кольору із запасом для кріплення до деревка. Запас виготовляється з тканини малинового кольору.

У центрі полотнища розміщено зображення емблеми Міністерства оборони України: емблеми Збройних Сил України, накладеної на схрещені булави золотого кольору (розмах ramen хреста дорівнює 0,8 ширини полотнища). На хрест по вертикалі накладено меч вістрям угору золотого кольору.

По периметру полотнища розташовано рамку золотого кольору (шириною 0,1 розміру штандарта), з орнаментом золотого кольору у вигляді стилізованих гілок калини. У кутах рамки – зображення прямих хрестів з рівними кінцями, що розширюються, золотого кольору.

По краях полотнище (крім верхнього краю) обшито золотими торочками. Обидва боки полотнища ідентичні.

Древко штандарта дерев'яне, коричневого кольору. Верхівка деревка з жовтого металу, у вигляді прорізного списа, в центрі якого вміщено зображення емблеми Збройних Сил України.

Скоба у вигляді прямокутної пластини жовтого металу, на якій гравіюється військове звання, прізвище та ініціали, дати перебування на посаді Міністрів оборони України.

Підтік з жовтого металу, у вигляді зрізаного конуса, висотою 9 см.

**Опис
штандарта начальника Генерального штабу
Збройних Сил України**

Штандарт начальника Генерального штабу Збройних Сил України являє собою квадратне полотнище малинового кольору із запасом для кріплення до деревка. Запас виготовляється з тканини малинового кольору.

У центрі полотнища розміщено зображення емблеми Генерального штабу Збройних Сил України: емблеми Збройних Сил України, накладеної на схрещені мечі вістрями вгору золотого кольору (розмах ramen хреста дорівнює 0,8 ширини полотнища). На хрест накладено стилізовані крила (по горизонталі) і якір (по вертикалі) золотого кольору. По краях полотнище (крім верхнього краю) обшито золотими торочками.

Обидва боки полотнища ідентичні.

Древко штандарта дерев'яне, коричневого кольору. Верхівка деревка з жовтого металу, у вигляді прорізного списа, в центрі якого вміщено зображення емблеми Збройних Сил України.

Скоба у вигляді прямокутної пластини жовтого металу, на якій гравіюється військове звання, прізвище та ініціали, дати перебування на посаді начальників Генерального штабу Збройних Сил України.

Підтік з жовтого металу, у вигляді зрізаного конуса, висотою 9 см.

МУЗЕЙ

Дмитро МАЛАКОВ

У ВІЙСЬКОВИХ МУЗЕЯХ США

Знання історії своєї країни, виховання патріотизму й пропаганда військової звитяги в Сполучених Штатах Америки починається з раннього дитинства. Це не тільки щоденне споглядання державного прапора буквально на кожному кроці, а й така, скажімо, подробиця – з безлічі інших: автомобільні номерні знаки в штаті Ілліной мають напис „Illinois – land of Lincoln”, тобто „Ілліной – край Лінкольна”.

Воєнне минуле нагадує про себе в США так само, як і в нас – меморіалами й пам'ятниками зброї. Там теж можна побачити при дорозі танки часів Другої світової війни (американські) або, наприклад, на трубі-консолі край шляху – палубний винищувач-бомбардувальник „McDonnell Douglas A-4 Skyhawk”. У гирлі річки Алабама, неподалік Мексиканської затоки, стоїть лінкор-музей „Алабама” і тут-таки – ціле музейне містечко. На в'їзді з півночі до штату Алабама височить

обеліском ракета „Saturn I B”, а поруч – зашклені інформаційні планшети з розповіддю про доктора Вернера фон Брауна – відомого „батька” німецького й американського ракетобудування. У США воно почало розвиватися саме в цьому штаті, тут розташовано Американський космічний і ракетний центр (U.S. Space & Rocket Center). А біля ракети розміщено скромний меморіал вояків армії США – вихідців з Алабами, що загинули у В'єтнамі.

Вражає Музей науки й промисловості в Чикаго – масштаби його можна уявити хоч би з того, що всередині приміщення до галереї другого поверху приставлено „Boeing – 727” (без одного крила) і можна зайти до салону авіалайнера. Під стелею висять британський винищувач „Spitfire” і німецький бомбардувальник „Junkers” Ju-87 часів Другої світової війни. Певно, експозиція була б повнішою, якби поруч висів, приміром, штурмовик „Ил-2”.

Стенди з історією SATURN IB та Вернером фон Брауном. Алабама, США. 21 травня 2001 р.

Ракета SATURN IB на в'їзді до штату Алабама

Цей вельми популярний музей, регулярно змінюючи частину експозиції, пропонує відвідувачам ознайомитися з усіма цікавинками як ретро, так і сучасної техніки. На спеціальному імітаторі, розрахованому на дорослих і дітей, можна спробувати й собі дізнати відчуття пілота, що супроводили його під час старту, лету й повернення палубного винищувача і, ясна річ, „повітряного бою” з „пусками” ракет і перемогою, що надзвичайно важливо для плекання патріотичних почуттів пересічного американця („ми непереможні”)!

У військово-морському розділі музейної експозиції за допомогою перископа, пропущеного крізь усі поверхи й піднятого над дахом музею, можна оглянути довкілля – фронт грандіозних чиказьких хмарочосів.

Багато відвідувачів не шкодують часу, чекаючи в черзі, щоб побувати в кабіні космічного апарата „Shuttle”

або на борту німецької субмарини „U-505”, захопленої американцями під час Другої світової війни. У машинному відділенні підводного човна гудуть дизелі, пахне мастилом, а в кубрику під койками стоять ящики з помаранчами і яблуками, призначеними для екіпажу. Цікаво обладнано й аванзалу перед входом до субмарини, встановленої надворі. Розглядаючи пояснювальні схеми, фото, справжній бойовий прапор зі свастикою, черга поволі просувається (відвідання групами в супроводі гідів) „коридором” з німецьких торпед, одна з яких розрізана вздовж і зашклена. У центрі аванзали поставлено скляний стовп, ущерть наповнений ... побутовим сміттям – обгортками від цукерок, чипсів, гумок і папірцями, вилученими з усіх

SATURN IB. Д. Малаков біля сопел. Алабама, США. 21 травня 2001 р.

шпарин субмарини, куди їх затикають відвідувачі. Напис на цій „вітрині” закликає не смітити. Повчально!

Військова справа нагадує про себе навіть у Чиказькій публічній бібліотеці, де в розкішному просторому холі з квітами й прапорами стоїть гармата доби першого президента США Джорджа Вашингтона.

Таку саму гармату на великих дерев'яних колесах зі шпичцями, як у Washington Artillery Park, можна бачити і в центрі міста Нью-Орлеана, штат Луїзіана, на рештках давніх земляних укріплень. Але якщо в бібліотеці вона має нагадувати читачам, якою ціною здобуто право на мирне життя (знайомий мотив!), то на березі Міссісіпі йдеться про військову звитягу. Майдан цей називається Jackson square – на честь героя битви за Нью-Орлеан Ендрю Джексона, сьомого президента США (1829 – 1837). Його ім'я від 1866 р. мають також старі казарми на околиці міста. У колишньому пороховому складі цих Jackson barracks 1974 р. під орудою генерала О. Дейгла (O. J. Daigle) створено військовий музей. Давня кам'яниця, вимурувана з червоної цегли ще 1837 р., використовувалася відтоді для різних потреб. Тут, зокрема, тримали німецьких військовополонених з Африканського корпусу часів Другої світової війни. 1991 р. добудували з такої самої цегли експозиційне приміщення й залу на 183 місця, де тепер відбуваються святкування, зустрічі ветеранів, концерти, лекції тощо. Навколо, просто неба, серед гарної декоративної зелені розставлено важку зброю і техніку: артилерійські системи (є французька, німецька, чеська протитанкові гармати), танки, бронетранспортери, армійські автомашини тощо.

Найцікавіші нам, ясна річ, зразки, що постачалися Червоної армії за ленд-лізом: танки М-4 „General

Вхід до військового музею „Казарми Джексона”, Нью-Орлеан

Sherman”, джип „dodge”, вантажівка „GMC”. Виставлена в музеї техніка має чорно-брунатний колір. Лише 122-мм гаубиця радянського виробництва – біла, і ще добре знайома вітчизняна БМП (іракських збройних сил!) пофарбована під камуфляж. Неподалік – величезний, обшитий бронею бульдозер „Caterpillar”, що нагадує відомий одеський „танк” зразка 1941 р. „НИ” („На испуг”). На окремому майданчику зібрано військову авіаційну техніку: гвинтомоторні й реактивні літаки, гелікоптери різних часів і призначення. Усе це підтримують у належному технічному й експозиційному стані фахівці з військових частин армії США та волонтери.

Як подає буклет, музейна експозиція розповідає про „історію героїв громадян-солдатів Луїзіани”, тобто про участь мешканців цього південного штату в різних збройних конфліктах, починаючи від доби американської революції і до операції „Буря в пустелі” включно. Особливу увагу приділено найтривалішим війнам – у Кореї (1950 – 1953) і В'єтнамі

(1964 – 1973). Адже в них брало участь чимало жителів Луїзіани. До речі, у В'єтнамі загинув 58191 американець. Головний меморіал на вшанування їх споруджено в центрі Вашингтона. Всі імена зазначено в хронологічній послідовності – за датами загибелі вояків. От де, справді, ніхто не забутий!

До речі, у військовому музеї Jackson barracks той самий підхід до відображення війни – оминається висвітлення ролі й відповідальності вищого політичного керівництва та вищого військового командування. Основна частина експозиції показує героїзм і звитягу пересічних учасників війни – солдатів, сержантів, молодших офіцерів. Певно, враховано й те, що, крім молоді, відвідують такі музеї переважно колишні солдати й сержанти, тобто люди, яким інколи хочеться поринути в спогади, оглянути зброю, амуніцію – те, що колись тримали в руках.

У першій залі музею привертають увагу манекени десятки прапороносців – від іспанця в лицарських обладунках 1541 р., французького мушкетера, солдата британських королівських сил і до офіцера в одностроях сучасної армії США. Це

БМП та інша військова техніка у військовому музеї „Казарми Джексона”, Нью-Орлеан

ті десять історичних прапорів, що майоріли там, де на просторах Північної Америки тепер існують Сполучені Штати. Поміж озброєнням часів Першої світової війни бачимо французький танк „Рено” (Renault) зразка 1918 р., але американського виробництва. Їх складали і в советській Росії (відомий зразок такого танка під кумедною, як на сьогодні, назвою „Борець за свободу товарищів Ленин”). Ясна річ, французьке походження цих машин у нас воліли не згадувати.

А ось натурний куточок американської казарми, де солдат-манекен зображає прибирання солдатського туалету – безперечно, один з найнеприємніших спогадів про військову службу в будь-якій армії світу. Але ж як виглядає той туалет!

Під вітринним склом – мініатюрні моделі всіх колісних і гусеничних систем американської, британської й німецької армій часів Другої світової війни. Над виготовленням цих точнісіньких копій 14 років працювали аматори – батько й син, а потім подавали їх музеєві.

Ось ще один манекен – німець-танкіст в однострої Panzer Waffen SS. Не може не пасти в око в американських музеях підвищена увага до вермахту. І не тільки тут: на полицях книгарень чи не найбільше видань з історії Другої світової війни присвячено (після, звичайно, американських) саме німецьким збройним силам – історії, озброєнню тощо.

Далі в експозиції фрагмент сучасного реактивного винищувача. Піднявшись по сходинках, можна зазирнути у його відкриту кабінку. Ясна річ, „не торкатись руками”.

Серед експонованої стрілецької зброї всіх країн є і „трюхлінійка” – 7,62-мм гвинтівка зразка 1891/1930 рр. Сергія Мосіна, і пістолет-кулемет ППШ-41 Георгія Шпагіна (з Кореї?), і автомат АК Калашникова (з В'єтнаму?). Окремо – біла зброя: шаблі, кинджали, багнети. А ще – моделі літаків, картини, гравюри, світліни.

Розділ „Військова пропаганда” вражає подібністю плакатів нацистської Німеччини і більшовицького СССР – з однаковими закличками до бою, до захисту батьківщини, до боротьби зі шпигунами (хрестоматійні советський „Не болтай!” і німецький „Пст!”), розміщеними поруч.

Тематично вужчими, але емоційно виразнішим, суто „ветеранським” є нью-орлеанський Національний музей D-day. Таку кодову назву мав день, коли почалося вторгнення союзників на узбережжя Нормандії – 6 червня 1944 р. Музей розміщено в старовинній промисловій споруді, що стоїть неподалік центральної частини Нью-Орлеана. До вільного торця цієї чотириповерхової кам'яниці добудовано спеціальний павільйон, повернений до вулиці суцільним, на всю височину скляним чолом. В інтер'єрі павільйону, розкритому так само на всю височину, без будь-якого декору (усі конструкції й

комунікації – на видноті), виставлено тогочасні бойові прапори й військову техніку. Під стелею висять британський винищувач „Spitfire” і американський бомбардувальник Grumman TBF-1 „Avenger” („Месник”), а під стіною стоять американські танк М-4 „Шерман”, колісно-гусеничний бронетранспортер (були на озброєнні також Червоної армії), джип „вілліс” і десантне судно „Higgins”. Саме в Нью-Орлеані „понад 30 000 робітників збудували понад 20 000 таких суден” – з належним і цілком зрозумілим патріотичним пієтетом наголошується в музеї. Цікаво читати таке знайоме з радянських часів нагадування якраз про робітників – ніби до цього причетний, як нас вчили, тільки „гегемон”, тобто „його величність робітничий клас”, без інженерів! Тут-таки – трофейні німецькі „штабні” легковики „мерседес-бенц” і „опель”, задля більшої переконливості пофарбовані під камуфляж, але досить недолуго. Простір павільйону дає змогу влаштувати тут усілякі імпрези й акції, включно з фуршетом на 700 персон.

На другому, третьому й четвертому поверхах у півтемряві вигородок-лабіринтів розгорнуто постійну експозицію, присвячену епопеї Другого фронту. Тематика розділів, у міру насичених документами, світлинами, плакатами, зразками зброї та амуніції, розкриває співвідношення військової потуги США, Японії і Німеччини наприкінці 1930-х рр., підготовку США до війни (новенькі автопокривки, „золоті” консервні бляшанки з пам'ятною і в нас свинячою „тушонкою” тощо), підготовку до вторгнення на Європейський континент, повітряну й морську операцію „Нептун” (діорама показує, як 5 333 кораблі й десантні судна, тисячі літаків, 175 000 вояків-альян-

тів долають стомильний Ла-Манш), штурмуючи најжачений німецькою зброєю Атлантичний вал. Далі – операція „Оверлорд” – висадження десанту на пляжах Нормандії. Люструється й фронтний побут простих солдатів – учасників тих масштабних подій: кишенькова Біблія, годинник, пробитий кулею шолом, листи, фотокартки тощо. На плакатах – такі знайомі з радянських часів мотиви: дужий хлопець в однострої американського військового моряка, а над ним – великими літерами – „READY” („Напоготові”); вродлива дівчина в червоній(!) у білу цяточку, але модно зав'язаній хусточці, закасавши рукав, демонструє по-чоловічому міцні м'язи, а вище напис „We Can Do It” („Ми можемо це робити!”). Годі й казати, як нагадує відомий плакат „Ти записался добровольцем?” така сама постать, тільки вже „дядька Сема”, що тикає пальцем у глядача! У маленькій кінозалі демонструється п'ятихвилинна хроніка про перемогу в Європі. Є й хрестоматійні кадри – зустріч союзників на Ельбі. Окремий розділ

Авіаційний розділ військового музею „Казарми Джексона”. Нью-Орлеан

– війна на Тихому океані. Чимало уваги приділено „усній історії” – розповідям учасників.

А на першому поверсі до послуг відвідувачів – велика крамниця, де можна придбати сувеніри, книжки (наприклад, англomовні „Кашкети вермахту” – \$ 90, „Прапори й відзнаки SS” – \$ 80, „Танк ІС-2” – \$ 10). Можна купити моделі танків, літаків, зброї, шолом на дитину, ляльку – належно озброєного й уніформованого солдата американської, німецької, японської армії або ж червоноармієць-„сталінградця” – з автоматом ППШ, орденом „Слави”, у ватянику, вушанці й валянках. Продаються й тематичні сувеніри по різних родах військ – з реалістичними фігурками солдатів, аксесурами й зворушливо-щемкими написами. Коштує один такий сувенір \$ 50.

Музей урочисто відкрили 6 червня 2000 р. його фундатори й державний секретар оборони Вільям Коен у присутності численних вете-

„Мерседес-бенц”, „опель”, „шерман” та „спітфайр” у D-day музеї. Нью-Орлеан

ранів і публіки. Хідник перед музеєм викладено цеглою, і на кожній цеглині викарбувано ім'я героя D-day. Коштує така цеглина кожному охочому з-поміж ветеранів \$ 100. Членство в музеї передбачає певну градацію з відповідними привілеями і пільгами: студенти та викладачі сплачують за це членство по 20 доларів на рік, „друзі музею” – по 35, родини – по 70, адвокати – по 150, спонсори – 500, патрони – 1000 доларів. Звідси й належні пільги, й належна шана!

Пригадується святкування 4 липня Дня незалежності в маленькому містечку Нортбрук, що лежить на північ від Чикаго. Публіка вільно розташувалася обабіч однієї з вулиць на винесених з дому стільцях. Був парад (швидкість 3 км/год) місцевих сил правопорядку (бурхливі оплески

з появою джипа шерифа), пожежної охорони (виття сирен, мигтіння лампочок, бурхливі оплески), супермаркету (хлопчики розкидали поролонні сидіння та цукерки), крамниць, публічної бібліотеки, історичного товариства (на причепі – поважна пані в строях XIX ст. з прядкою), „першопоселенців” (раз у раз спиняючись, вони салютували випалами з крем'яних рушниць), самодіяльних оркестрів („тирольці” грали невмирущий шлягер XX сторіччя „Роземунда”). Але ще після пожежників поволі простувала з прапорами група місцевих ветеранів (сивочолі діди доби Другої світової, літні „корейці”, „в'єтнамці”, молодики в камуфляжі, озброєні автоматичними гвинтівками – з „Бурі в пустелі”). Щойно ця невеличка колона з'явилася перед публікою, усі встали, щиро аплодуючи „воїнам-визволителям, що подарували свободу й життя прийдешнім поколінням”. Так, у „них” саме так – теж! А ввечері нортбруківці зійшлися на місцевому спорткомплексі, де на полі виступали, крокуючи, духові оркестри, музиканти одного з них – у вбранні XIX ст. – виконували ще й „артикули” білими дерев'яними „рушницями”. А потім усі люди на трибунах встали й заспівали Національний гімн. У вечірньому небі спалахують вогні феєрверку ...

Прихильники історичних військових вправ мають свої товариства. Скажімо, члени Американської асоціації Громадянської війни (1861 – 1865) наприкінці травня отаборюються в природному заповіднику поблизу Фелтона, штат Каліфорнія, де ростуть гігантські червоні дерева й збереглася вузькоколійна залізниця, якою колись вивозили звідси цю коштовну деревину. Члени асоціації, вдягнені й озброєні як за часів війни Півночі й Півдня, три дні живуть у наметах, готують їжу на багатті,

вмиваються з струмків (неймовірна екзотика!) і двічі на день улаштовують показові „бойовиська” із застосуванням артилерії та стрілецької зброї. Звичайно, стріляють сліпими набоями, але дуже багато!

У штаті Ілліной колекціонери зброї часів Другої світової війни, зібравшись разом як члени історичного товариства, теж розігрують „бої” між американською армією і німецьким вермахтом. Участь беруть аматори-ветерани, члени товариства (у відповідних історичних одностроях), використовуючи справжню, дбайливо відреставровану ними тогочасну техніку: німецькі колісно-гусеничний бронетранспортер і 75-мм 17-тонну самохідну гармату „Hetzer” („Нацьковувач”), американські 17-тонний танк M5A1 „Stuart” та рідкісний зразок повітрянодесантного танка M22 „Locust” („Сарана”) – їх узагалі побудовано було 800 одиниць (для порівняння „шерманів” – 50 000), і по війні цю „сарану”, знявши башту, продавали фермерам як трактори. Десь розшукали один. А самохідку „Hetzer” чеська фірма виробляла ще й у перші повоєнні роки. Частина її продукції замовила Швейцарія, де ці „штуги” були на озброєнні до 70-х років. Звідти той рідкісний екземпляр і потрапив до приватної збірки. Цікаво, що в цих „боях”, які збирають багато глядачів, не завжди перемагають американці! А більшість давньої техніки колекціонери розшукують і викуповують у країнах „третього світу”, куди її розпродавали як непотріб свого часу американці.

Наостанок ще одне спостереження: не тільки в матеріалах музейних експозицій, а й у численних американських виданнях роля колишнього СРСР у розгромі нацистської Німеччини (не кажучи вже про війну з Японією) виглядає аж надто скромною. Переглядаючи на полицях біб-

Хідник з іменами ветеранів. D-day музеї. Нью-Орлеан

ліотек і книгарень книжку за книжкою, альбом за альбомом (доступ до полиць вільний і там, і там), не можна не помітити хитання у висвітленні цієї ролі залежно від політики відповідної доби. Якщо у виданнях воєнних років (ілюстрована історія подій виходила в США уже тоді!) ще відчутний „союзницький” дух і можна бачити знайомі сюжети зі Східного фронту, то з початком „холодної війни” величезна перевага віддається діям американців і німців; у часи „відлиги” на сторінках американських видань знов з'являються „івани”, потім, у період „застою”, – зникають; лише з початком „гласності” (так і пишеться: glasnost) стає помітнішим об'єктивне висвітлення історії війни в Європі. Але незмінними лишаються основні акценти: велич США, повага до вермахту і ... десь там, на маргінесі ще „совети” ...

ІСТОРИЧНА ПОДІЯ – У МУЗЕІ

Торік у селищі Побузькому на Кіровоградщині на базі ракетної стартової позиції 2-го ракетного полку 46-ї ракетної дивізії створено Музей Ракетних військ стратегічного призначення (див.: ВІА. – 2001. – Ч. 1). А 20 серпня цього року в ньому відбулася церемонія прощання Міністра оборони України генерала армії України В. П. Шкідченка з особовим складом 43-ї Ракетної армії. За командою заступника міністра оборони України – командувача 43-ї Ракетної армії генерал-полковника В. О. Міхтюка офіцери-прапорноносці віднесли Бойовий прапор армії на місце постійного зберігання в експозиції музею. Цим завершилася її багаторічна історія, а водночас завершилося виконання Україною договірних зобов'язань щодо скорочення стратегічних наступальних озброєнь.

43-я Ракетна армія мала на озброєнні ракети РС-22 (SS-24), РС-18 (SS-19), РСД-10 (SS-20), РС-12 (SS-13),

РС-14 (SS-5), Р-12 (SS-4), УР-100, УР-100К (SS-11). До складу її входили 19-а, 37-а, 46-а, 50-а, 35-а, 44-а й 43-я ракетні дивізії, розташовані в Хмельницькому, Луцьку, Первомайську, селі Білих Коровичах, Орджонікідзе (Росія), Коломиї, Ромні відповідно. Штаб армії містився у Вінниці. До початку ліквідаційних заходів у 1993 р. на бойовому чергуванні було 176 ракетних комплексів „ОС” (окремого старту) – 130 ракет РС-18 (SS-19) і 46 ракет РС-22 (SS-24) із 1272 ядерними бойовими зарядами. Цієї бойової потуги вистачило б, щоб знищити військовий і економічний потенціал розвинених держав світу.

Окрім повсякденної бойової служби, заміни ракет і ракетних комплексів, в історії 43-ї Ракетної армії є одна непересічна сторінка, пов'язана з подіями, що мали відлуння в цілому світі. Це участь 1962 року в операції „Анадир”, якою ставилося за мету таємне розміщення на Кубі стратегічних ба-

В експозиції музею РВСП В центрі Міністр оборони України генерал армії В. П. Шкідченко та Командувач 43-ї Ракетної армії – заступник Міністра оборони України генерал-полковник В. О. Міхтюк. 20 серпня 2002 р.

лістичних ракет з ядерним озброєнням. Ядерне протистояння США і СРСР тоді мало не спричинилося до війни, але врешті усвідомлення неминучих катастрофічних наслідків застосування ракет з ядерними бойовими зарядами спонукали до порозуміння. Відтоді Ракетні війська стратегічного призначення (РВСП) стали чинником стримування й гарантом безпеки.

Складним завданням – з технологічного, а надто морального погляду – стало для особового складу 43-ї Ракетної армії виконання програми з ліквідації бойових ракетних позицій. Про це розповів командувач армії генерал-полковник В. О. Міхтюк. Значимо, що на його долю випало здійснити ліквідацію не тільки Вінницької ракетної армії, а й перед цим – Смоленської.

Усе, що стосувалося Ракетних військ стратегічного призначення, було надзвичайно засекречено. Скажімо, раніше, щоб зайти на територію, де тепер розміщено музей, потрібен був дозвіл міністра оборони. Зрозуміло, що такий дозвіл надавали тільки фахівцям, причетним до експлуатації ракетних комплексів.

Віднедавна кожен має змогу відвідати й оглянути ракетну позицію. Тут тепер музей, що знайомить з мало відомою ще широкому загалові історичною інформацією. Натомість на території Росії такі ракетні позиції і далі мають статус бойових.

В.К.

141

о. Юрій МИЦИК

З ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ ОБОРОНИ ЧИГИРИНА 1677 р.

Так звані Чигиринські походи 1677 і 1678 рр. належать до трагічних і водночас героїчних сторінок історії України. Після падіння гетьмана Петра Дорошенка настав кульмінаційний момент Руїни на Правобережжі. Гетьманщина агонізувала. За володіння краєм запекло боролися Московська імперія, Річ Посполита й Османська імперія. Турки, розбивши Польщу, виступили проти Московії, але перше вони хотіли зміцнити свої позиції в Україні. Нашій батьківщині вже вкотре довелося стати ареною боротьби сусідніх імперій, причому в цю боротьбу були втягнені й українські війська, що діяли на боці кожної із сторін.

Під Чигирин, де перебувала московська залога із союзними козаками гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича, посунула турецька армада, посилена татарсько-ногайськими ордами. Вони свого часу (1674 р.) знищили Умань і Ладизин разом з майже всіма їхніми жителями. Тепер султан Мухаммед IV послав своє військо здобути Чигирин, щоб у разі успіху наступати на Київ. Туркам мусив допомогти, повертаючи до себе козацтво, Юрій Хмельницький. Але тяжкі бої під Чигирином у 1677 р. скінчилися поразкою Османської імперії. Наступного року султан кинув сюди більші сили. Уряд нового московського царя Федора Олексійовича продовжив політику свого батька, відмовившись од рішучої боротьби проти турків. Усупереч прагненню українського козацтва дати відсіч ворогові, командування московського війська, діючи відповідно до одержаних вказівок, здало гетьманську столицю. Перед відходом вояки висадили в повітря найважливіші укріплення, а тотальну руїну довершив вогонь. Але це було в 1678 р. Тимчасом як у 1677 р. українські й московські війська, діючи спільно, завдали тяжкої поразки Османській імперії. І хоч цей успіх далі вони не розвинули, однак турки не зважились наступати на Київ і відійшли до молдавських кордонів.

На жаль, ці події мало висвітлені в літературі, дотичні джерела майже не публікувалися. Зважаючи на це, подаємо II документів, що їх ми виявили у відділі рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові (далі – БЧ. – ВР). Вони походять з „тек” відомого польського просвітника кінця XVIII ст. А. Нарушевича, який ініціював копіювання цінних документів XV – XVIII ст. Оригінали скопійованих тоді рукописів зберігалися у варшавських збірках („Архів короля Станіслава-Августа”, „Архів Хоментовських” тощо) й загинули сливе всі в роки Другої світової війни. Тому копії Нарушевича доводиться використовувати замість втрачених оригіналів. Готуючи цей матеріал, ми керувалися правилами публікації польськомовних документів, розроблених польськими архівістами в 1953 р.

Публіковані тут документи – це „вістові листи”, донесення дипломатів і агентів Речі Посполитої, що намагалися якнайточніше поінформувати короля, уряд і командування збройних сил своєї держави про хід боротьби за Правобережну Україну, вислід якої багато в чому залежав від результату битви за Чигирин.

Документи згадують про переговори з турками кошового отамана Івана Сірка й наказного гетьмана Правобережної України Остафія (Остапа) Гоголя (до речі, предка славетного письменника). Справді, такі перемови провадилися, однак тільки з тактичних міркувань, що підтвердив і розвиток дальших подій. Не випадково в пізніших документах знаходимо повідомлення: „Гоголь тягнеться під московську протекцію”, і врешті цей наказний гетьман таки перейшов під Москву і потім помер у Києві.

Далі говориться про підхід військ під Чигирин, про збір головних сил союзників у Ромні, де стали князь Григорій Ромодановський та Іван Самойлович, а також переяславський полковник Іван Лисенко, чекаючи коли їм на допомогу прибудуть калмики й астраханські татари. Важлива тут згадка про те, що І. Лисенко був у 1677 р. наказним гетьманом. Важливі також дані про прихід турецького війська під Чигирин, чисельність сил, якими командував Ібрагім-паша, перебіг боїв за Чигирин тощо. Надзвичайно вартісний лист самого гетьмана Самойловича, з якого довідуємось, як оцінював кампанію один з її найголовніших учасників.

Пропонована добірка джерел доповнює відомості документів, що їх видрукував Микола Костомаров у фундаментальному археографічному виданні „Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России” (СПб., 1884. – Т. 13). Це ще одне свідчення значних потенційних можливостей матеріалів польських архівосховищ як джерел з історії України.

№ 1

1677, липня 16. – Львів. – Уривок з польського „вістового” листа.

Ze Lwowa.

Die 16 july. Po przypadkowym wygorzeniu zamku czehryńskiego, którego ratować Moskwa nie mogąc, z amunicją w poje wyszli, znowu weszli do miasta i zamku i fortifikują go. Weszło do zamku tego świeżo przykazów 3, a do Kyjowa – 6. Przykaz ma każdy pułtora tysiąca i więcej. Iwan Samujłowicz, hezman kozackie, stanie pod Czehrynem we 20 tysięcy wojska, a drugie dwadzieścia tysięcy kozaków i kałmuków in promptu mają na Krym dla uczynienia dywersyj tatarom, skoroby oni weszli z turkami w Ukrainę.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 327. – Копія кінця XVIII ст. Тексту передує заголовок, зроблений копіюстом: „Ex ms. arch. Chomien. 1677, d. 12 julij”.)

Переклад

Зі Львова.

16 липня. Після випадкового погоріння Чигиринського замку московити, не можучи його врятувати, вийшли в поле з амуніцією. Тепер вони знову ввійшли до міста й замку й укріплюють його. Нещодавно ввійшло до цього замку 3 прикази, а до Києва – 6. У кожному приказі – понад півтори тисячі [солдатів]. Козацький гетьман Іван Самойлович стане під Чигирином з 20 тисячами війська, а інші двадцять тисяч козаків та калмиків з потугою мають ударити на Крим у разі, якби татари ввійшли з турками на Україну.

№ 2

1677, липня 25. – Біла Церква. – Лист невідомого польського офіцера, у якому міститься донесення розвідника.

Moskiewskie wojska, kozackie zadnieprskie, ściągają się pod Romno, gdzie już Moskwy więcej sta tysięcy stanęło. W obozie kozackich pułków jeszcze tylko cztery, a te drugim nie kazano wychodzić. Czekają na kałmuki i Aszrahańską orę, którzy skoro przyjdą, ruszyć się mają z-pod Rumna, kiedy się skupią, tuszą, że będą się rachować na 30 tysięcy.

Przybiegł z obozu od hetmana Samujłowicza kozak, znajomy tego posłańca, z listem do nakaznego hetmana Lisianki, zostającego w Perejasławiu; ten powiedział, że jest w wojsku moskiewskim w obozie na dwanaście tysięcy wojska trybem polskim pięknego i dobrze mundurowanego.

Do Czehryna dawno dziesięć tysięcy posłano kozaków, a teraz Moskwy czternaście tysięcy świeżo przyszło, którzy widząc ładającą defensją od pola i Tiasmina rzeki, rzucili się do roboty i wyprawili cztery tysiące ludzi moskiewskich do lasa, a cztery mile na szlaki po dębinę. Na których orda in sperate napadła i wycięła, że ledwo pięć wróciło do Czehryna.

Sirko przymierze uczynił z turkami, że im nie ma przeszkadzać w ni w czym. Z drugiej strony mamy, że Hohol posłał do Chmielniczka posłów swoich, jakoby kłaniając się i odzywając z życzliwością, gdyż go Samujłowicz nie akceptował desideria jego, gdy posyłał, prosząc o prowianty, i o pułk Pułtawski in subsidium Zaporosum.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 345 – 346. – Копія кінця XVIII ст. – Тексту передує запис, зроблений копіюстом: „Ex ms arch. Chomien. 1677 d. 25 julij. Relacja posłańca, który ją z Perejasława do Białej Cerkwi przyniosł”, тобто „З рукопису архіву Хоментовських. 1677, дня 25 липня. Реляція посланця, котрий приніс її з Переяслава до Білої Церкви”.)

* * *

Moskowskie wojska i kozackie zadnieprskie zbierają się pod Romnom, de moskowitów już ponad sto tysięcy. У таборі поки що тільки чотири козацьких полки, але решті не наказано виступати. Чекають на калмиків і Астраханську орду. Як тільки вони прийдуть, [усі] мають вирушити з-під Ромна. Коли всі вони зберуться, то їх, як уважають, буде 30 тисяч.

Примчав з табору козак, знайомий цього посланця, з листом від гетьмана Самойловича до наказного гетьмана Лисенка, котрий залишається в Переяславі. Цей козак сказав, що в таборі налічується дванадцять тисяч московського війська, гарно й добре обмундированого на польський лад.

До Чигирини давно послано десять тисяч козаків, а тепер і московитів недавно прийшло чотирнадцять тисяч. Ці, побачивши абияку оборону з боку поля й річки Тясмину, взялися за роботу й відправили чотири тисячі московського війська до лісу, що є за чотири милі [від Чигирини], щоб кожен узяв по стовбуру дерева на палі оборонного паркану. На цих раптово напала орда й порубала їх так, що ледве п'ятеро повернулося до Чигирини.

Сірко уклав перемир'я з турками, що він не буде їм ні в чому перешкоджати. З іншого боку, маємо те, що Гоголь послав до Хмельниченка своїх послів, ніби схиляючися [до нього] й відгукуючись з приязню. Річ у тому, що Самойлович не прийняв його вимог, коли той посилав, просячи провіанту, й Полтавський полк на допомогу запорожцям.

№ 3

1677, липня 29. – Львів. – „Новина”.

Ze Lwowa.

Die 29 july. Ze wsząd confirmatur, że pewnie Sirko postanowił przymierze z hanem i poklonił się ze wszystkim Zaporozem turczynowi, dawszy w zastawie dwadzieścia kilka człowieka w zakład. Wymawia się tym Sirko, że posyłał do cara moskiewskiego i hetmana zadnieprskiego, prosząc, aby mu pułk Pułtawski był przydany na obronę Zaporozia i żeby mu leguminae suppeditowano. Czego że nie otrzymał, trudno przeciw siłę wojować. Ale to tylko pretext do ekskusacyej, bo w samej rzeczy wziął od turków dwadzieścia i kilka tysięcy talarów.

Szajtan Imbraim basza ruszył się z wojskami ku Tehini od Dunaju w dzień świętego Piotra ruskiego ośm popasów miał od Dunaju do Tehin, do mostu, gdzie przeprawiwszy się przez Dniestr, stał sześć dni, czekając na sultan gałgę, który przyszedł we czterdzieści tysięcy ordy. Od Dniestra dwudziestego trzeciego julii ruszył się pod Czehryn, burdziuków dwanaście tysięcy skorzanych wielkich pogotowali dla wody in casum. Założyli sobie szesnaść ie dni chodu od Tehini do Czehryna, a Chmielnicki i Astamaty tak głoszą, że jeśli turcy Czehryn nie dobędą, tedy turcy do Niemirowa na zimę zmierzają.

Od Wołoskiej granicy.

Die 30 july. Imbraim Szajtan, seraskir basza, z Chmielnickim zbliżyli się nad Dniestr pod Tehinię do mostu zgotowanego, spiesząc ku Czehrynowi, gdzie dwóch sułtanów z ordami już się przepравило i paszow dwóch. Intencja ich jeśli się im poszczęści wzięć Czehryn, a osadziwszy turkami, dalej postąpić ku Kijowi.

Wojska więcej dwa razy in numero mają, niżeli mieli pod Zorawnem.

Z Wołoch kazano wystąpić wozów trzy tysiące. Z Mułtan sześć tysięcy. Z Węgier sześć tysięcy na prowadzenie boroszna pod Czehryn.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 337 – 338. Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис, зроблений копіюстом: „Ex ms. arch. Chomien. 1677, d. 29 julij”.)

* * *

Зі Львова.

29 липня. Звідусіль підтверджують, що Сірко напевно ухвалив перемир'я з ханом і піддався з усім Військом Запорізьким турку, давши в заставу понад двадцять душ. Сірко виправдовується тим, що послав до московського царя та задніпровського гетьмана, просячи, щоб Полтавський полк було придано йому для оборони Запорожжя і щоб йому було дано провіант. Оскільки він цього не отримав, то важко воювати проти [ворожої переважаючої] сили. Але це тільки привід до вибачень, бо насправді він узяв від турків понад двадцять тисяч таларів.

Шайтан Ібрагім-паша виступив з військами до Тягині від Дунаю в день святого Петра руського, мав вісім попасів від Дунаю до Тягині, до мосту, де, переправившись через Дністер, стояв шість днів, чекаючи на галгу-султана, котрий прибув з сорока тисячами орди. Від Дністра він рушив під Чигирин двадцять третього липня, на всякий випадок приготували дванадцять тисяч великих шкіряних бурдюків для води. Задумали подолати відстань від Тягині до Чигирина за шістьнадцять днів, а Хмельницький та Астаматій проголошують, що коли турки не здобудуть Чигирина, то думають іти на зимлю до Немирова.

Від молдавського кордону.

30 липня. Ібрагім Шайтан, сераскир-паша, з Хмельницьким зблизилися над Дністром, під Тягиню, до збудованого мосту, поспішаючи до Чигирина, де двоє султанів з ордами вже переправилися й двоє пашів. Їхній намір такий: якщо пощастить, то захопити Чигирин, поставити там турецький гарнізон і рухатися далі на Київ.

Війська мають удвічі більше від тієї кількості, ніж коли вони мали під Журавном.

З Молдавії наказано виступити трьом тисячам возів, з Волощини – шести тисячам, з Угорщини – шести тисячам для постачання борошна під Чигирин.

№ 4

1677, серпня 20. – Біла Церква. – Уривок з листа невідомого польського офіцера до невідомого.

Z Białej Cerkwi d. eod (?).

Była ta wiadomość, że Moskwa, zabrawszy armaty i amunicie, zamek zapaliwszy, wyszli przez z Czehryna, ale ja, nie dając temu wiary, posyłałem umysłnych dowiedzieć się pewności; którzy powróciwszy, uczynili relacją, że z przypadku zamek się zapalił i wiele szkody w armatach i budowaniu stało się, ale ugaszono i znowu restaurowano, co zepsował ogień...

Teraz Moskwa w zamku zostaje, a w miejsce kozacy, ale w piątek przyszły, to jest decima tertia augusti, całe ze wszystkimi potęgami Imbraim Szajtan basza i Chmielnicki położył się od pola, a drugi basza z nuradyn sultanem od Czerkas i obłegli Czehryn. Hana samego koło Torn (?) powiadają.

Czehryn wzięwszy, prosto pod Kijów iść mają ze wszystkimi potęgami, jako tatarowie sami powiadają. Czego mogą dokazać, gdy się im na Czehrynie powiedzie, bo się tu nie mają, gdzie zabawić, gdyż się miasta wszystkie pokłoniły, Czerkasy i inne, procz Kaniowa, ale tam nie masz żadnego presidium, tylko domowi kozacy trzymają się ordy, zabrawszy armaty z Korsunia i ludzi chcieli żegnać, ale nie chcieli pojsć, woleli do Chmielniczenka udać się i załogę wziąć dla ordy, która się ustawnie mimo przemyka.

Z Zadnieprza przed tygodniem wziętem tę wiadomości od osawuły generalnego wojskowego. Wojska cesarskie, moskiewskie i kozackie są blisko Konotopu, więcej nam sto tysięcy z kniazem Romadanowskim i drugim kniazem Wasiliu Wasilewiczu, przy którym o większej liczbie wojska powiada, niżli z Romadanowskim i szlachtą smoleńską przy nim oznajmuje, a już by się byli złączyli z Romadanowskim, tylko czekają na kołmuków i Astrachańską ordę. Tam i hetman Samujłowicz pulki zadnieprskie, ale jakoś leniwo wychodzą, więcej ku Chmielnickiemu mając affekt i ochotę, niżli ku niemu, parząc na Sierka, który się całe Chmielniczenkowi z Wojskiem Zaporozkim poddał...

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 361 – 362, – Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис, зроблений копіюстом „Ex ms. arch. Chomen. 1677, d. 20 augusti”.)

* * *

З Білої Церкви, під тією ж датою.

Була відомість, що московити, взявши гармати й боеприпаси, спалили замок і вийшли з Чигирина, але я, не довіряючи цьому, спеціально послав людей довідатися про це напевне. Вони, повернувшись, доповіли, що замок загорівся випадково, що сталася велика шкода гарматам і будівлям, але вогонь загасили й відновили те, що він зіпсував...

Тепер московити залишаються в замку, а в місті – козаки. Але в минулу п'ятницю, тобто тринадцятого серпня, Ібрагім Шайтан-паша й Хмельницький зі всіма силами стали з боку поля, а інший паша з нурадин-султаном стали з боку Черкас, обложили Чигирин. Про самого хана кажуть, що він біля Торн (?).

Взявши Чигирин, вони з усією потугою мають іти просто на Київ, про що сами татари кажуть. Це вони можуть учинити, якщо їм пощастить у Чигирині, тут же їм нема чого робити, бо всі міста піддалися їм, Черкаси й інші, за винятком Канева, але там [у Каневі] немає жодного гарнізону, тільки місцеві козаки тримаються [проти] орди, а взявши гармати з Корсуня й людей, хотіли йти геть, але [люди] не хотіли йти, воліли Хмельниченка й узяти [його] залогу проти орди, котра постійно ходить поруч.

З Заднілля тиждень тому я отримав таку звістку від генерального військового осавула: війська царські, московські й козацькі поблизу Конотопа, понад сто тисяч з князем Ромодановським й іншим князем, Василем Василевичем; а з останнім, як кажуть, більше війська, ніж з Ромодановським, кажуть, що при ньому й смоленська шляхта. Вони вже нібито з'єдналися з Ромодановським, тільки чекають на калмиків й Астраханську орду. Там і гетьман Самойлович [збирає] війська, але вони начебто ліниво виходять, більше до Хмельниченка тяжіють і мають охоту, ніж до нього, дивляться на Сірка, котрий з Військом Запорізьким цілком піддався Хмельниченку...

№ 5

1677, вересня 1. – Москва. – Лист дипломата Речі Посполитої Яна Гнинського (?) до високопоставленого представника уряду Речі Посполитої.

Z Moskwy d. 1 7bris.

Jam już poź egnął cara j. mci, otrzymałem expedycya cum contestatione dobrej przyjaźni cara j. mci.

Tu Moskwa praedicat, że turcy dwa szturmy do Czehryna stracili, a drudzy mówią, że już wzięli.

Hetmani moskiewscy stojąc za Dnieprem, między sobą się wadząc, jeden pod drugiego regiment nie idąc. Wątpię, aby tak co dobrego sprawili.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. – 379 – 380. Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис, зроблений рукою копіюста: „Ex ms. Arch. Chomin”.)

***

З Москви дня 1 вересня.

Я вже попросився з царем його мостю, отримав експедицією... [вияв] доброї приязні царя його мості.

Тут московити твердять, що турки два рази штурмували Чигирин, а інші кажуть, що вже його взяли. Московські гетьмани, стоячи за Дніпром, сваряться між собою, не йдуть під зверхність один другого. Сумніваюся, щоб у такому стані вони добилися чогось доброго.

№ 6

1677, вересня 11. – Чорногородок. – Лист високопоставленого офіцера Речі Посполитої до невідомого з переказом свідчень польського розвідника.

Z Carnogrodka d. 11 7bris.

Posyłałem towarzysza mego z umysłu do obozu tureckiego dla wiadomości sub praetextu wykupienia krewnego mego pod Czehryn.

Imbraim pasza już to cztery niedziele Czehryna dobywa, na wałach turcy wszystkie kosze pozbijali z działa, że na wał trudno działa zatoczyć. Turcy przed zamkiem szanc rzucili. Moskwa zaś w puł zamku rzucili szanc wyzszy nad turecki, ale z niego tylko na zorzy ile mogą upatrzeć salwę dają, a na dzień sprowadzają, biją jednak effective dobrze. Pracz niedziel cztery jeszcze się turcy na szturm nie zdobyli: groząc, że posiłków czekają. Interim już ich zginęło na cztery tysiące. Moskwa zaś z dobrą fantazyą stawają i wzywają ich do szturm, wołając, aby szli do szturm, a darmo prożnując, szербетów pana swego nie trawili. Kozacy przy nich rigide stawają i wycieczkami bardzo turkom szkodzą.

Rachują się turcy na sześćdziesiąt tysięcy. Ordy wszystkie od Dniepru ustąpiły, aby Czehryn nie miał przez (?) Dniepr od Romadanowskiego odsieczы.

Poлегł pasza jeden, drugi żywcem wzięty od kozaków. Weszło teraz pułtora tysiąca moskwy do zamku świeży z kozakami. Janczarowie dwa tysiące, którzy polowali na passach, przebierając się do Czehryna moskwe funditus znieśli, w nocy napadszy, bo na drodze byli, których trudno było minąć, także nie wiem, jeśli nuntius cladis superfuit.

Ramadanowski z Samoїłowiczem stanął o mil tzy od Czehryna, bajdaki od samego Kijowa sprowadzić kazał, chcąc dać succurs Czehrynowi. In eo sensu zamek czehryński otrzyma się, a miasto nie wiem, jeśli Ramadanowski nie da posiłków.

Trafili turcy na lud świeży i winują Chmielnickiego i hana, że wyznając położenie miejsce, nie ostrzeżliście, jako jest mocne, postapilibyśmy inaczej, wzięlibyśmy i ludzi i armaty więcej. Już to ośmnaście dni, jako Imbraim posłał do cesarza tureckiego, pana swego, dając mu znać, żeby albo odstąpić kazał, albo tyle dwa razy ludzi przysłał, z czym go wyprawil.

Turcy liczą się na sześćdziesiąt tysięcy, han ze wszystką potęgą, gospodarowie mułtański, wołoski, bosniaccy; co dalej będzie, dam znać. Ale w moskwie dobra fantazy a drwią z turków, a oni milczą.

Przy Chmielnickim nie masz nad sto pięćdziesiąt i to podłej chałастры, który obiecował cesarzowi, że się onemu miało pokłonić całe Zadnieprze z kozakami, że z tego nic, bo z Czehryna dotąd żaden się kozak nie przedał.

Gdańskowi naprzyksza się mediatio principis.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 380 – 383. Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис, зроблений рукою копіюста: „Ex ms. Arch. Chomin”.)

***

З Чорногородка дня 11 листопада.

Я умисне послав задля отримання інформації до турецького табору в Чигирин свого товариша під приводом викупу мого родича.

Ібрагім-паша здобуває Чигирин уже протягом чотирьох тижнів. Турки позбавили з валів усі коші із землею, через що на вал важко поставити гармати. Турки поставили перед замком шанці. Московити ж у замку поставили перед замком шанець вищий, ніж турецький, але з нього тільки на світанку дають випали по всьому тому, що тільки можна побачити; вдень же [гармати] ховають, однак стріляють з добрим ефектом. Протягом чотирьох тижнів турки не спромоглися піти на штurm, погрожуючи, що чекають на допомогу. Тим часом їх загинуло вже чотири тисячі. Московити ж обороняються із запалом і закликають їх [турків] іти на штurm, кричать, щоб ті йшли на штurm, не стояли даремно й не переводили даремно шербетів свого пана. Козаки при них рішуче (?) стоять і вилазками дуже шкодять туркам.

Турків налічується шістьдесят тисяч. Усі орди від Дніпра відступили, щоб Чигирин не мав помочі від Ромодановського через Дніпро.

Загинув один паша, а другого козаки взяли живцем. Тепер увійшло до замку півтори тисячі свіжих московитів з козаками. Дві тисячі яничарів, котрі полювали на шляхах, уцент розгромили московитів, що пробиралися до Чигирини. Вони напали вночі, будучи на шляху, а обійти їх [яничарів] було важко. Не знаю, чи вже не всі порубані.

Ромодановський з Самойловичем став за три милі від Чигирини. Він наказав привести від самого Києва байдаки, прагнучи дати допомогу Чигирину. На мій погляд, чигиринський замок вистоїть, а що стосується міста, то не знаю, якщо Ромодановський не дасть помочі.

Турки наткнулися на свіжі війська й звинувачують Хмельницького й хана, що ті, знаючи добре укріплене розташування міста, не попередили турків про це. Тоді б ми [турки] вчинили б інакше, взяли б [у похід] і війська, й гармат більше. Вже минуло вісімнадцять днів з того часу, як Ібрагім послав до турецького султана, свого пана, сповіщаючи його, щоб той наказав або відступати, або прислав удвічі більше війська; з чим і відправив [гінця].

Турків налічується шістьдесят тисяч, хан з усією потугою, господарі волоський, молдавський, боснійський; що буде далі, дам знати. Але в московитів сильний дух, вони сміються з турків, а ті мовчать.

У Хмельницького немає козаків понад сто п'ятдесят, і то всякої черні. Він обіцяв султанові, що до нього має піддатися все Задніпря з козаками, але з цього нічого не вийшло, бо з Чигирини досі до нього не переметнувся жоден козак.

Гданську набридло посередництво князя.

№ 7

1677, вересня 23. – Львів. – „Вістовий лист”.

Ze Lwowa d. 23 7bris.

Kapitan, który sperabatur z Białej Cerkwi, sperabatur z listami de data decima septima septembris z temi wiadomościami:

Romodanowski, hetman wojsk moskiewskich, skoro stanął we sto trzydzieści tysięcy moskwy i Samujłowicz we sto pięćdziesiąt tysięcy kozaków pod Dąbrową, mil cztery od Czehryna, i położyli się w widłach między Dnieprem a Sułą rzeką tertia praesentis. Regimentarz tureckich wojsk, wyprawivszy hana we sto tysięcy ordy, sześć tysięcy janczarów, dział dwadzieścia przeciw moskwie, sam zrewidował swe wojska, a dwadzieścia tysięcy czterysta szesnaście trupem położonych, dziesięć tysięcy zaś rannych pod tą fortecą znalazłszy, septima septembris umknął się o mil trzy od Czehryna, nie wiedzieć w jaką imprezę.

To pewna, że turcy już mieli miny podsadzone, ale cum effectu zatrzymali się do ordynansu cesarskiego.

Han zaś przez trzy dni strzelał się z moskwą i bardziej on moskwę, w okopie będące, raził, niżli moskwa jego ludziom rozproszonym szkodzić mogła.

Do tego fortelami swemi zrazu kilka tysięcy moskwy urwał, różnie ich nawodząc.

Chmielnickiego zfukawszy z ludzmi jego za warte, janczaróm oddał basza za to, że zawiodł cesarza nadzieją poddania miast ukraińskich.

Hohol garnie się pod protekcją moskiewską.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 395 – 396. Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис, зроблений рукою копіюста: „1677, d. 23 7bris. Ex ms. Arch. Chomin”.)

* * *

Зі Львова дня 23 вересня.

Ромодановський, гетьман московських військ, як тільки прибув із ста тридцятьма тисячами московитів, а Самойлович із ста п'ятдесятьма тисячами козаків під Дібровою, що за чотири милі від Чигирина, то третього числа цього місяця вони стали між річками Дніпром і Сулою. Командувач турецьких військ послав проти московитів хана зі ста тисячами орди, шість тисяч яничарів, двадцять гармат, а сам учинив огляд своїм військам і, знайшовши, що під цією фортецею полягло їх трупом двадцять тисяч чотирьох тисяч душ, а десять тисяч було поранених, сьомого вересня відступив на три милі від Чигирина, не знати для якої битви.

То напевно, що турки вже заклали міни, але для ефекту затрималися [з підривом їх] до султанського наказу.

Хан протягом трьох днів вів перестрілку з московитами і швидше він їх, що були в окопах, нищив, ніж московити могли зашкодити його розпорощеним людям.

До того ж своїми хитроцями він одразу вбив кілька тисяч московитів, по-різному нападаючи на них.

Паша віддав (?) Хмельницького з його людьми під арешт, потім віддав його яничарам за те, що той підвів султана [даремною] надією капітуляції українських міст.

Гоголь тягнеться під московську протекцію.

№ 8

1677, жовтня 19(9). – Чигирин. – Лист гетьмана Лівобічної України Івана Самойловича до руського воєводи Речі Посполитої.

Nie tylko chrześcijańska, ale przyrodzona jest ta każdego człowieka powinność winszować bliźniemu swemu dobrej fortuny. Rozumiem, iż wiel. pan, jako dobry chrześcijanin, poważny pan, ukontentować się z tego zechcesz, że hardy i krwie chrześcijańskiej chciwy nieprzyjaciel bisurmanin, który mnoga chrześcijańskich dusz zguba, tak na Podolu w dzierzawie j. k. mci, jako i pograniczu Ukrainy, chytrością jego oszukana nie udowoliwszy się, tu tego lata, w nasze, jego carskie przeswiete wieliczeństwo, obrócił był stopy złamać głowę swoich, chrześcijanom nieprzyjacielskich zamysłów. O czym wiel. pan czynie krótko relacya, postępek nasz wojenny tak opisuję:

Wiedziąc, iż to nieprzyjaciel z wielkimi potęgami wkroczywszy w nasz kraj, natarł był zgoła na zburzenie chrześcijańskiej fortecy i na uciemnienie chrześcijanów, ruszyliśmy się tu z Wojskiem Zaporozkim, a bojarzyn, imieniem kniaz Romadanowski, z ratnym jego carskiego wieliczeństwa siłami, i złączywszy się w jedno, ciągnęliśmy na odpor temu worohowi; gdzie, gdy nadbliżywszy się ku Czegrzynowi i nad Dnieprem przeciw Bużyna, chcąc się przeprować, stanęli na brzegu. Tedy tak han krymski, jako i Imbraim Szejtan pasza, Czehryn szańcami opasany i ciężko w obłężenie wzięty, pod pewnymi swemi piechotami zostawivszy, że wszystkimi swemi potęgami, mając z sobą armatę i mułtańskie i wołoskie wojska, zaszli nam drogę; całe tedy broniąc nam u wojskom naszym przez Dniepr przeprowy, zasańcowali byli naprzeciw nam u brzegów swoich ludu, w których szańców armatną i drobną strzelbą mocno ludzi naszych od Dniepra odpierali, jednak gdyśmy wyborne wojska nasze nocą przez Dniepr ordynowali na sudnach wodnych, pomogła w tym prawica Boska mocno, że wybili nasi z szańców nasadzonych janczarów nieprzyjacielskich, a tak już uczyniliśmy snadny pas przeprowy wojskom naszym, przeciw których nieprzyjaciel wszystką swoją potęgą, kilka dni napierając, gdy od nas w odporze chciał dalej się rozszerzać, ale, wzięwszy wątpliwość, przed się przed nas od Dniepru umknął, ale i zpod Czehryna wzięwszy wiele swoich zapasów tak pod samym Czehrynem, jako i po szlakach swojego biegu, bo w tej ucieczce tak się spieszyli skoro, że do samej rzeki Aohu nie mieli odpoczynku. Posłaliśmy za niemi lekkie (?) wojsko w pogonią, ktore ostatki ich gromiły z pol dzikich, dobytów nabrawszy, gwałtownego biegu bardzo się nasycili. Został tedy Czehryn wolny od czteroniedzielnego obłężenia, ale od ciężkiej nalegi nieprzyjacielskiej, ale od bicia burzących armat i od granatów i od podkopów zwałony, albowiem tak się byli poganie pod fortece blisko podsunęli, że jakby ją w rękach mieli, tak o dobrym i pomyślnym sobie dufali skutku, trzy miny podsadzone zapalili i we trzech miejscach znacznie dziury w ścienie poczynili onemi, ale na onych mnostwo ich pogańców pobili obłężnicy, mężnie dając odpór, a przed tym z wycieczkami bardzo im szkodzili z utratą tedy wielu swoich ludzi na wstecz odszedł bisurmanin, główny chrześcijanin nieprzyjaciel. Co szczęście jego carskiego wieliczeństwa przypisawszy, oddajem my za to chwale mocnemu pomocnikowi naszemu Bogu. Przy tej okazyi, wnosze moją do wiel. pana instancya, za Sedorym Bulibasza, w więzieniu za wiadomością. kr. mci w Zołkwi zostającym, którego żona z dziećmi w sieroctwie znajdującą się, bardzo mnie tu, w Czehrynie, o to molestowała. Uniżenie tedy upraszam, abyś wiel. pan z wysokiego baczenia i chrześcijańskiej dobroci swej zjednać to raczył u najjaśniejszego młci j. k. mci, aby on do żony i dziełek swoich był wypuszczony.

Darowany ten więzeń wolnością, wystawieć będzie dobrotliwości j. k. mci i łaske wiel. pana, a ja jakom z Czehryna wszystkich spod Doroszenka Korony Polskiej niewolników wypuścili na wolą, tak i teraz tej na przyczynie moje oświadczony łaski, zostawszy wdzieczen wszech od mojej osoby powolność czynić będę, z którą i na ten czas łaske w. m. pana, jako najpilniej się załecam. Dat z Czehryna d. 9na 8bris 1677 anno.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 433 – 435. – Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис, зроблений коніістом: „Ex ms arch. Stan. Aug. Regis. 1677 d. 9na 8bris. Kopia listu od Samożłowicza, hetmana zadnieprskiego, do j. m. p.wdy ruskiego”.)

***

Не тільки християнський, а й природний для кожної людини цей обов'язок: побажати своєму ближньому доброго успіху. Думаю, що вельможний пан, як добрий християнин, будеш задоволений з того, що гордий, спраглий християнської крові ворог-бусурманин, котрий, не вдовольнившись загибеллю багатьох християнських душ, вчиненою через його хитрість, як на Поділлі, у державі його королівської мості, так і в прикордонній Україні, то цього літа й сюди, в наші [гетьмана] його царської пресвітлої величності спрямував свої ноги, щоб зламати тут голову своїх, ворожих християнам, замірів. Про що я коротко чиню вельможному пану реляцію, описуючи наші воєнні дії так.

Знаючи, що ворог, вдершись з великими силами в наш край, зайнявся взагалі нищенням християнських фортець і утисками християн, ми виступили з Військом Запорізьким, а боярин на ім'я князь Ромодановський з ратними силами його царської величності, з'єдналися в єдине військо й рушили на відсіч цьому ворогові. Наблизившись до Чигирина, ми хотіли переправлятися й стали на березі Дніпра навпроти Бужина. Тоді і кримський хан, й Ібрагім Шайтан-паша залишили частину своєї піхоти під Чигирином, який був узятий у тяжку облогу й оточений шанцями. Самі ж вони з усіма своїми силами, маючи із собою артилерію, волоські й молдавські війська, перекрили нам шлях, повністю боронячи тоді нам і нашим військам переправу через Дніпро. Вони біля своїх берегів зробили проти нас укріплення, з яких потужно відбивали з гармат і рушниць наше військо від Дніпра. Однак, коли ми наші добірні війська послали на суднах уночі через Дніпро, то нам дуже допомогла десниця Божа, що наші вибили з шанців посаджених там ворожих яничарів і зробили таким чином добру переправу для наших [інших] військ. Проти них ворог кілька днів наступав усією своєю потугою, прагнучи в діях проти нас розширитися, але, діставши удар, занепав на душі, відступив не тільки від Дніпра, а й з-під Чигирина. Взавши чимало своїх припасів, він їх утратив як під самим Чигирином, так і на шляхах свого бігу, бо під час утечі вони так поспішали, що аж до самої річки Буг не мали перепочинку. Ми послали за ними легкі війська в погоню, котрі їх рештки громили з диких полів, а, набравши здобичі, добре наситилися з раптового бігу їх. Тоді Чигирин визволено від ворожої облоги, від тяжкого ворожого наступу, але, будучи підупалим через вогонь тяжких гармат, від гранат і підкопів, бо ці поганці так близько підсунулися під фортецю, що вже ніби в руках своїх її мали й думали про добрий і успішний для себе вислід; вони запалили три підкладені міни і вчинили ними в трьох місцях значні діри у стіні. Але тут обложені, мужньо даючи відсіч, забили безліч поганців, а

перед тим дуже шкодили їм, хоч і з великими втратами своїх людей; тоді відступив бусурманин, головний ворог християн. Приписавши це щастю його царської величності, ми віддаємо за це хвалу могутньому нашому помічникові, Господу нашому. При цій okazji клопочуся перед вельможним паном за Сидора Булібаша, що перебуває у в'язниці в Жовкві з відома його королівської мості. Дружина Булібашева з дітьми, у сирітстві перебуваючи, дуже наполегливо просила мене про це тут, у Чигирині. Понижено тоді прохаю, щоб вельможний пан зі свого високого розуму та християнської доброти зволив виклопотати в найяснішій мості, його королівської мості, щоб Булібаша було випущено до дружини й до своїх діточок. Обдарований свободою цей в'язень прославлятиме доброту його королівської мості й милість вельможного пана, а я, випустивши на волю з Чигирина всіх невольників Дорошенкових з Корони Польської, і тепер, з приводу оспівченої мені милості, буду вдячним і буду своєю персоною чинити всілякі послуги, котрі й нині милості вашої мості пану якнайстаранніше віддаю. Дано з Чигирина дня 9 жовтня 1677 року.

№ 9

1677, вересня 23 – 24. – Тереховля. – Витяг з листа гетьмана польного коронного Речі Посполитої Станіслава Яблоновського до короля Яна III Собеського (?) з додатком уривку з польського „вістового листа”.

Oczywisty wid obsidiej czehryńskiej umyślnie na to wyprawiony, to retulit, że turcy miasta nie dobywając, w którym tam tylo kozacy siedzą i turcy nie zaczepiają, Zamku, w którym jest moskwy kilka tysięcy, dobywają i już externa opera przed zamkiem pobrawszy do fossy przywodzili i aproszami poszli do studnie, w pułzamku będącej. Moskwa zaś uczynili wycieczkę, dużo turków nabili, wielu żywcem pobrali i chorągwie tureckie; gotowali się turcy do generalnego szturm, kazali gospodarzom obudwom dwanaście tysięcy mu wystawić, podobno to dla aproszów w fossie, bo trudno skałę kopać.

Ramadanowski za Dnieprem stoi pod Dąbrową, jest to miejsce niedaleko Kerzemieniczuka, który leży o mil 7 od Czehryna między Dnieprem i Sułą.

Od jmé pana wdy chełmińskiego, posła naszego, nie masz wiasomości z Stambulu. Ostatnia była od Dunaju in augusto.

Excerpt z pewnego listu d. 24 7bris.

Nasi na granicy już z turkami zadarli. Pobrali byli turków nasi konie i poodbierali samych. Co gdy patratores nie karano, ale tylko im konie pooddawano, oni mszcząc się, naszych ośmnastu, gdy na ich granice przyjachali, zabili. Otóżwam panowie polacy samsiedztwo.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 397 – 398. – Копія кінця XVIII ст. – Тексту документа передує запис, зроблений коніістом: „1677, д. 23 7bris. Ex ms arch. Regni. Z listu j. mci pana wojewody ruskiego, hetmana polnego koronnego d.23 7bris z Trebowli”, тобто „1677, дня 23 вересня. З королівського архіву. З листа руського воеводи, гетьмана польного коронного, дня 23 вересня з Тереховлі”.)

***

Стан чигиринської облоги очима посланця, умисне для цього відправленого, такий: турки не нападають на місто, у котрому тільки козаки засіли, не зачіпають його, а здобувають замок, у котрому перебуває кілька тисяч московитів, і вже externa opera перед замком узявши, приводили до рова й апрошами пішли до колодязя, що в півзамку. Московити ж учинили

НОВОВІЯВЛЕНІ ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ НАГОРОД УПА

У попередньому числі „ВІА” опубліковано статтю О. Кучерука „Нагороди УПА: проект Нила Хасевича”. Нещодавно авторові вдалося виявити в Державному архіві Служби безпеки України нові документи, що містять відомості про створення системи нагород УПА і практики відзначення цими нагородами.

Як відомо, нагороди УПА встановлено 2 січня 1944 р. наказом Головного командування УПА. Це – Золотий Хрест Бойової Заслуги (1 і 2 класи), Срібний Хрест Бойової Заслуги (1 і 2 класи), Бронзовий Хрест Бойової Заслуги. Ними нагороджували виключно вояків УПА. Золотим Хрестом Заслуги (1 і 2 класи), Срібним Хрестом Заслуги (1 і 2 класи), Бронзовим Хрестом Заслуги нагороджували як вояків УПА, так і цивільних осіб. 6 червня 1948 р. постановою Української Головної Визвольної Ради (УГВР) цю систему нагород поповнено медаллю „За боротьбу в особливо тяжких умовах”.

Процес створення – від задуму до практичного виготовлення знаків нагород і початку вручення їх – зайняв багато часу, фактично в ньому взяли участь кілька, сказати б, „поколінь” упівців – ті, хто починав справу, не всі дожили до її завершення.

Серед нововиявлених документів, що стосуються цієї теми, – лист „Вирового” (сотник М. Дужий, секретар Президії УГВР, арештований 15 квітня 1945 р.) від 15 лютого 1945 р. до „Вереса” (ймовірно, що це крайовий референт пропаганди Я. Дудар) з проханням „випрацювати” проекти знаків нагород УПА. З листа видно, що справа ставилася поважно. Про це свідчить хоча б те, що на конкурс (зважмо – в умовах війни) надійшло 10 проектів¹. Їх разом з цим листом надіслали „Вересові” з припискою, що „проекти назагал незадовільні”. Хоч загальна кількість проектів була більшою, проте частина з них виявилася занадто слабкими і їх не використовували в подальшій роботі, а деякі надійшли запізно й теж не враховувалися.

Непідписаний обіжник до структур ОУН-р від 7 жовтня 1946 р. дає змогу докладніше з'ясувати склад системи нагород УПА. Ієрархічно це – письмові Признання, Похвала, Вирізнєння, якими відзначали за наказами Головного командування УПА. Нагороджені Хрестами Заслуги діставали право носити знаки орденів, а відзначені Зірками за поранення – відповідні знаки. З тексту документа довідуємося, що після наказу про нагороди УПА 2 січня 1944 р. було розроблено й затверджено низку розпорядчих документів, зокрема „в доповненні до останнього наказу «Про проекти підвищень і відзначень членів ОУН»” уточнено процедуру й систему підвищення звань та нагороджень: „Відзначення ступенюються від (бойові заслуги): Признання, Похвала, Вирізнєння, БХБЗ, СХБЗ І, ЗХБЗ ІІ, ЗХБЗ ІІІ; (не бойові заслуги): БХЗ, СХЗ, ЗХЗ”. Окремо мали відзначатися вояки УПА „Зіркою за рани”. Уточнювалася процедура подання кандидатів на нагородження й система прийняття рішень про відзначення, а також „службове ношення” нагород.

Ще один документ – „залучник” від 2 вересня 1946 р., що походить із Закарпатського відтинку УПА й адресований „Робертом” (Я. Мельником, кра-

вилазку, перебили багатьох турків, багатьох з них узяли живими, захопили турецькі прапори; турки готувалися до генерального штурму й наказали обом господарям, щоб ті дали дванадцять тисяч війська, очевидно заради апрошів у рові, бо камінь важко копати.

Ромодановський стоїть за Дніпром біля Діброви, а це місто лежить неподалік Кременчука, що міститься за 7 миль від Чигирини, між Дніпром і Сулою.

Від його мості пана холмського воеводи, нашого посла, нема відомостей зі Стамбула. Остання звістка від нього була дана на Дунаї в серпні місяці.

Витяг з певного листа дня 24 вересня.

Наші на кордоні вже зчепилися з турками. Наші захопили в турків коней і самих турків узяли. Оскільки наші не були покарані, а тільки коні були віддані туркам, то вони, помщаючись, забили вісімнадцятеро наших, котрі прибули на турецький кордон. Отаке вам, панове поляки, сусідство.

№ 10

1677, листопада 26. – Вільно. – Уривок з польського „вістового листа”.
Z Wilna.

Infallibile, że turcy cum iuctura kilkadziesiąt tysięcy ludzi swoich, sromotnie odstąpili od Czehryna, komunik moskiewski i kozacki poszedł za nimi.

Sirko pokazał piem dolum i kilkadziesiąt tysięcy tatarów od turków wziął i w Krym wpadł z kałmukami, przez co han spieszo cofnąc się musiał, opłakawszy pod Czychrynem funera syna swego Adzygereja i wiełu murzów...

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 513. – Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передє заголовок, зроблений копійстом: „Ex ms. arch. Chomien. 1677, 26 9bris”.)

***

З Вільна

Infallibile, що турки з втратою кількох десятків свого війська ганебно відступили від Чигирини, а московська й козацька кіннота пішла за ними [в погоню].

Сірко показав ріум долум, і кілька десятків тисяч татар відбив від турків і напав на Крим з калмиками. Через це хан був вимушений спішно відступати, оплакавши під Чигирином втрату свого сина Аджі-Гірея й багатьох музр...

№ 11

1677, листопада 27. – Вільно. – Польський „вістовий лист”.
Z Wilna d. 27 9bris.

Szaban Ibrahim bassa na uduszenie dekretowany, że Czehryna nie wziął i już drugi na miejsce jego ordinarur. Wojska tureckie pod Tehinią. Han poszedł do Krymu. Wezyr turecki ma zimować z tę stronę Dunaju. Cesarz sam w Babie nad Dunajem, a na wiosne junctis viribus iść pod Czehryn i Kijów.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 514. – Копія кінця XVIII ст.)

***

З Вільна дня 27 листопада.

Шабан Ібрагім-пашу наказано задушити за те, що не взяв Чигирин. Вже інший паша поставлений на його місце. Турецькі війська стоять під Тягінею. Хан пішов до Криму. Турецький визир мусить зимувати на цьому боці Дунаю. Сам султан стоїть у Бабі над Дунаєм, а навесні, зібравши мужів (?), іти під Чигирин і Київ.

йовим провідником Карпатського краю) до „Нечая” (не ідентифікований, з таким псевдом було кілька осіб), подає зразок списку-подання для внесення кандидатів на відзначення нагородами УПА. Одночасно цим же документом керівництво ОУН-р прирівнювало членів ОУН-р до воєнків УПА при відзначенні нагородами УПА.

Для ілюстрації практики нагородження наводимо один з наказів Головного командира УПА – № 1/51 від 25 липня 1951 р. Ним підвищено у військових ступенях і нагороджено орденами „за видатні заслуги для справи визволення українського народу, за віддану і жертвенну організаційно-політичну роботу, за мужність і героїство, проявлені в боях з більшовицькими окупантами... учасників українського національно-визвольного підпільного руху та бійців і командирів УПА”. Подібних наказів виявлено значно більше, усі вони загалом однотипні. У більшості розділ про підвищення у військових ступенях ставить приблизно половину тексту документа, а друга половина – це списки відзначених. Проте трапляються накази лише про відзначення або тільки про надання нових звань.

Як зазначалося в попередній публікації, нагороди УПА виготовлено на еміграції, частину з них під час переправлення в Україну захопило МГБ, тому вручення нагород фактично відбувалося лише на еміграції.

№ 1

15. II. 1945

Друже Верес!

Провід через мене звертається до Вас з проханням випрацювати проекти таких відзначень:

1) Хрест Бойової Заслуги – золотий – I і II кл[яси] (потрібний один взірць, бо класи розрізнятиме місцем їх ношення: I кл[яса] на шиї, а II кл[яса] на грудях).

2) Хрест Бойової Заслуги – срібний – I і II кл[яси].

3) Хрест Бойової Заслуги – бронзовий.

4) Хрест Бойової Заслуги (за працю) – золотий.

5) – “ – – “ – – “ – срібний.

6) – “ – – “ – – “ – бронзовий.

Отже разом: шість зразків хрестів.

А крім того:

7) зірки за поранення:

срібна за окреме поранення,

золота за п'ятикратне поранення.

Підклад під зірки – на зразок німецького.

8) Пропам'ятна Відзнака УПА, яку носитимуть на кишені.

У проєктах мусить бути поданий докладний вимір, колір, вимір стяжки і колір стяжки.

Для орієнтації та еventуального² використання – пересилаю Вам 10 проєктів, які прошу звернути. Ці „проєкти” назагал незадовільні.

Прохаю справу передумати, пошукати настрою і запроєктувати прекрасні відзначення. А втім, прохаю повідомити Провідника, Євгена і мене, коли в цій справі могли б ми зустрінутися, щоб обговорити справу усно, чи то щоб поглянути та вибрати найкращі Ваші проєкти. Дуже Вас прошу – поспішитися з роботою.

Здоровлю! Слава Україні!

Вировий

ДАСБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 47. – Арк. 1. – Рукопис.

Другові...

В доповненні до останнього наказу „про проєкти підвищень і відзначень членів ОУН” подаю деякі процедуральні вказівки, що своїм нормативним впровадженням полегшуватимуть контроль в тому напрямі військових і організаційних чинників.

Йдеться тут про справи наступного порядку:

1. Всі проєкти до підвищень і відзначень членів ОУН повинні переходити дорогою безпосередньої організаційної підлеглості (гієрархічно) – до мене включно.

2. Внески³ підвищень до ступенів: старший стрілець, вістун, старший вістун і відзначень Признання, Похвала та Зірки за рани висилати прямо на руки к[оманди]ра ШВО⁴. Мені передавати відпис⁵ оригіналу.

Проєкти підвищень від булавного вгору і відзначень: Virізнення БХБЗ, СХБЗ II, СХБЗ I, а також вищі – ЗХБЗ II, ЗХБЗ I – і решті БХЗ, СХЗ та ЗХЗ – висилати через мене до санкційного затвердження вищих компетентних військових органів.

3. У внесках до:

а) підвищень,

б) відзначень за бойові заслуги,

в) відзначень за заслуги при організації збройних сил і т. д.,

г) – “ – за рани – подавати живущих і полеглих.

4. У внесках конечно подавати такі ближче окреслюючі дані:

а) еventуальний військовий ступень,

б) псевдо, офіційно-стале (некомпромітує, як, н[а]пр., „Яничар”, „Зараза”), при другому заподанні внеску подавати старе псевдо, незалежно від еventуальної зміни,

в) функція і теренова приналежність (звичайно, найбільше число кандидатів в обох випадках буде рекрутуватися з боївки; тому що боївка не є терміном офіційно прийнятим в Організації, – заступити назвою ОЕВ, цебто Охоронно-Екзекутивний⁶ Відділ).

Для кращого перегляду і історичної (мемуаристики) евіденції⁷ означувати, до якого ОЕВ зараховується відмічений кандидат (районний, надрайонний чи окружний ОЕВ). Райони і надрайони означувати римськими цифрами. Місто округи подавати псевдо, згідно⁸ число Відтинка. Ваш Відтинок у військово-службовій евіденції носить число :⁹ Прикладово, внесок про підвищення з району виглядав би так, н[а]пр: вістун Кармелок – ОЕВ II-го надрайону , ОЕВ IV району, . При згляджуванні проєктів підчеркати в першій мірі теренову, а не ресортну (референтурну) приналежність¹⁰. Описові оприділювання функцій і теренів непрактичні, деконспіруючі і тим самим відпадають. Додатково, в графі „функція і теренова приналежність”, подавати організаційне становище кандидата, н[а]пр: стрілець ОЕВ, районний чи чотовий ОЕВ, заступник референта чи референт,

г) дата, з якою обов'язує підвищення чи відзначення (дата чину¹¹, національної річниці, поранення, смерті і т. п.),

д) пропозиції підвищень слідує таким офіційно прийнятим порядком: старший стрілець, вістун, старший вістун, булавний, старший булавний, хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник, генерал і т. д.

Відзначення ступенюються від:

(бойові заслуги): Признання, Похвала, Virізнення, БХБЗ, СХБЗ II, СХБЗ I, ЗХБЗ II, ЗХБЗ I;

(небойові заслуги): БХЗ, СХЗ, ЗХЗ;

Срібною Зіркою наділюється за одно поранення в одному моменті, двома Зірками за два поранення і т. д. Кожне перше поранення від 1 – 5 зазначається Срібною Зіркою, а від 6 – 10 Золотою Зіркою на стяжці, яку носить над кляпою¹² лівої кишені. Всі дальші поранення зазначаються компіляцією Золотих Зірок зі Срібними.

Право на їх службове ношення набувається після ствердження дотичним наказом Команди Групи.

е) опис (короткий, правдивий, точний, ясний) чину, заслуги, умовин, два свідки і евентуально опінія зверхника¹³.

Осередки, повідомлені про узгляднення¹⁴ підвищень чи відзначень, запроваджують точну евіденцію, щоб оминати забуття, двократного внеску і т. д. В рубриці „пропозиція підвищення” кермуватися такими моментами щодо об’єктивно-військової вартості кандидата.

Теперішня його функція, стаж, виробленість¹⁵, освіта, чи командує чи може командувати (н[а]пр., ройовий ОЕВ не може претендувати до ступеня хорунжого).

Діапазон авансу¹⁶ для рядового стрільця – дискримінується в нас військово-службовими приписами в границях – старшого стрільця, вістуна, старшого вістуна, не вище. Проекти підвищень стрільця понад правну норму не узгляднюються.

Ройовий – це старший стрілець, вістун, старший вістун, булавний, старший бул[авний].

Чотовий – це булавний, старший булавний, хорунжий.

Якийсь референт чи провідник терену, що командував колись (добре і кожночно може командувати) – сотнею, чотою чи курунем – це в проекті підвищень евентуальний хорунжий, поручник, сотник і т. д.

Коротко, всі критерії оцінки при внесках до підвищення кожного кандидата мусять замикатися його умовними здібностями командувати будь-якою військовою формацією. Посліднім моментом вирішується внесок підвищення.

В площині відзначень – кермуватися прикметами бойового характеру (відвага, бравура), дотеперішні заслуги, бойові успіхи, осягнені чини тощо.

В площині відзначень за заслуги (небойові) – кермуватися вкладом праці в ділянці Організації, росту, опіки і допомоги відділам УПА. В цьому відношенні належно із усією об’єктивністю оцінити інвестовані заслуги і труд організаційних чинників УЧХ¹⁷, господарників, пропаганди і т. д.

Закликаю Вас вкінці до серйозного і швидкого виконання доручення. Виготовлені проекти надсилати до мене турнусами¹⁸.

Слава Україні!

Постій, 7. X. 1946 р.

ДАСБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 47. – Арк. 14 – 15. – Машинопис.

№ 3

Довірочно

Другові Нечаєві!

Рішенням Проводу за всіма членами ОУН визначається право до відзначування Хрестами Заслуги і Хрестами Бойової Заслуги всіх ступенів нарівні з формальними учасниками УПА. Санкційні затвердження проводитимуть теренові провідники відповідних ступенів після точного з’ясування процедуральних формальностей „горою”.

В зв’язку з повищеною дезицією¹⁹ доручаю впродовж одного місяця від дня одержання цього залучника²⁰ внести конкретні пропозиції до відзначень в наступному порядку:

Псевдо кандидата	Функційне становище	Округа або к[оман]да В[і]д[тин]ка	Пропозиція відзнач[ення]	Факти особливих заслуг
------------------	---------------------	-----------------------------------	--------------------------	------------------------

Останню рубрику у випадку доцільності зашифрувати.

В зв’язку з призовом кількох молодих річників²¹ (1923 – 1929) доручаю за введенням індивідуального принципу заборонити по селах певному числу найкращих, національно свідомих і чесних українців відплив в ч[ервону] а[рмію]. Всім прочим залишити площину свободної здеклярованости. При вирішуванні тої квестії²² кермуватися виключно доцільністю збереження найбільш національно квалітативного²³ елементу та тямити про основні закони „підпільної тактики”, що в [тен]денції зміряє²⁴ до редуції²⁵ підпілля.

Принцип індивідуальної заборони про відхід в ч[ервону] а[рмію] (в умовах „миру” і передзимоному періоді) – ограничу віком не вище як 40 літ.

На час евентуальної мобілізації у воєнному етапі обов’язують практично напрямні червеневої інструкції.

Слава Україні!
(Роберт)

П[остій]. I. X. 1946 р.

ДАСБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 47. – Арк. 12. – Машинопис.

№ 4

М[ісце] П[остою], дня 25 липня 1951 р.

НАКАЗ № 1/51

Підвищується у військових ступенях таких підстаршин:

хорунжого

1. ст[аршого] віст[уна] Отаву Г П/ В-15 2. ст[аршого] віст[уна] Андрія Г П/ В-15

3. ст[аршого] віст[уна] Зенона Г П/ В-15 4. ст[аршого] віст[уна] Вадима Г П/ В-15

5. ст[аршого] віст[уна] Зеленого Г П/ В-15

За видатні заслуги для справи визволення українського народу, за віддану і жертвенну організаційно-політичну роботу, за мужність і героїство, проявлені в боях з більшовицькими окупантами, нагороджується таких учасників українського національно-визвольного підпільного руху та бійців і командирів УПА:

А. Золотим Хрестом Заслуги

1. сот[ника] д. Горнового

2. майора д. Волянського

(Рішенням УГВР від дня 1 листопада 1950 р.)

Б. Золотим Хрестом Боевої Заслуги 1-ї кляси

1. д. Ромка – надрайонового кер[івника] СБ Тернопільщини

2. д. Ярошенка В 15/ П

(Рішенням УГВР від дня 5 липня 1951 р.)

В. Срібним Хрестом Заслуги

1. пор[учника] д. Бора Г П

2. д. Боровика Г П

3. сот[ника] СБ д. Титаря Г П

4. д. Вишню В 15/ П

5. д. Торчина Г П

6. д. Кремнія Г П

7. 26

8. д. Петра зв[ ]

9. пор[учник] СБ д. Ореста Г П

10. д. Петра, робітник

(Рішенням УГВР від дня 5 липня 1951 р.)

Г. Срібним Хрестом Бойової Заслуги 1-ї кляси

1. д. Канюку В 14/ П

2. пор[учника] д. Боярина Г П

3. ст[аршого] віст[уна] д. Володимира Г П

Д. Срібним Хрестом Бойової Заслуги II-ї кляси

1. ст[аршого] бул[авного] СБ д. Боза Г П

2. ст[аршого] віст[уна] д. Руденка В 19 Г П

3. віст[уна] д. Черемоша В 15/ Г П

4. віст[уна] д. Славка В 15/ Г П

Є. Бронзовим Хрестом Заслуги

1. д. Бурлаку Г Ш
2. д. Аласа Г Ш
3. д. Руденка Г Ш
4. д. Шляха Г Ш
5. д. Чубатого Г Ш
6. д. Чернця Г Ш
7. д. Липу Г Ш
8. д. Володимира Г Ш
9. д. Вира Г Ш
10. д. Юрія Г Ш
11. д. Атсена В 18/Г Ш
12. д. Гейниша В 18/Г Ш
13. д. Кузьму В 18/Г Ш
14. д. Оха Г Ш
15. д. Грека В 15/П
16. д. Одисея В 15/П
17. д. Черемоша В 15/П
18. д. Михайла В 15/П
19. д. Демка В 15/П
20. д. Степовика В 15/П
21. д. Соловейка В 15/П

Слава Україні!

(-) полк[овник] Василь Коваль
Гол[овний] Ком[андир] УПА

ДАСБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 47. –
Арк. 112. – Машинопис.

ПРИМІТКИ

- У публікації збережено правопис документів, виправлено лише технічні помилки, пунктуацію наближено до сучасної.
- 1 Доля цих проектів невідома.
  - 2 Евентуальний – можливість.
  - 3 Внесок – тут: пропозиція.
  - 4 ШВО – штаб військової округи.
  - 5 Відпис – тут копія.
  - 6 Екзекутивний – виконавчий.
  - 7 Евіденція – облік.
  - 8 Зглядно – або ж.
  - 9 Тут і далі – прогалини в тексті оригіналу.
  - 10 Ресортна (референтурна) приналежність – організаційно-службова належність.
  - 11 Чин – тут: героїчна дія, вчинок.
  - 12 Кляпа – клапан.
  - 13 Опінія зверхника – думка керівника.
  - 14 Узгляднення – урахування.
  - 15 Виробленість – досвідченість.
  - 16 Аванс – тут: службове підвищення.
  - 17 УЧХ – Український Червоний Хрест.
  - 18 Турнус – тут: комплект.
  - 19 Децизія – рішення.
  - 20 Залучник – додаток (до основного документа).
  - 21 Річний – тут: призовний контингент.
  - 22 Квестія – питання.
  - 23 Квалітаивний – якісний.
  - 24 Зміряти – тут: схилитися.
  - 25 Редукція – скорочення, зменшення.
  - 26 Тут і в наступному рядку пошкоджено текст копії документа.

ПРО АВТОРІВ

Божко О., кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Бойчак М., кандидат медичних наук, начальник Головного військового клінічного госпітально, генерал-майор медичної служби

Кучерук О., директор Бібліотеки ім. О. Ольжича

Лякіна Р., науковий співробітник Центрального музею Збройних Сил України

Малаков Д., заступник директора з наукової роботи Музею історії м. Києва

Мицик Ю., о., доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Муравітов О., начальник Военно-геральдичної служби ГШ ЗСУ, полковник

Патер В., магістр, капітан II рангу (Польща)

Пламєницька О., завідувачка відділу ДНДПІАМ, архітект

Руккас А., кандидат історичних наук, асистент Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Сокирко О., кандидат історичних наук, асистент Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Топольський В., кандидат історичних наук, капітан II рангу (Польща)

На 1-й стор. обкладинки: Зустріч у Пен-тагоні (США). Поруч з Анатолієм Лопатою Джоном Шалікашвілі – Голова комітету начальників штабів ЗС США. 22 квітня 1994 р.;

на 4-й стор. обкладинки: Фрагмент експозиції Центрального музею Збройних Сил України. На передньому плані Іван Мазепа. Світлина Дмитра Дорошенка.

Коректа	Антоніни Жихорської
Складання	Оксани Жихорської
Макет, верстка	Олени Михайлець, Наталії Бойко

За вірогідність поданої інформації відповідає автор
У разі передруку поширення на „Військово-історичний альманах” обов'язкове

Видання зареєстроване
Держкомінформполітики України 28.04.2000 р.
Свідоцтво: серія КВ, № 4170

Поштова адреса редакції:
01001, Київ – 1, а/с 91
Тел. (044) 294-64-77, 294-62-12
Факс (044) 294-64-76
E-mail: milmuz @ carrier. kiev.ua
web site: milmuz.com.ua і uarmy.com.ua

Друк: ЗАТ „Віпол”. ДК №15
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60
Замовлення № 2-3247Л

військово-історичний альманах

76-мм ГІРСЬКА ГАРМАТА ЗРАЗКА 1938 р.

Створена на основі гірської гармати „С-5”, розробленої фірмою Шкода (Чехо-Словаччина). За домовленістю з розробником у СРСР 1936 року проведено полігонні й військові випробування дослідного зразка.

У Радянському Союзі гармата „С-5” дістала назву „Гірської гармати особливого постачання”, або „Г-36” (гірська 1936 року). Вважалося, що закупівля гармати С-5 дасть змогу скоротити на 1 – 1,5 року термін розгортання в гірській місцевості країни артилерійських підрозділів. Фірма Шкода склала кошторис – 22 млн. доларів за 100 батарей гірських гармат і 400 тис. гарматнів до них. Вартість однієї батареї з 4 гармат – 87 520 доларів. Безкоштовно Шкода надавала відповідні кресленики й відступала право на виготовлення гармат і гарматнів до них. Але коштів бракувало, і після тривалих переговорів на початку 1937 р. підписано угоду, згідно з якою Шкода передала СРСР технічну документацію на виготовлення гармат С-5 в обмін на ліцензію й технічну допомогу у виробництві в Чехо-Словаччині радянського бомбардувальника СБ-2 (АНТ-40) – державні випробування його закінчилися в липні 1935 р. і він був прийнятий на озброєння ВПС СРСР.

У „чистому вигляді” гармати „С-5” у СРСР не виробляли. На основі її виготовляли 76-мм гірську гармату „7-1”, яка була гіршою за „С-5”. Пізніше створено новий варіант – „7-2”. У січні 1938 р. розпочалися паралельні полігонні випробування 76-мм гірських гармат „7-2” і „Г-36”. Незважаючи на низку очевидних вад, гармата „7-2” з 22 червня до 3 серпня 1938 р. пройшла військові випробування.

Відтак у кресленики для серійного виготовлення гармати було внесено деякі конструктивні поліпшення порівняно з дослідним зразком. Систему „7-2” офіційно прийнято на озброєння 5 травня 1939 р. під назвою „76-мм гірська гармата зразка 1938 р.” У 1941 р. змінено назву й заводський індекс гармати – „7-2” стала називатися „Е-2”.

Гірська гармата „Е-2”, що нині експонується в Центральному музеї Збройних Сил України, довгий час зберігалась у музеї історії Київського військового інституту управління і зв'язку (нині – Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації НТУУ КПІ). Заходами завідувача інститутського музею Петра Усяка унікальний зразок артилерійського озброєння був збережений і в січні 2002 р. переданий до Центрального музею Збройних Сил України.

Ігор ЧИЧКАНЬ

